

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Osmaniye Korkut Ata University

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Journal of Economics and Administrative Sciences

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Rektörlüğü Adına İmtiyaz Sahibi (Owner of the Journal) Prof. Dr. Turgay UZUN Rektör Editör (Editor) Prof. Dr. Mehmet Burhanettin COŞKUN Editör Yardımcıları (Editorial Assistants) Doç. Dr. İlker KEFE Yayın Kurulu (Editorial Board) Doç. Dr. İlker KEFE İngilizce Redaktör (English Redactor) Öğr. Gör. Fatih ERCAN Sekreteryas (Secretary) Arş. Gör. Yasin ÇAM Arş. Gör. Ferhat KARADEMİR Arş. Gör. İbrahim SAKİN Arş. Gör. Dr. Süleyman KALENDER Arş. Gör. Dr. Murat MAT Arş. Gör. Satuk Buğra ÇETİNKAYA	YAYIN VE DANIŞMA KURULU (Publishing and Advisory Board) Prof. Dr. Ahmet AKSOY (Gazi Üniversitesi) Prof. Dr. Ahmet Mete ÇİLİNGİRTÜRK (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Alkan SOYAK (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Altan ÇABUK (Çukurova Üniversitesi) Prof. Dr. A.F.M. Ataur RAHMAN (North South University) Prof. Dr. Beyhan MARŞAP (Gazi Üniversitesi) Prof. Dr. Burak GÜRİŞ (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Bülent ÖZ (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi) Prof. Dr. Dilek ALTAŞ (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Ebru ÇAĞLAYAN AKAY (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Erdal DİNÇER (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Esen YILDIRIM (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Fatma Nur TUĞAL (Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi) Prof. Dr. Flavia Mirela BARNA (West University of Timisoara) Prof. Dr. Jiri STROUHAL (Skoda Auto University) Prof. Dr. K. Haldun AKALIN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi) Prof. Dr. Mehmet CİHANGİR (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi) Prof. Dr. Mehmet ŞİŞMAN (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Metin Kamil ERCAN (Gazi Üniversitesi) Prof. Dr. Murat TÜRK (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi) Prof. Dr. M. Fedai ÇAVUŞ (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi) Prof. Dr. Mutlu Başaran ÖZTÜRK (Ömer Halisdemir Üniversitesi) Prof. Dr. Münevver TURANLI (İstanbul Ticaret Üniversitesi) Prof. Dr. Nalan AKDOĞAN (Başkent Üniversitesi) Prof. Dr. Orhan SEVİLENGÜL (Başkent Üniversitesi) Prof. Dr. Selahattin GÜRİŞ (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Selim COŞKUN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi) Prof. Dr. Serap ÇABUK (Çukurova Üniversitesi) Prof. Dr. Suat OKTAR (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Şaban UZAY (Erciyes Üniversitesi) Prof. Dr. Tuba BAŞKONUŞ DİREKÇİ (Gaziantep Üniversitesi) Prof. Dr. Tuncay CAN (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Veland RAMADANI (South East European University) Prof. Dr. Zeynep TÜRK (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi) Doç. Dr. Atilla ÇİFTER (Altınbaş Üniversitesi) Doç. Dr. Miruna Lucia NACHESCU (West Timisoara University) Dr. Öğr. Üyesi Claudiu BOTOC (West University of Timisoara) Dr. Öğr. Üyesi Joanna HERNIK (West-Pomeranian University of Technology) Dr. Öğr. Üyesi Sakib Bin Amin (North South University) Dr. Alexandra Ileana MUTIU (Babes Bolyai University)
--	---

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, elektronik ortamda Haziran ve Aralık aylarında yılda iki defa yayınlanan bilimsel hakemli bir dergidir. Türkçe ve İngilizce dillerinde iktisadi ve idari bilimler alanlarında ve bu alanlarla ilişkili konuları kapsayan makaleler kabul edilmektedir.

Makaleleriyle dergimize katkı sağlayan yazarlarımıza, makale değerlendirme sürecinde desteğini esirgemeyen hakem ve danışma kurulumuza katkılarından dolayı teşekkür ederiz.

Dergimizin tarandığı endeksler;

YAYIN TÜRÜ: Ulusal Süreli

İletişim Adresi / Contact Info

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Karacaoğlan Yerleşkesi, Fakiuşağı Mah., 80000 Osmaniye / Türkiye

<http://dergipark.gov.tr/oskauibfd>

iibfdergi@osmaniye.edu.tr

+90 328 827 10 00

HAKEM KURULU
(Referee Board)

Prof. Dr. Ahmet Yılmaz ATA (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatih YÜCEL (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Prof. Dr. Özlem KIRLI (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet DOĞAN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi)
Doç. Dr. Gamze AKSAN (Selçuk Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa TORUSDAĞ (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Doç. Dr. Nazan ŞAK (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Nurperihan TOSUN (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Gülferah ERTÜRKMEN (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim GÜN (Batman Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Seyfi KILIÇ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Şükrü Ufuk ULADI (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER

1- Vamık Volkan'ın Geniş Grup Psikolojisi Yaklaşımı Işığında Siyasal Gerilimlerin Anayasalara Yansıması Üzerine Bir İnceleme 1961 Anayasası Örneği (Araştırma Makalesi)	1-20
<i>Evrin BACACI</i>	
2- Türkiye’de Yenilenebilir ve Yenilemeyen Enerji Tüketiminin Ekonomik Büyümeye Etkisi (Araştırma Makalesi)	21-41
<i>Şilan ARSLAN İLİKLERDEN, Doç. Dr. Nigar ALEV</i>	
3- Rassal Örneklem Yöntemleri İçin Örneklem Büyüklüğünün Belirlenmesinde Kullanılan Yaklaşımlar (Konferans Bildirisi)	42-54
<i>Arş. Gör. Tuğçe Nur YILMAZ</i>	
4- Green Hospital Concept in Bibliography Architecture: Creating Visual Analysis Using Vosviewer (Araştırma Makalesi)	55-69
<i>Doç. Dr. Haydar Kerem HOŞGÖR</i>	
5- Gümrük Birliğinin Türkiye-AB Arasındaki Turunçgiller Dış Ticareti Üzerinde Etkisi (Görüntü Sunumu).....	70-89
<i>Dr. Fatime NAS</i>	
6- Enhancing Active Citizenship Through Social Entrepreneurship Education in Türkiye and Lithuania: A Theoretical and Comparative Study (Araştırma Makalesi).....	90-103
<i>Prof. Dr. Susran Erkan EROĞLU</i>	

VAMIK VOLKAN'IN GENİŞ GRUP PSİKOLOJİSİ YAKLAŞIMI IŞIĞINDA SİYASAL GERİLİMLERİN ANAYASALARA YANSIMASI ÜZERİNE BİR İNCELEME: 1961 ANAYASASI ÖRNEĞİ

Geliş Tarihi : 06.12.2024

Evrin BACACI ¹

Kabul Tarihi : 13.06.2025

Makale Türü : Araştırma Makalesi

Özet

Türkiye’de anayasa tartışmaları Cumhuriyet tarihi kadar uzun bir dönemi kapsamaktadır. Türkiye pek çok farklı anayasa ve ilave değişikliklere rağmen bir anayasal istikrar sağlayamamıştır. Günümüzde dahi siyasetin gündeminden düşmeyen anayasa tartışmaları gerek devlet yönetimi gerekse iktidarın sınırlanması gibi pek çok konuda farklı siyasal görüş ve ayrılıklar üzerinden devam etmektedir. Bu çalışmanın temel hedefi anayasa ve siyaset ilişkisinin, psikolojik boyutuna dikkat çekmektir. Çalışmanın odağı ise, anayasaların ortaya çıkışında etkili olan siyasal ve toplumsal çatışmaları, tarihsel süreç içerisinde inceleyerek siyaset psikolojisi merceği altında değerlendirmektir. Bu doğrultuda 1961 Anayasası örnek olarak seçilmiş ve anayasanın oluşumuna yön veren tüm süreçler Vamık Volkan’ın geniş grup psikolojisi üzerine gerçekleştirdiği açıklamalardan yararlanılarak incelenmiştir. Çalışmada Cumhuriyetin ilanından itibaren belirginleşen iki temel geniş grup örneği ortaya koyulmuş ve bu grupların siyasal etkileşimi değerlendirilerek, 1961 anayasasına yansıyan toplumsal ve siyasal travmalar analiz edilmiştir. Bu sayede 1961 anayasası üzerinden, anayasal istikrarsızlığın ve tartışmaların arka planında yatan psikolojik sebepler ortaya koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Siyaset Psikolojisi ve Anayasa, Anayasa Psikolojisi, Anayasa Yapımı ve Siyaset, 1961 Anayasası.

JEL Kodları: K10, D72, D74.

A STUDY ON THE REFLECTION OF POLITICAL CONFLICT ON CONSTITUTIONS IN THE VIEW OF VAMIK VOLKAN'S LARGE GROUP PSYCHOLOGY APPROACH: THE EXAMPLE OF THE 1961 CONSTITUTION

Abstract

Although using four different constitutions at different periods and making a lot of changes to the last one in Turkey has not brought about stability to the constitution. The main goal of this research is to attract attention to the relationship between politics and the constitution. The focus of the study is to examine the political and social conflicts that were effective in the emergence of constitutions in the historical process and evaluate them under the lens of political psychology. In this context, the 1961 Constitution was chosen as an example, and all the processes that shaped the formation of the constitution were examined by making use of Vamık Volkan's explanations on large group psychology. In the research, two main large groups have been detected, and political conflicts between them have been examined. By that way, the psychological background of constitutional instability has tried to present itself.

Keywords: Political Psychology and the Constitution, Psychology of Constitution, Constitution Making and Politics, the 1961 Constitution.

JEL Codes: K10, D72, D74.

¹ Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Doktora Öğrencisi, evrimbacacigmail.com, ORCID: 0009-0006-4521-6982.

1. GİRİŞ

Türkiye’de anayasacılık düşüncesinin gelişimi ve anayasaların ortaya çıkışı 19. Yüzyılda gerçekleşen fikir hareketliliğine kadar dayandırılabilir. 1808 senedi ittifakla başlayan bu süreç cumhuriyet tarihi içerisinde 1924 anayasası ile devam etmiş ve günümüze kadar uzanan süreçte farklı anayasa metinleri yaratılmıştır (Uzun, 2023, s. 13). Türkiye Cumhuriyeti, farklı dönemlerde yürürlükte bulunan dört anayasa ve bu anayasalar üzerinden gerçekleştirilmiş pek çok değişiklik dikkate alındığında, anayasacılık faaliyeti bakımından oldukça kalabalık bir geçmişe sahiptir. Bu kalabalık geçmiş, Türkiye’de anayasalar üzerinden devam eden ve yüzyıllık tarihi boyunca sonlanmamış olan uzun soluklu anayasa tartışmalarıyla doludur. Başka bir ifadeyle Türkiye, ortalama olarak çeyrek asırda bir yenilenen anayasaları, yaklaşık on yılda bir gerçekleştirilen anayasa değişiklikleri ve her dönemde süren tartışmaları değerlendirildiğinde ciddi bir anayasal istikrar sorunuyla karşı karşıyadır. İstikrarsızlığın temel sebebi ise anayasaların yapılış aşamalarından içeriğine kadar hemen her bakımdan, toplumsal uzlaşmaya dayalı bir formu kazanmamış olmasıdır (Uzun, 2023, s. 9).

Erdoğan’a göre anayasa hukuku özü itibarıyla siyasi bir hukuktur (Erdoğan, 2014, s. 31). Siyaset ise insan topluluklarının çıkarları üzerine gerçekleşen çatışma ve uzlaşmaları ifade etmektedir. Bu yönüyle anayasalar ait olduğu toplumun tüm beşerî değerlerinden etkilenmektedir. Öktem de hukuk yaratma ve uygulama aşamaları üzerindeki siyasi tercihlere, dünya görüşüne ve ideolojilerin yeni yapılan yasalar üzerindeki etkisine dikkat çekmiştir. Bu açıdan anayasalar, henüz yapım aşamasında çeşitli fanatik görüşlerden, baskın ideolojilerden ve ezbere uygulamalardan kolaylıkla etkilenebilmektedir (Öktem, 2011, s. 86). Bir başka ifadeyle siyaset ve siyasiler anayasalar üzerinde oldukça kuvvetli bir güce sahiptir. Siyasi gücün hakimiyeti ise iki ilişkiyi yani siyasal olan ve anayasayı birbirinden ayrılmaz bir yapıya kavuşturmaktadır. Zira anayasanın özü yasa yapıcının siyasi değerleriyle oluşturulmaktadır. Tüm bu koşullar etrafında anayasanın meşruluk derecesi belirlenmektedir. Dolayısıyla siyaset ve anayasanın birbirinden ayrılmazlığı, anayasaları siyasal bir metin haline getirmenin aynı sıra onların ideolojiden bağımsız düşünülmemeyeceğini ortaya koymaktadır (Gülener, 2011, s. 63). Yayla ise anayasacılık düşüncesinin liberal ideolojinin bir ürünü olduğunu açıkça ifade etmektedir (Yayla, 2012, s.10). Bununla birlikte her anayasanın demokratik manada liberal değerleri içermediğini, anayasaların otoriteryen veya totaliteryen ideolojilerle de ortaya çıkarılabildiğini belirtmektedir. Bu iki katı felsefi düşünceden türetilen anayasalar, siyasetin sınırlandırılmasını ve temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasını öncelikli amaç edinmiş anayasacılık düşüncesinin özüne aykırıdır (Yayla, 2012, s.11). O halde, belirli ideolojilerin veya siyasi baskıların etkisinde kalmış anayasaların, toplum nezdinde içselleştirilmesi ve meşru değerinin özümsemesi sorunu özünde siyasal bir sorundur. Bununla birlikte, yasa yapıcının sınırsız gücü, bu gücün kaynağını nereden aldığı, toplum içerisinde farklı görüşlerin tarihsel geçmişi, toplumun düşünsel gelişimi ve siyasetle olan ilişkisi bir anayasanın benimsenmesinden işlevselliğine kadar tüm süreçlerini etkilemektedir.

Anayasacılık düşüncesi ve anayasacılık faaliyetleri çağdaş literatürde hukuk ve siyaset bilimlerinin yanı sıra, felsefe ve sosyoloji gibi alanlarında incelemesine tabi tutulmuştur. Zira anayasanın meşruluğu, anayasaların toplumsal sosyalizasyonda sahip olduğu önemli rol ve iktidarın sınırlandırılmasının ardında yatan felsefenin ne olması gerektiği gibi konular onu, beşerî bilimlerin bakış açısıyla değerlendirmeye muhtaç kılmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, anayasalar somut birer hukuki metinlerdir fakat bir anayasanın ortaya çıkışı ardında uzun bir tarihsel geçmişi barındırmaktadır. Anayasalar, tarih boyunca yaşanan fikirsiz hareketlilikler, sosyolojik dönüşümler, toplumsal çatışmalar ve siyasi olaylar içinden süzülerek ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla anayasacılık faaliyetleri ve anayasalar üzerinden gerçekleşen tartışmaların özünü anlayabilmek doğrudan insanı ve insan topluluklarını ele alan bir bakış

açısıyla mümkün olabilecektir. Bu hedef ise psikoloji biliminin temel ilkelerine başvurmayı kaçınılmaz kılmaktadır.

Çalışmanın amacı siyaset psikolojisi disiplininin temel araştırma ilkelerinden faydalanarak, somut anayasa metinleri üzerinden gerçekleşen tartışmaların ardında yatan sebepleri anlamak ve anayasaların meşruluk tartışmalarına bir açıklama getirmektir. Siyaset psikolojisi çalışmalarının temel mantığı birey psikolojisinin çözümlenmesinde kullanılan temel ilkelerle, toplumları anlamaya yönelik genel ilkeler oluşturmaktır. Başka bir ifadeyle birey psikolojisi içinde yapılan çözümlemeler, grup davranışlarının anlaşılmasında kullanılarak mevcut sorunun kaynağı psikolojik dönüşümde aranmaktadır. Toplumsal ve siyasal çatışmaları, uzlaşmazlıkları anlamaya ve açıklamaya yönelik en önemli yaklaşım ise siyaset psikolojisinin bir alt alanı olarak kabul edilen geniş grup psikolojisi yaklaşımıdır. İnsanların büyük gruplar halinde gerçekleştirdiği eylem ve faaliyetlerinin ardında yatan psikolojik sebepleri tespit etmeye odaklanan bu yaklaşımın önemli temsilcilerinden biri Prof. Dr. Vamık Volkan'dır. Volkan, geniş grup kimliği kavramını geliştirerek geniş grupların temel özelliklerini açıklamak için bir formül oluşturmuş, buradan hareketle geniş grup çatışmaları ve gerilimlerini izah etmeye odaklanmıştır.

Siyaset biliminin bir alt dalı ve aynı zamanda araştırma yöntemi olarak ele alınabilecek geniş grup psikolojisi kavramının Türkiye'nin yüzyıllık tarihi boyunca devam eden anayasa tartışmalarına da etkili bir açıklama getireceği düşünülmüştür. Geniş grup psikolojisi kavramının sorunları ele alış biçimi neden sonuç ilişkisi etrafında niteliksel bir analiz yapmayı mümkün kılmaktadır. Bu yolla öncelikle geniş grupların nasıl meydana geldiği tarihsel süreç içerisinde araştırılır, grupların kendi öz değerlerinin nasıl şekillendiği tarihsel kırılma anlarından -odaklanılan konunun içeriğine bağlı olarak- hareketle analiz edilir, geniş grupların sürekliliği ve kuşaktan kuşağa aktarılan öz değerleri tespit edilir ve bu yolla geleceğe dair potansiyel bir yorum gerçekleştirilir. Geniş grup psikolojisi kavramıyla gerçekleştirilen bir çalışma, aynı zamanda araştırmacılara gruplar arası etkileşimlere yönelik olarak sebep sonuç bağlamında bir yorum gerçekleştirme fırsatı sunmaktadır. Buradan hareketle mevcut sorun üzerinden çatışmanın arka planında yatan sosyopsikolojik gerçeklikler analiz edilerek, bir sonraki kuşak veya yakın gelecek içerisinde ortaya çıkabilecek yeni problemler öngörülebilir hale getirilebilmektedir.

Çalışmanın çıkış noktası ise yukarıda kısaca açıklanan yöntem doğrultusunda, Türkiye'de uzun bir dönemi kapsayan anayasa tartışmalarının geniş grup psikolojisi kavramıyla izah edilebileceğine yönelik inançtır. Çalışmanın ilk kısmında geniş grup psikolojisi kavramı ve Vamık Volkan'ın incelemesiyle geniş grup kimliği kavramı açıklanmaktadır. Daha sonra, Cumhuriyetin ilanından 1960 askeri darbesine kadar geçen süreçte yaşanan siyasal ve toplumsal çatışmaların geniş gruplar üzerinde bıraktığı psikolojik dönüşüm, belirli örneklerle incelenmiş ve belirlenen süreç içerisinde ideolojik ayrıma dayalı geniş gruplar betimlenerek sebep sonuç ilişkisi çerçevesinde tasnif edilmiştir. Günümüzde dahi devam eden anayasa tartışmalarına ışık tutabileceği amacıyla çalışmada; geniş grupların siyasal çatışmaları ardışık bir tarihsel zeminde ele alınmış ve geniş grup çatışmalarının meydana getirdiği yeni siyasal/toplumsal düzenlere örnek olarak 1961 Anayasası seçilmiştir.

1961 anayasasının örnek bir anayasa olarak seçilmesinin çeşitli sebepleri vardır. Birincisi, Cumhuriyetin ilanından 1961 Anayasasının yapımına kadar geçen sürecin; Türkiye'de ideolojik ve düşünsel anlamda geniş grupların temel niteliklerinin netleştiği, gelecek kuşaklara aktarılabilecek olan düşünce ve inanç kalıplarının şekillendiği ve gruplar arası farkların ortaya koyulabileceği ilk açık örneklerin yaşandığı bir dönem olduğu düşünülmüştür. İkinci olarak, çalışma Türkiye'de ana hatlarıyla iki geniş grup üzerinden şekillendirilmiş ve bu

geniş grupların her biri 1924 anayasasının sunduğu çoğunlukçu anlayış altında görev yapabilmektedir. Her iki grubunda aynı koşullarda iktidarı elinde bulundurmasının, grupların birbiri üzerinde kurduğu hakimiyet, dışlama ve içerme gibi yönlerinin incelenmesinde çalışmaya kolaylık sunacağı düşünülmüştür. Üçüncü olarak, 1961 Anayasası Türkiye'nin en liberal anayasası olma, çoğulcu bir anlayışla toplumun her kesimine yönelik kapsayıcı bir felsefeyi içerme gibi özelliklerine rağmen, üzerinde en çok tartışılan anayasa olmuştur. Tüm bu özellikler 1961 Anayasasının kapayıcı ve özgürlükçü yanlarına rağmen farklı gruplar arasında niçin ortak bir mutabakat zemin yaratamadığı hususunda değerli kılmaktadır. Bu soru, 1961 Anayasası üzerinden şekillenen tartışmaları ve geçmişe sürekli yapılan atıfla halan devam eden siyasal çekişmeleri geniş grup psikolojisi merceğinde inceleme düşüncesini yaratmıştır.

2. VAMİK VOLKAN'IN GENİŞ GRUP PSİKOLOJİSİ YAKLAŞIMI

İnsanlar, dünya üzerinde kendine bir yer edinebilmek ve yaşamını sürdürebilmek için diğer insanlara mutlak olarak ihtiyaç duymaktadır. Bu ihtiyaç onların, diğer insanlarla arasında kurduğu duygusal ve bilişsel bağlar aracılığıyla giderilmektedir. Başka bir ifadeyle birbirinden bağımsız ve farklı özelliklere sahip insanlar doğal bir etkileşimle bir araya gelerek gruplar oluşturmakta ve bu gruplar da toplumları meydana getirmektedir (Silah, 2000, s. 5).

Bir insan topluluğunun grup olarak adlandırılabilmesi için hangi özellikleri barındırması gerektiği hakkında sosyal bilimciler arasında net bir uzlaşma olmasa da insanların, bir gruba olan aidiyetinin belirli ihtiyaçlar doğrultusunda geliştiği genel bir kanıdır (Cottam, Mastors, Preston ve Dietz, 2017, 126). Aristo, bu ihtiyacı insan doğası ile ilişkilendirerek, kişilerin gruplar halinde yaşamasını içten gelen bir durum olarak açıklamış ve insanı, 'politik bir hayvan' olarak tanımlamıştır. Aristo'ya göre insanlar gruplar halinde yaşamak dürtüsüyle şehirler, ülkeler ve devletler oluşturma çabasına girmektedir (Aristoteles, 2017, s. 1252). Aristo'nun bu tanımı aynı zamanda gruplara siyasal bir vurguda bulunmaktadır.

Gelenek, görenek, din, ortak tarih gibi gerekçelerle bir araya gelmiş insan toplulukları psikolojik anlamda bir grubu ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle aralarında maddesel ve duygusal bir bağ bulunan büyük insan toplulukları psikolojik bir alt yapıya sahiptir (Yörük, 2000, s. 194). Volkan, belirli özelliklerle aynılık duygusunu paylaşan bu türden grupları, 'geniş gruplar' olarak tanımlamakta ve geniş grupları bir araya getiren tüm koşulları psikolojik bir tezahür olarak açıklamaktadır. Geniş gruplar, belki de hayatları boyunca birbirleriyle hiçbir zaman doğrudan temas etmeyecek olan binlerce hatta milyonlarca kişinin din, etnisite veya ideoloji gibi konular etrafında ortak yaşanmışlık ve aidiyetler çevresinde oluşturduğu psikolojik bağlardan meydana gelmektedir. Başka bir ifadeyle kişilerin sahip olduğu aynılık ve benzerlik duyguları onlara ortak bir kimlik atfetmekte, bu kimlik insanları ortak bir dünya görüşüne yönlendirmektedir (Volkan, 2017, s. 10). Volkan'ın bu tanımına göre birbirini hiç tanımayan pek çok insan aslında bir geniş grubu ifade edebilmektedir. Örneğin hayatları boyunca hiç temas etmemiş olsalar dahi dünya üzerinde yaşayan tüm Müslümanlar, din ekseninde bir araya gelmiş bir geniş gruptur. Bununla birlikte din, millet, ideoloji, meslek vb. pek çok kavram birbiriyle ilişkili veya bağımsız geniş grupları oluşturmaktadır.

Psikolojik anlamda bir geniş gruptan bahsedebilmek, bireyi ve aynı zamanda uzun bir geçmişin tüm değer ve yargılarını incelemeyi gerektirir. Tabi ki bireyin, çevresini algılaması uzun ve meşakkatli bir süreçtir. Doğumla başlayan bu serüven yaşamın uzun yılları boyunca devam eder ve bu süreç boyunca birey kendine pek çok farklı kimlik edinir. Örneğin içine doğduğu kültürün genel değerlerini öğrenmeye başlayan birey, bu kültüre ait imgelerle şekillenen grup yaşamını benimser ve yaşamın ilk yıllarında belirli değerleri içselleştirir. Geniş gruba ait olan ortak yaşam ve ortak değerlerin içselleştirilmesi bireyin diğerleriyle olan benzer davranış örüntüleri geliştirmesine sebep olur. Dolayısıyla bireyin öz kimliği ve grup kimliği iç

içe geçmiş bir biçimde şekillenir (Yörük, 2000, s. 194). Birey henüz yaşamının ilk yıllarında geniş grup kimliğine ait olan imge ve nesneleri, bilinçli yahut bilinçdışı bir biçimde, ebeveynleri veya çevresi tarafından kendine aktarılan doğrular aracılığıyla kabul eder. Bu sayede ‘ortak iyiyi’ içselleştiren birey kendi grubuna ait olan değerlerle ‘bizlik’ duygusunu pekiştirir. Örneğin bir Finli için saunaya gitmek kendi geniş grup kimliğine ait bir kültür olarak ‘bizlik’ duygusuna hitap eder (Volkan, 2017, s. 45-46). Bizlik duygusu, bireyin kendi geniş grubuna ait imgeler, semboller ve değerlerle olan özdeşleşmesi sonucunda giderek pekişir. Kişinin diğer grup üyeleriyle kurduğu bu bilinçli yahut bilinç dışı bağ ona ileride bir dinin, bir milletin veya bir ideolojinin sahibi olmak gibi açık kimlikler kazandırır. Başka bir ifadeyle bireyin kendini tanımlayış biçimi olarak adlandırabileceğimiz, Müslüman olmak, Türk olmak veya Milliyetçi olmak gibi kimlikler doğumla başlayan psikolojik bir sürecin ürünüdür (Taylor, Peplau ve Sears, 2015, s. 197).

Kimlik, bireyin yalnızca ait olduklarıyla değil aynı zamanda ait olmadıklarıyla da şekillenir. Birey özdeşleştiği geniş grubun değer ve ritüellerini benimseyip onları ‘iyi özdeşimler’ olarak tanımlarken, kendi grubuna ait olmayan değerlere karşı mesafeler ve önyargılar geliştirir. Bireyin varlığına anlam katan iyi özdeşimler, kendine ait olmayan değerlerle rekabete girdiğinde daha da değerli ve önemli bir hale gelir (Hogg, 1997, s. 94). Bu durumda bireyin ait hissettiği grup bir iç grubu ifade ederken, aynı zamanda rekabet içinde olduğu bir dış grubun varlığı da her zaman söz konusudur. Başka bir ifadeyle, ait olunan grubun değerleri, diğerlerini dışarıda tutarak ‘öteki’ kavramını oluşturur. Öteki olana yönelik tutum ve davranışlar çoğunlukla karşıt bir tavra dönüşürken zaman zaman açık bir düşmanlığı da beraberinde getirebilir (İsen ve Batmaz, 2002, s. 234).

Volkan, geniş grup kimliğinin oluşumunu yedi ilmi yaklaşımıyla açıklamıştır. Ona göre geniş gruplar, paylaşılmış somut imgeler deposu, paylaşılmış iyi özdeşimler ve diğerlerinin kötü özelliklerinin özümsemesi safhalarıyla ilk üç ilmi içerisinde, bizlik duygusunu ve geniş grup özdeşleşmesini gerçekleştirmektedir. Liderin iç dünyasının özümsemesi, seçilmiş zaferler ve örselenmeler, kendi özerkliğini geliştiren simgelerin şekillenmesi ilmiği ise geniş grupların kimliğinin sürdürülmesindeki temel nitelikleri anlatmaktadır (Volkan, 2017, s. 47). Özellikle ilk üç ilmi bireyin yaşamının ilk yıllarında çevresiyle kurduğu bağlantı sonucu açık veya örtük bir biçimde özümseyen değerleri oluşturmaktadır. Bu sayede birey kendine ait olan ve kendi gibi olan diğer grup üyeleriyle bir arada olma deneyimini özümseyerek, aynı zamanda düşüncelerini kendine ait olmayan niteliklerle de şekillendirmektedir (Volkan, 2017, s. 48-49). Dördüncü ilmi olan liderin iç dünyasının özümsemesi ise ilk üç ilmiyle bağlantılı olarak siyasi davranışın şekillenmesinde öncülüğün gerçekleşme safhasını ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle siyasi olarak geniş gruplar kendilerine yönelmiş saldırılar söz konusu olduğunda beşinci ve altıncı ilmiği ifade eden seçilmiş örselenmeler yaşamakta veya kendi geniş gruplarına ait bir zaferle onurlanmaktadırlar. Liderler ise geniş grupların her iki koşulda da yönetilmesi ve yönlendirilmesini sağlayan duygu taşıyıcıları olarak değerlendirilmektedir. Simgeler ise diğer tüm ilmiği birbirine bağlayan faktörleri ifade etmektedir (Volkan, 2017, s. 55-57).

Geniş grupların kimliği tarihsel süreç içerisinde benzer psikolojik reaksiyonlarla gelişmekte ve şekillenmektedir. Dolayısıyla geniş grup üyeleri ortak bir tarih içerisinde belirli yaşamışlıklara sıkı sıkı tutunmakta ve bu ortak anıları -zaferleri veya yıkımları- kuşaktan kuşağa aktararak grup aidiyetini güçlendirmektedir. Ulus devletlerin ortaya çıkışı birçok toplum için bu türden anılarla doludur (Volkan, 2017, s. 58). Örneğin kazanılmış bir zaferin ardından gelen bağımsızlık, geniş grubun büyük onuruyken bu onurun en önemli simgesi bayraktır. Bir bayram gününde dalgalanan bayrak ve marşlar eşliğinde kutlanan zafer yüz yıl sonra dahi geniş grup üyelerinin duygularını harekete geçirebilmektedir. Geniş grup kimliği nasıl ortak zaferler

gibi olumlu aktarımlarla birlik ve uyum yaratıyorsa, öteki anlayışında olduğu gibi olumsuz yaşanmışlıklarla da grup üyelerinde bir hüzne sebep olabilmektedir. Başka bir ifadeyle geniş gruplar, bizlik duygusunu pekiştiren ortak mutlulukların yanında aynı zamanda öteki olmayı pekiştiren ortak travmalar da taşımaktadır (Sakallı, 2001, s. 186). Volkan, bu durumu seçilmiş zaferler ve örselenmeler olarak adlandırır. Örselenme, bir geniş grubun yaşantısında var olan ve kuşaktan kuşağa aktarılabilen ortak incinmişlik duygusunu ifade etmektedir. Kendi değerleri başka gruplar tarafından saldırıya uğramış, bastırılmış veya zulüm görmüş gruplar bu duyguları kendi kimlikleri içinde muhafaza etmekte ve bu sayede geniş grup kimliğinin kaynaşmasının devamında kilit önem taşımaktadır (Volkan, 2017, s. 58).

Volkan geniş grupların paylaşılmış değerlerini, olumlu veya olumsuz sonuçlarını ortaya koymak için çadır metaforunu kullanmıştır. Birey, yaşamın ilk yıllarından itibaren iki tür kumaş katmanını giymeyi öğrenmiştir. Bunlardan biri bireysel kimlik, yani kişinin öz benliği iken diğeri grup kimliğidir. İkinci kumaş kocaman bir çadır bezidir. Binlerce belki milyonlarca insan, geniş grup kimliğini oluşturan tüm değer ve yargılarla bu çadırın altına sığınmıştır. Çadır, geniş grupların psikolojik sınırlarını temsil etmektedir. Bu çadırın psikolojik olarak korunması ise çadırın direği olarak simgelenen lidere aittir. Başka bir ifadeyle siyasi lider veya yönetim organları bu çadırın temel taşıyıcısıdır (Suistola ve Volkan, 2018, s. 51). Volkan'a göre, çadırın altında yaşayan bireyler bu aidiyet hissini sürekli aynı yoğunlukta hissetmezler. Günlük yaşamın rutini içerisinde geniş grup kimlikleri çoğunlukla dikkat çekmeyecek şekilde siliktir. Ancak geniş gruba yönelik bir saldırı gerçekleştiğinde, bir kırılma veya kriz anında aynılık duygusu taşıyan bireyler bu çadırı ayakta tutmanın çabasına girişmektedir (Volkan, 2017, s. 10).

Kısacası, birey yaşamı boyunca elde ettiği bilgi ve tecrübeler ışığında pek çok farklı düşünce ve davranış kalıplarını ortaya çıkarmaktadır. Bu düşünce ve davranış kalıpları bireye sahip olduğu kimlikler etrafında bir psikolojik sınır çizmekte, sınırlar ise olası çatışmaların ve uzlaşmaların yönünü belirlemektedir (Adler, 2007, s. 33). Birey kendi geniş grubuna ait psikolojik sınırlarının korunması ve güvelliği arzu etmekte, bu arzusunun diğerleriyle olumlu veya olumsuz etkileşimlerde bulunarak gerçekleştirmektedir (Şahin, 2012, s. 50). Buradan hareketle, toplumların her birinin birbirinden farklı veya benzer motifler içeren onlarca farklı 'çadır bezi' ne sahip olduğunu söylemek gerekir. Din, millet, kültür ve ideoloji gibi kavramlar etrafında ayrılmış farklı geniş grup desenleriyle karşılaşmak mümkündür. Bu grupların temel güdülerini tıpkı insanın bireysel yaşamında olduğu gibi, süreklilik arzusu ve yok olma korkusudur. Tarih bu güdülerin canlılığını ortaya koyan pek çok ispata sahne olmuştur. Geniş gruplar kendi bütünlüklerinin devamı ve ilerlemesi uğruna tarih boyunca diğerleriyle rekabet etmiş, bu rekabet kimi zaman kanlı çatışmalara dönüşmüştür.

Geniş grupları meydana getiren tarihsel süreçler ve bu gruplar arasında yaşanan çatışmalar, geçmişten günümüze devam etmiş psikolojik dönüşümleri şekillendirirken, aynı zamanda somut sonuçlar da ortaya koymuştur. Siyasi perspektiften bakıldığında bu somut sonuçlar kimi zaman var olan yönetim şekillerini yenilemeye, kimi zamansa devrim niteliğinde gelişmelere sebep olmuştur. Bu düşünceden hareketle, çalışmanın ilerleyen kısmında 1961 anayasasının ortaya çıkmasına sebep olan siyasal ve toplumsal süreç mercek altına alınarak, Türkiye'de geniş grupların tasnifine odaklanılacaktır.

3. TEK PARTİ DÖNEMİNDE DÜŞÜNSEL VE İDEOLOJİK AYRIMLAR: GENİŞ GRUPLARIN TASNİFİ

Türkiye Cumhuriyeti, farklı ideoloji ve dünya görüşlerinden etkilenmiş pek çok kişinin bir araya gelerek yürüttüğü ortak bir mücadelenin sonucunda kurulmuş, bu farklılıklar vatanın savunulması ve kurtarılması hususunda birlik yaratmış olsa da aynı birlik devletin geleceği ve

devamlılığının nasıl olacağı sorusunda ortak bir bakış açısı geliştirememiştir. Başka bir ifadeyle, vatanın kurtarılmasının ardından, kurucu meclis içerisinde çeşitli dünya görüşünden üyelerin hem fikir olamadığı konular ülkenin gelecek ideolojisi ve yönetim biçimi üzerinden şekillenmiş, bu doğrultuda meclis içerisinde resmi gruplaşmalar meydana gelmiştir. Endişeler özellikle, saltanat ve hilafetin geleceğinin ne olacağı, cumhuriyetin ilanının nelere sebep olabileceği veya gerekli olup olmadığı gibi tartışmalar üzerinden ilerlemiştir (Kaştan, 2017, s.93). Meclis içinde yaşanan bu fikir ayrılıkları ve gruplaşmaları Cumhuriyet tarihinde görülecek olan ideolojik çatışmanın bir başlangıcı ve geniş grupların psikolojik dönüşümünün ilk açık örnekleri olarak görmek mümkündür. Başka bir ifadeyle bu dönemde yaşanan her türden fikir çatışması ilerleyen yıllarda gerek siyasi seçkinler gerekse halk arasında sınırları netleştirmiş, bahsedilen gruplar ortak fikirler, ortak yaşanmışlıklar ve ortak amaçlar doğrultusunda daha da görünür bir hale gelmiştir. Bu döneme ait yaşanmışlıkların her biri çeşitli ideolojik bakış açıları farklı yorumlara muhatap olsa da bu dönemde yaşanan gelişmeler gerek siyasi seçkinler gerekse toplum arasında kuşaklar boyu devam edecek olan psikolojik etkiler yaratmıştır. Siyasi seçkinler arasında yaşanan fikir ayrılıkları ve ideolojik çatışmalar - kökleri çok eskiye dayansa da- özellikle tek parti döneminin uygulamalarıyla giderek belirginleşen nitelikler ortaya koymuş, bu nitelikler siyasi seçkinlerin söylem ve eylemleriyle halka sirayet ederek halkın da kendi içinde siyasal olarak ayrışmasına ön ayak olmuştur.

Tek parti dönemine ait siyasal çatışmaların özü ve başlangıcı, yeni yönetim biçimin nasıl olacağı sorusu üzerinden şekillendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu dönem, Cumhuriyetin ilanından halifelik kaldırılması hadisesine kadar uzanan köklü siyasal hamleler karşısında kuvvetli muhalefet hareketlerine sahne olmuş, en nihayetinde 1924 anayasasının² çoğunlukçu anlayışının yarattığı serbest hareket alanında başlatılan devrimler, siyasi seçkinler arasındaki çekişmeleri giderek şiddetlendirmiştir (Koçak, 1987, s. 94). Ülkenin geleceği, yönetim biçimi ve potansiyel siyaseti hakkında kurtuluş yıllarından beri kaygılı bir muhalefet güden grupların, henüz cumhuriyetin ilk yıllarında Terakki Perver Cumhuriyet Fırkası³ altında toplanarak siyasi karşıtlığı örgütlenmesi ve ardından yaşanan gelişmeler sonucu oluşan kapatma ve tutuklama hadiseleri, dönemin iktidar ve muhalefet ilişkilerinde unutulmayacak bir örseleme/dışlama hafızası yaratmıştır.

Kuşaklar boyu aktarılabilecek olan örselenme hafızasının gruplar arasında ayrıma yol açan ideolojik özü inkılapçılık ve karşıtlık şeklinde kısa bir açıklamayla izah edilebilir olsa da asıl olan onun devingenliğidir. Tek parti dönemi bu devingenliği yaratacak pek çok siyasal ve toplumsal hadiseye sahne olmuştur. Başka bir ifadeyle, Volkan'ın geniş grup kimliklerinin oluşumuna yönelik tespit ettiği yedi ilmi yaklaşımıyla tek parti dönemi mercek altına alındığında, siyasal çekişmelerin yarattığı ikili yapının temel nitelikleri ve sürekliliği gözle görülür bir forma kavuşturulabilir. Geniş grup kimliğini oluşturan paylaşılmış somut imgeler deposu, paylaşılmış iyi özdeşimler ve diğerlerinin kötü niteliklerinin özümsemesi ilmiği, cumhuriyetin ilk yıllarında iktidar ve muhalefet gruplarını birbirinden net çizgilerle ayıran temel nitelikler ortaya koymuştur. Bu üç ilmiğin karşılığı inkılapçılar için her alanda batılı laik bir kültürle bütünleşme yaşamak şeklinde kendini gösterirken, karşıt gruplar için bu durum çoğunlukla diğerlerinin kötü niteliklerinin özümsemesi ilmiğini beslemiştir. Örneğin Volkan,

² Dolayısıyla 1924 Anayasasının temel gayesi köklü reformlar ve devrimlere giden yolu açmak olmuştur. 1924 Anayasasıyla birlikte Türkiye Cumhuriyeti için terbiyevi bir dönemin başladığı da söylenebilir. Bu dönemde yeni bir hukuk sistemi yaratılmasının yanı sıra, tekke ve zaviyeler kapatılmış, İslam takvimi yerine miladi takvime geçilmiş, şapka devrimi gerçekleştirilmiş, dini değere uygun olmamasına rağmen bir sembol olarak yorumlanabilecek ilk Atatürk heykeli dikilmiştir. Bkz. (Karpat, 2010, s. 140).

³ Şeyh Said isyanının patlak vermesiyle yaşanan güvensiz ortam tahrir-i sükûn yasası ile kontrol altına alınmaya çalışılmış, yasaya göre sakıncalı görülen TCF kapatılmış, ayrıca 1926 yılında gerçekleşen İzmir Suikastı ile TCF arasında doğrudan bir ilişki olduğunu tespit eden İstiklal Mahkemeleri kararıyla TCF İzmir millet vekillerinin evlerine baskınlar düzenlenmiş, çoğunluğu tutuklanmış ve sonucunda pek çok vekil siyasetten uzaklaştırılmıştır. Bkz. (Koçak, 2007, s. 103-105).

Osmanlı dönemine ait olan fesin bir imge olarak dışlandığını, batılı kültürün temsili olacak şekilde şapka kullanımının halk adına yeni bir elverişli depo olduğunu belirtmiştir (Volkan, 2017, s. 57). Bununla birlikte karşıt grup için ise şapka diğerlerinin kötü niteliklerini ortaya koyan bir simgedir ki, Ali Fethi beyin İzmir mitinginde⁴ dinleyiciler, inkılapçıları şapkaları yerlerde ezerek protesto etmiştir. Paylaşılmış somut imgeler her bir grup için, sarık veya dini kıyafet kullanmak, takım elbise giymek veya kravat takmak, Latin harflerini benimsemek, ezanın Türkçe veya Arapça okunmasını arzu etmek gibi çoğaltılabilir örneklerle sahiptir.

Tüm bu somut imgeler, kişinin kendi çevresi içerisinde iyi özdeşimler kurarak diğerlerini kötü niteliklerle ifade etmesine kaynaklık etmektedir. Başka bir ifadeyle tek parti döneminde görünür olan İslami, liberal veya sosyalist muhalefet bireylerin öz yaşantıları boyunca şekillendirdiği dönüşümden ve bizlik duygusundan kaynaklanmaktadır⁵. İster inkılapçılar ister karşıt görüşler söz konusu olsun her grup kendine özgü biçimde çeşitli değer ve motifleri yıllar öncesinden şekillenmeye başlamış iyi özdeşimlerle oluşturmuştur. Bu özdeşimler örneğin inkılapçılar ve dönemin seçkinleri için batı kültüründe harmanlanmış bir eğitim seviyesine sahip olma, bir önceki dönemin siyasi koşullarından doğrudan etkilenme vb. sebeplerle bizlik duygusunu pekiştirirken, tek parti döneminde idealize edilen devrimleri yaratmıştır. Öte yandan bu devrimler ve devrimlerin yarattığı dönüşüm süreci bazı toplumsal kesimler ve siyasiler için daha evvelden özümsemiş olan dini, geleneksel veya ideolojik olan çeşitli paylaşılmış iyi özdeşimleri yok etme girişimi olarak algılanmıştır.

Kısacası, tek parti döneminin barındırdığı pek çok ideolojik ayrıma rağmen birbirini etkileyen ve tetikleyen ikili bir siyasal/toplumsal yapıya sahip olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle kültürel ve düşünsel değerler üzerinden şekillenen ayrımın bir tarafında etkin bir bürokrasiyle anılan batılı laik kültür yer alırken diğer tarafında dini öğelerin ağır bastığı gelenekçi bir kültür ağırlık kazanmaktadır (Yılmaz, 2008, s. 32). Dönemin siyasal koşullarının yarattığı uygulama ve denetlemelerin bürokrasiyle anılan kısma sunduğu ayrıcalıklar, diğer gruplar ile yaşanan gerilimlerin ve antipatinin her geçen gün yükselmesine sebep olmuştur. Sunay bu dönemi, halktan kopuk resmileşmiş bir ideolojiyle ‘halka rağmen halkçılık’ anlayışı şeklinde ifade ederken, çoğunluğu ve yönetici seçkinleri birbirinden ayıran derin bir sınır çizmiştir. Sunay’a göre tek parti dönemi, kasketli köylülerin ulus meydanına sokulmadığı, siyasetin meşruluğunun halkın onayına tabii olmadığı ve bir onay durumu söz konusu olmadığından halktan gelen taleplere karşı siyasilerin duyarsız kaldığı bir ‘anti-demokratik uygulamalar’ dönemidir (Sunay, 2013, s. 72). Sunay’ın bu ifadesi, tek parti döneminde hukuksal yetkiye sahip olmayan ve bürokrasi karşısında sürekli olarak alıcı konumda olan halk kitleleriyle, siyasi muhalefetin psikolojik dönüşümüne de vurgu yapar niteliktedir. Başka bir ifadeyle çoğunlukla geleneksel ve dini motiflerle özdeşleşmiş bir yaşam ve yönetim biçimine alışık olan halk kitlelerinin, yeni yönetim anlayışının yarattığı ortamda mevcut düzene uyum sağlamak için sürekli olarak alıcı pozisyonda olduğu ve kendine temsil alanı bulamadığı siyasal yaşam karşısında psikolojik bir baskıya maruz kaldığı söylenebilir. Bu baskı geniş grupların

⁴ Mustafa Kemal Atatürk’ün özel teklifiyle Ali Fethi Bey tarafından kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası çok kısa bir sürede tahmin edilenden oldukça büyük bir toplumsal destek kazanmıştır. Her türden muhalif düşünceye bir umut olan SCF’nin kısa ömründe yaşanan toplumsal olaylar ve çatışmalar, özellikle inkılapçı düşünceye karşı halk nezdinde büyük bir tepki biriktirdiğini açıkça göstermiştir. Bunun ilk önemli örneği Ali Fethi Bey’in İzmir’de gerçekleştirmek istediği mitingdir. Henüz miting başlamadan CHP ve SCF grupları arasında sert kavgalar yaşanmış, sokaklar eşi görülmemiş bir insan kalabalığıyla dolmuştur. Bununla birlikte, Fethi beyin konuşmasını yaptığı sırada onu dinlemeye gelen kalabalıklar hükümeti, şapkalarını yerlere atıp ezerek protesto etmiştir. Bkz. (Aysal, 2009, s. 591-594).

⁵ Volkan, ideolojinin din veya etnisite gibi bir özdeşimden daha az dayanıklı olduğunu savunsa da insanların çeşitli amaç ve çıkarlar sebebiyle birkaç on yıl arayla kendine ait ortak özdeşimleri değiştirebileceğini açıkça ifade etmektedir. Bkz. (Volkan, 2017, s. 49-52).

zihninde kendilerine yönelmiş bir dışsal saldırı olarak algılanmakta ve gruplar üzerinde gerileme⁶ (regression) yaratmaktadır.

Volkan, geniş grupların ruhsal olarak örgütlenmesinde liderin biçimlendirici yönünü dördüncü ilmi olarak belirlemiştir. Buna göre, gerileme yaşayan toplumlar liderin potansiyeli etrafında buluşarak psikososyal ve politik kimliklerini yeniden düzenlemekte, propaganda ve yönlendirme ile duygularını dışsallaştırarak yeni elverişli depolar yaratmaktadır. Başka bir ifadeyle gerileme yaşamış toplumların tekrar kendi değerlerini yüceltebilmesi ve muhafaza edebilmesi için bir lidere sahip olmak elzemdir (Volkan, 2017, s. 55). Lider, insan toplumlarının siyasi bir otoriteye sığınması ve siyasi seçkinlerin düşünsel anlamda diğerlerinden net sınırlarla ayrılması bakımından da önem arz etmektedir. Volkan'ın kurduğu çadır metaforu baz alındığında, örtük ideolojiler ve demokratik mücadeleler söz konusuysa liderin kim olduğu veya çadırı ayakta tutan temsili kimin sağladığı sorusunun yanıtını vermek güçtür. Ancak bu yanıt belirli dönemde yükselmiş olan ve grupların ilerleyen yıllarda hafızasında taşımaya devam ettiği öncü isimler veya siyasi partilerde aranabilmektedir. Bununla birlikte, inkılapçı grup için İsmet İnönü, karşıt grup için ise Kazım Karabekir veya ilerleyen dönemde Adnan Menderes gibi isimler ön plana çıkmıştır. Gündümlü muhalefet demesi dahil olmak üzere bu dönemde herhangi bir muhalif lider etrafında toplanmaya hazır olan grupların aslında liderin şahsına olan inançtan ziyade bir temsil kanalına ihtiyaç duyduğunu ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle, Cumhuriyetin ilanından çok partili yaşama kadar geçen süreçte gerçekleşen her türden muhalefet hareketi ve oluşan doğal veya yapay muhalif partilere/liderlere olan yoğun ilgi karşıt grupların psikolojik anlamda bir örgütlemeye olan ihtiyacını göstermektedir.

Tek parti döneminde muhalefet hareketi kendine bir temsil alanı sağlamakta pek çok güçlkle karşılaşmış, ideolojik ve fikişsel ayrılıklar bu dönem içerisinde resmen temsil imkânı bulamamıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında bu toplumlar içinde oldukça çeşitli ideolojilere denk gelebilecek farklılıklar görülmektedir. İslamcılık, muhafazakarlık, liberalizm bunlardan bazılarıdır. Bu grupların tek bir geniş grup olarak ele alınabilmesinin sebebi ise yaşanan ortak örselenme ve dışlanmadır. Diğer bir ifadeyle tek parti döneminde oluşan muhalefet, kendini mevcut iktidara karşı koruma altına almış tüm diğer grupların birliği ile tek bir geniş gruba dönüşmüş, ortak bir koruma kalkını sayılacak tek bir çadır bezi oluşmuştur. Bu grubu diğerinden ayrı kılan kendi değer ve yargıları ile bütünleşmiş ortak bir liderin/yönetimin mevcut olmayışıdır. Eksik olan temsil, çadırı ayakta tutacak olan çadır direğini yaratma çabasının yanında örselenmenin daha yoğun hissedilmesine sebep olmuştur. Tek parti döneminde ikinci geniş grubun bu eksikliği yer yer meclis içinde muhalefet eden siyasi seçkinler tarafından giderilse de asıl olarak toplumsal kanaat önderleri küçük toplumların dini liderleri vb. kişi ve oluşumlarla giderilmiştir. Tüm bu süreç boyunca ikinci grup ortak bir lider bütünleşmesi yaşayana kadar siyaset sahnesinde sönük kalmıştır.

Sonuç olarak yukarıdaki açıklamaların ışığında, 1961 anayasasının oluşumuna ön ayak olan tarihsel ve siyasal süreçlerin geniş grup psikolojisi etrafında değerlendirilebilmesi için iki temel geniş grubun varlığı ortaya koyulmuştur. Grupları daha anlaşılır kılmak ve çalışmanın ilerleyen kısmında temel özelliklerini tarihsel süreç içerisinde daha net tespit edebilmek adına bu gruplardan inkılapçı niteliğiyle ön plana çıkana *birinci iktidar grubu*, karşıt görüşleri içerece ise *ikinci iktidar grubu* adı verilmiştir. Birinci iktidar grubu tek parti döneminin elit kadroları ve bu kadroların dünya görüşüyle bütünleşmiş toplumu temsil ederken grubun taşıyıcısı veya lideri olarak CHP ve onun faaliyetleri baz alınmıştır. İkinci iktidar grubu ise her türden farklı

⁶ Geniş grup psikolojisinde gerileme; bir savunma mekanizması olarak stresli yahut travmatik bir durum karşısında bireylerin geçmiş davranış ve düşünce biçimlerine tutunmasını ifade eder. Bkz. (Volkan, 1993).

ideolojiyle bir araya gelmiş muhalifleri temsil eden niteliğiyle değerlendirilirken, grubun lider bütünleşmesi DP üzerinden incelenmiştir. Gruplara iktidar grubu isminin verilmesinin sebebi her grubun 1960 yılına kadar iktidarı elinde bulundurma şansı elde etmiş olmasıdır. Bu noktada muhakkak altı çizilmelidir ki, bahsi geçen her iki grup da kendi içinde homojen bir yapıyı ifade etmemektedir. Dönemin siyasi koşullarının sebep olduğu şekliyle özellikle ikinci grubu oluşturan toplulukların liberalizm gibi özgürlükçü bir ideolojiden, İslamcılık gibi doktriner bir ideolojiye kadar çok farklı düşünce ve inancı bir arada tuttuğunu söylemek gerekmektedir. Bununla birlikte Cumhuriyetin 100 yıllık tarihi içerisinde bu grupların kendi içinde pek çok alt gruba bölündüğü de rahatlıkla tespit edilebilecektir. Son olarak metaforik bir açıklama getirmek gerekirse Türkiye Cumhuriyeti'nin tamamını ulus olmak değeriyle içine alan büyük bir çadır bezi olarak düşünmek gerekmektedir. Türkiye'nin tamamını içine alan ana çadır bezinin altında, iki farklı büyük çadır bezi bulunmakta ve bu çadır bezleri kendi altında birbiriyle benzer ancak birbirini dışarıda tutabilecek kadar da farklı çadırlar barındırmaktadır.

3. GRUP PSİKOLOJİSİ EKSENİNDE SİYASAL ÇATIŞMALARIN İNCELENMESİ: 1923-1960 ARASI DÖNEM

Geniş grupların geçmiş ve gelecek arasında bir bağ kurmasını sağlayan ve davranışlarına yön veren en önemli ilmiçler seçilmiş şerefler ve örselenmelerdir (Volkan, 2017, s. 57). Grup içinde paylaşılan ortak zafer ve örselenme duygusu zaman içerisinde kuşaktan kuşağa aktararak bir süreklilik doğurur. Seçilmiş zaferler bireylerin öz benlik saygısını yükselterek grup içi bütünleşmeyi ve dayanışmayı artırırken, grubun yaşadığı örselenmeler incinmiş bir öz benlik doğurmakta ve bu incinmişlik zaman içerisinde geniş grupları kurban olma psikolojisine sevk etmekte, bununla birlikte intikamcı tavırlar geliştirmesine de sebep olmaktadır. Bu iki seçilmiş duygu durumu sıklıkla liderler tarafından -özellikle stres verici durumlarda- propaganda aracılığıyla tetiklenerek, zafer ve örselenmelere yeni etkinlikler kazandırmaktadır (Volkan, 2017, s. 58) Diğer bir ifadeyle seçilmiş bir örselenme uzun zaman boyunca geniş grubun zihninde sessiz kalmış olsa da liderler tarafından gerçekleştirilen ötekileştirici ve nefret içerikli propagandalar grupların bu duygularını yıkıcı davranışlara yönlendirebilmektedir (Volkan, 2017, s. 60).

Seçilmiş zafer ve örselenmeler söz konusu olduğunda, gerek geniş grupların kimliklerini oluşturan desenler gerekse ait olunmayan inanç ve düşünceler açısından 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu⁷ ve 1924 Anayasası, onların ortaya çıkışı ve uygulanışı oldukça önemlidir. Birinci iktidar grubu açısından saltanatın kaldırılması, cumhuriyetin ilan edilmesi ve hilafet makamına son verilmesi seçilmiş zaferlerin belki de en önemlileridir. Saltanat ve hilafetin ortadan kaldırılarak, kendi grup değerlerini yüceltecek ve ilk üç ilmiği besleyecek olan yeni atılımlar gerçekleştirmek grubun kuşaklar boyu sahip çıkacağı önemli bir gelişmedir. Bununla birlikte, birinci iktidar grubunun batılılaşmaya yönelik her bir hamle ile edindiği yeni geniş grup desenleri de seçilmiş birer zafer olarak sayılabilmektedir. Başka bir ifadeyle, devrimler, bunların uygulanması ve yaşatılması birinci iktidar grubunun seçilmiş zaferleridir. Birinci iktidar grubu tüm bu faaliyetleri gerçekleştirirken aynı zamanda öteki olan grubun da sınırları belirlenmiş ve üçüncü ilmiç tamamlanmıştır. 1946 yılına kadar geçen süreç ikinci iktidar grubunun kendini ait olmadıklarıyla tanımladığı ve diğerlerinin fena özelliklerini ayrıştırarak, öz benliklerini korumaya çalıştığı bir dönem olmuştur.

⁷ Bu dönemde karşılaşılan kuvvetli muhalefete rağmen 1922 yılında saltanat makamı ortadan kaldırılmış ve bu karara muhalefet yasaklanarak hıyanet-i vataniye kanununa eklenmiştir. Siyasi partilerin olmadığı ortamda, en şiddetli muhalefeti gösteren Müdafaa-i Hukuk Meclis grubu üyeleri, bu hamleyi 'insanlığın fikrine, düşüncelerine pranga vurmak' ifadesiyle eleştirmiştir. Bkz. (Tanör, 2019, s. 282).

1924 Anayasası ile yumuşak bir kuvvetler birliği öngörülmüş, iktidarı bölüştürücü bir siyasal düzenlemeden ziyade çoğunlukçu ve bütüncü bir bakış açısı geliştirilmiştir (Aysal, 2017, s. 7). Dolayısıyla birinci iktidar grubunun bu anayasa altındaki hedefi köklü reformlara giden yolun açılması ve kolaylaştırılması olmuştur (Tanör, 2019, s. 329). Bu dönem yeni bir hukuk devleti yaratma çabasının yanı sıra batılılaşma ve laik kültürün yerleşmesi adına hızla yeni adımlar atılmış örneğin, tekke ve zaviyeler kapatılmış, İslami takvim yerine miladi takvime geçilmiş, şapka devrimi gerçekleştirilmiş, dini değerlere uygun olmamasına rağmen bir sembol olarak yorumlanabilecek ilk Atatürk heykeli dikilmiştir (Karpaz, 2010, s. 140). Tüm bu gelişmeler birinci iktidar grubunun seçilmiş zaferlerini beslerken, bu hamleler karşısında muhalefet eden ikinci iktidar grubu üyeleri çeşitli sebeplerle geri planda kalmıştır. Örneğin 1926 yılında gerçekleşen İzmir Suikastı ile TCF arasında doğrudan bir ilişki olduğunu tespit eden İstiklal Mahkemeleri kararıyla TCF İzmir millet vekillerinin evlerine baskınlar düzenlenmiş, çoğunluğu tutuklanmış ve sonucunda pek çok vekil siyasetten uzaklaştırılmıştır (Koçak, 2007, s. 103-105). Çok partili hayata geçiş için tasarlanan güdümlü muhalefet denemesi sürecince yaşanan toplumsal olay ve çatışmalar⁸ ise SCF'nin her türden muhalif düşünceye bir umut olduğunu, özellikle inkılapçı düşünceye karşı halk nezdinde büyük bir tepki biriktirdiğini açıkça göstermiştir (Aysal, 2009, s. 591-594). Bu başarısız çok partili yaşam denemeleri ikinci iktidar grubunun nezdinde halkın temsiline yönelik bir sindirme hareketi olarak adlandırılmış, ikinci iktidar grubunun seçilmiş örselenmeleri haline gelmiştir. 1924 anayasası ile gelen tekke ve zaviyelerin kapatılması, dini öğelerin anayasadan çıkarılması, toplumsal alanı düzenleyen devrimlerle halkın yaşam biçimine müdahale edilmesi, şapka takma zorunluluğu, belirli dini kıyafetlerin ötekileştirilmesi gibi olayların her biri yine ikinci iktidar grubunun seçilmiş örselenmeleri arasında sayılabilmektedir. Laik düşüncenin birinci iktidar grubuna ait paylaşılmış iyi bir özdeşim olarak algılandığı bu dönemde, laik düzene karşı dini muhafaza etme arzusu ikinci iktidar grubunun bilinç dışında paylaşılmış somut imge ve iyi özdeşimlerini içerdiğinden ezanın Türkçeleştirilmesi de kuşaktan kuşağa aktarılabilecek somut bir örselenme olarak içselleştirilmiştir.

Türkiye'nin çok partili yaşamı, 21 Ağustos 1946 tarihli genel seçimlere uzanan kısa dönemde DP ve pek çok farklı siyasi partinin kurulmasıyla başlamıştır (Dursun, 2018, s. 86). Geniş grup psikolojisi açısından DP'nin kuruluşu, uzun bir dönem boyunca örselenme yaşayan ikinci iktidar grubunun artık bir lider bütünleşmesi yaşayarak, ilerlemeci bir bizlik duygusuna geçişinin de temsili olmuştur. Birinci iktidar grubu karşısında sürekli olarak alıcı konumda olan bu grup artık kendi geniş grubunu ayakta tutacak bir temsilciye kavuşmanın verdiği güven duygusuyla, alıcı konumdan ilerlemeci bir konuma geçmiştir. İktidarın kazanılması ise ikinci iktidar grubunun en önemli seçilmiş zaferi olmuştur. 1950 yılından itibaren ikinci iktidar grubu, geçmiş dönemde yaşanan örselenmelere yönelik yeni çalışmalar başlatarak seçilmiş zaferlere yenilerini eklemiştir.

1946 yılından itibaren birinci iktidar grubunun kolektif endişe ve yok olma kaygısı başlamıştır. Bu dönem grup için bir gerileme dönemi olarak sayılabilmektedir. Zira bu tarihten itibaren gerek seçim çalışmaları gerekse seçim sonuçları üzerinden gelişen siyasal gelişmeler birinci iktidar grubu için geleceğe yönelik önemli sinyaller vermiştir. Her şeyden önce 1946 seçimleri oldukça tartışmalı ve hararetle geçmiştir. Seçimin, 'açık oy gizli sayım' şeklinde anti-demokratik bir uygulamayla gerçekleştirilmiş olması, ilaveten seçimlerde yargı güvencesinin olmaması iktidar ve muhalefet arasındaki ilişkilerin karşılıklı suçlamaya dönüşmesine sebep

⁸ Bunun ilk önemli örneği Ali Fethi Bey'in İzmir'de gerçekleştirmek istediği mitingdir. Henüz miting başlamadan CHP ve SCF grupları arasında sert kavgalar yaşanmış, sokaklar eşi görülmemiş bir insan kalabalığıyla dolmuştur. Bununla birlikte, Fethi beyin konuşmasını yaptığı sırada onu dinlemeye gelen kalabalıklar hükümeti, şapkalarını yerlere atıp ezerek protesto etmiştir. Bkz. (Aysal, 2009, s. 591-594).

olmuştur (Dursun, 2018, s. 87). Öte yandan seçim boyunca yaşananlara dair söylenenler de hafızalara kazınacak niteliktedir. Örneğin seçim çalışmaları esnasında ve seçim günü DP taraftarlarının çeşitli hakaretlere maruz kaldığı, seçmenlerin DP'ye oy vermemeleri için tehdit edildiği, özellikle tercihini muhalefetten yana kullanan Pomak'ların işkencelere uğradığı seçimin adaletine gölge düşüren iddialar arasındadır. Bu iddialar seçim sonrasında da muhalefet tarafından sık sık dillendirilmiş, hatta konuyla alakalı meclise önerge dahi verilmiştir (Şahin ve Tunç, 2015, s. 48). Karşılıklı anti-patinin oy kaygısıyla birleşerek zirve yaptığı bu dönem ve 1950 yılına kadar uzanan süreç DP'nin seçim çalışmalarını ve aldığı destek göz önünde bulundurulduğunda CHP nezdinde geçmiş dönemde oluşmuş seçilmiş zaferlerin tehlikede olduğu sinyali yaratmış, bu durum kolektif olarak kaybetme ve yok olma duygusuyla birleşerek diğerlerinin kötü niteliklerinin daha çok vurgulanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu duyguların somut karşılığı bazen gazetecilerin tutuklanması, bazen siyasetler tarafından dile getirilen tehditler⁹ bazense karşıt grubun değerlerine yönelik ılımlı politikalar izleyerek ötekini kazanma çabasıyla kendini göstermiştir. Birinci iktidar grubunun yaşadığı kolektif kaygı ve endişe durumları tam karşılığını 1950-1960 yılları arasında gösterecektir.

Volkan (2017)'nin çadır metaforunda ifade ettiği gibi, bir geniş grubu kaplayan çadır, çökme tehlikesiyle karşılaştığında geniş grup üyeleri çadır direğine koşar ve onu ayakta tutmak için kolektif bir çabaya girişirler. Dolayısıyla çok partili yaşamın başlarında açık bir siyasal çekişmenin başlamasıyla her iki grup kendi geleceğinin temsilcisi olan siyasal parti ve lider etrafında toplanmış, varlığını ve geleceğini sürdürme çabası siyasal partiler üzerinden güçlenmiş ve birinci iktidar grubunun seçilmiş örselenme süreci başlamıştır. 1950 yılı itibarıyla DP iktidarı başlamış ve onun iktidarı boyunca gerçekleşen toplumsal çatışmalar, birinci iktidar grubuna yönelik örselemeyi başlatırken, ikinci iktidar grubunun seçilmiş zaferlerini yaratmıştır. Kısacası, Bu dönemde yaşanan siyasal ve toplumsal çatışmalar her iki grubun kuşaklar boyunca sürececek olan kolektif zafer ve örselenmelerini net çizgilerle birbirinden ayırmış, dönem iki grup arasında açık düşmanlıkları beslemiştir.

Başbakanlık görevine atanan Menderes'in okuduğu hükümet programında özellikle dikkat çeken husus 'millele mal olmuş inkılâplarını mahfuz tutacağız' sözüdür. Bu söz tek parti döneminde ile topluma dayatılan inkılâpların, DP tarafından desteklenmeyeceğinin işareti olmuştur (Nal, 2005, s. 147-152). DP iktidarı elde etmesiyle Menderes'in konuşması ikinci iktidar grubu için önemli bir seçilmiş zaferi ortaya koymuş öte yandan bu zafer birinci iktidar grubuna yönelik örselenme hareketinin başlamasına öncü olmuştur. Başka bir ifadeyle dönemin çatışmaları Volkan'ın oluşturduğu dördüncü ilmiği açıklar bir niteliği ortaya koymuştur. Volkan'a göre liderin tutumu, siyasal süreçler üzerinde önemli bir etki yaratmaktadır. Geniş grupların uzlaşmacı veya çatışmacı bir zeminde yaşamaları liderin yönlendirmesiyle mümkündür. Bu hususta 5 adımdan söz edilebilir. Geniş gruba ait ortak mağdurluk duygusunun körüklenmesi, seçilmiş travmanın tekrar canlandırılması, düşmanın değersizleştirilmesi, intikamcılığı tetikleyen bir haklılık yaratılması veya var olan haklılık ideolojisinin canlandırılması (Vamık Volkan, 2007, s.255). DP iktidarında gerçekleşen açık çatışmaların özü, ikinci iktidar grubunda önceki dönemlerden aktarılan örselenmenin haklılık ideolojisine dönüşmesinde aranabilmektedir. Başka bir ifadeyle, iktidarın ilk günlerinde birinci grubu ayırıştıran laiklik ideolojisine yönelik karşıt bir tutum sergilenmesi, ezanın yeniden Arapça¹⁰

⁹ CHP ve DP arasında yaşanan gerginlikler kimi zaman gövde gösterilerine dönüşmüştür. Bu duruma verilebilecek iyi örneklerden biri Recep Peker'in 1947 yılının Nisan ayında İzmir'de gerçekleştirdiği konuşmadır. İktidarı yeniden kazanmış olmanın verdiği öz güvenle birlikte Peker, sıkı-yönetim, matbuat ve seçim kanunları başta olmak üzere çeşitli anti-demokratik kanunları savunmuş aynı zamanda DP'nin muhalif tavrını sert bir biçimde eleştirmiş ve hatta İstiklal Mahkemelerinin henüz ortadan kalkmadığının altını çizmiştir. Bkz. (Şahin ve Tunç, 2015, s. 60-61).

¹⁰ DP iktidarının ilk icraatlarından biri olarak, daha önce Türkçe okunmasına karar verilmiş olan ezanın, 16 Haziran 1950 tarihli ve 5666 sayılı yasayla yeniden Arapça okunmasına karar verilmiştir. Bkz. (Nal, 2005, s. 152).

okunmasını sağlayacak kanunun düzenlenmesiyle sağlanmış, bu kanun ikinci iktidar grubunun seçilmiş örselenmesini, seçilmiş zafer olarak geri kazanmasına aracılık etmiştir. Bu kanun değişikliği aynı zamanda ikinci iktidar grubunun mağdurluk duygusunu tekrar canlandırarak seçilmiş travmaları yeniden gün yüzüne çıkarmıştır. Laiklik karşısında takınılan mesafeli tavır toplumun bazı kesimlerinde diğer grubu değersizleştiren ve intikamcılığı¹¹ tetikleyen haklılık davranışları yaratmış, örneğin İsmet İnönü'nün tıpkı son halife gibi ülkeden gönderilmesi toplumun bir kesimi tarafından talep edilebilmiş, hatta bazı cemaatler İslam dininin kurallarına uygun olmayan Atatürk heykellerine saldırmıştır. Bu türden şiddet olayları ve örnekler çoğaltılabilir de en kısa ve basit anlatımıyla dönemin iktidarının gittikçe sertleşen ve birinci iktidar grubunu baskı altına alan politikaların ardında haklılık ideolojisine dönüşen bir örselenme süreci yattığı söylenebilir.

Demokrat Parti iktidarının ilk yıllarında, yıllarca birikmiş olan öfke ve nefret karşılıklı ağır itham ve suçlamalarla devam ederken şiddet eylemlerinde de ciddi bir artış olmuştur. Bununla birlikte, birinci iktidar grubundan gelen baskılara karşı kendi iktidar alanını muhafaza etmeyi amaçlayan DP, özgürlüklerle alakalı sınırları da net bir biçimde çizmeye gayret etmiştir. Zira, iktidara gelmeden evvel gerçekleştirdiği özgürlük propagandasının, iktidara geldikten sonra yalnız sağa yönelik bir anlayışa sahip olduğu açıkça anlaşılmıştır (Kaya, 2018, s. 2279). Bu doğrultuda orduda tasfiye süreci başlatılmış, basın üzerinde baskı kurulmuş, üniversitelerde özerkliği zedeleyecek pek çok adım atılmıştır (Keskin, 2012, s. 123). İktidara gelişi 'beyaz devrim' olarak anılan DP'nin özellikle iktidarının ikinci dönemi artık bir 'beyaz terör'e dönüşmüştür. Yalnızca aydın kesim üzerinde değil, ülkede yaşanan sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel dönüşümlerin sonucu olarak toplumda meydana gelen çatışma ve muhalefete yönelik de sert önlemler almıştır (Yıldız, 1996, s. 490). Kısacası, DP iktidarının ilk günlerinden başlayarak, 27 Mayıs askeri müdahalesine kadar geçen süreçte yaşanan siyasal gelişmeler ve toplumsal hareketler, her iki geniş grubun bir önceki dönemden aktarılmış seçilmiş örselenme ve zaferleri içselleştirmelerini açıkça ortaya koyacak pek çok örnek vermiştir. Bu dönemde açıkça görünür hale gelen seçilmiş zafer ve örselenmeler, her bir grubun temsilcilerini grup bütünlüğünü korumaya yönelik daha fazla hamle almaya yöneltmiştir. Birinci iktidar grubu açısından bu dönem darbe söylemlerinin arttığı, geçmiş zaferlere yönelik sıklıkla atıfta bulunarak asker-bürokrat aydın kesimin toplumla -birinci iktidar grubu altındaki- daha çok kenetlendiği bir dönem olmuştur. Volkan (2017) bu durumu grup üyelerinin küçük düşme ve yıpranma sürecinde, kendini kolektif biçimde onarma ve koruma çabası olarak izah etmiştir. Bu izaha göre birinci iktidar grubunun bir kurtarıcı olarak başvurduğu askeri çağrı karşılığını ikinci iktidar grubunda Vatan Cephesi¹² uygulaması olarak göstermiştir. Kitlesel bir savunma hareketine çağrı olarak algılanabilecek bu uygulama ile birinci ve ikinci iktidar gruplarına olan aidiyet resmi bir şekilde sokulmaya çalışılmıştır.

DP iktidarının son yıllarına damga vuran baskıcı politikalar, sokak eylemlerinin ve birinci iktidar grubunun kenetlenmesinin giderek şiddetlenmesine sebep olmuş, nihayetinde DP'nin sonunu getiren öğrenci olayları¹³ patlak vermiştir. Öğrenci olaylarında yaşanan çatışma

¹¹ DP'nin iktidara gelişini fırsat bilen dinci çevreler derhal harekete geçmiştir. Özellikle Ticaniler gibi radikal gruplar, bu hareketlerin öncüsü olmuştur. Arapça ezan yasağının kaldırılmasını okul, adliye, otoyol gibi kamusal mekânlarda tekbir getirerek kutlamış hatta bu sıralarda Atatürk heykellerine saldırılar gerçekleştirmiştir. Bu türden eylemlere DP'lilerin bir kısmı sessiz kalırken, CHP'ye karşı düşmanca tavır sergilemeyi tercih eden bazı DP'liler tıpkı son halifenin gönderilmesi gibi İnönü'nün de ülkeden kovulması gerektiğini ileri sürmüştür. Bkz. (Nal, 2005, s. 154).

¹² DP'nin başlattığı 'Vatan Cephesi' uygulaması: Bu uygulamayla kitlesel bir örgütlenmeye gitmeyi hedefleyen DP, örgüte dâhil olanların isimlerini listeler halinde radyoda yayımlamış, dâhil olmak istemeyenler üzerinde çeşitli yöntemlerle siyasi baskılar oluşturmuştur. Bkz. (Keskin, 2012, s. 116).

¹³ Tahkikat Komisyonunun kurulmasının ardından başlayan öğrenci olaylarının ülkenin pek çok yerine yayılmasına sebep olacak yer İstanbul Üniversitesi olmuştur. Tıp fakültesi öğrencilerinin düzenledikleri kongreyi siyasi içerikli konuşmalar

ve gelişmeler ise bir sonraki döneme önemli izler bırakacak psikolojik yansımalar ortaya çıkarmıştır. Özellikle İstanbul üniversitesinde gerçekleşen eylemde öğrenci ve akademisyenlerin yanı sıra üniversite rektörü Sıddık Sami Onar¹⁴’ın da polis şiddetine maruz kalması, olaylar sırasında polis kurşunu ile hayatını kaybeden öğrencilerin olması, Ankara ve İzmir gibi illerde de eylemlerin gerçekleşmesine sebep olmuştur. Olayların dikkat çekici yanı ise öğrencilerin ‘polis gitsin, asker gelsin!’ ‘Türk Askeri çok yaşa’ şeklinde attığı sloganlardır. Nitekim büyüyen olaylara müdahale etmek maksadıyla gelen askerlere öğrenciler sarılarak karşılık vermiştir (Temizgüney, 2018, s. 191-199). Sıklıkla birinci iktidar grubunun bir sembolü olarak yüceltilen askerin göreve davet edilmesi, öğrenci olaylarında polis şiddetine karşı öğrencilerin askere karşı olumlu tutumu, subayların iktidarı uyaran sessiz yürüyüşü¹⁵ ve dahası, birinci iktidar grubunun savunma mekanizmalarını ve grup bütünlüğünü pekiştirirken, bir sonraki dönemde gerçekleşebilecek olan haklılık ideolojisinin bu sefer tersine döneceğinin de sinyalini vermiştir. Diğer bir ifadeyle ikinci iktidar grubunun eylem ve faaliyetleri altında örselenme yaşayan birinci iktidar grubu DP iktidarı döneminde yaşadığı örselenmeyle önemli bir psikolojik dönüşüm geçirmiş, kuşaklar boyu aktarılabilecek yeni travmalar bu dönemde şekillenmiştir.

5. GENİŞ GRUP PSİKOLOJİSİ EKSENİNDE 1961 ANAYASASININ ANALİZİ: GRUPLARARASI ÇATIŞMALAR VE İNANÇLAR

Cumhuriyetin ilanından 1960 askeri müdahalesine kadar geçen sürede her iki grubunda iktidarı elinde bulundurduğu dönemde birbirlerine üstün gelme ve dışlamasını kolaylaştırıcı bir etken de 1924 anayasasıdır. 1924 anayasasının ön gördüğü çoğunlukçu anlayış geniş grupların çatışma zeminine kolaylık sunmuş, iktidarı elinde bulunduran her bir grup için diğerini dışsallaştırmak kolaylaşmıştır. Başka bir ifadeyle 1924 anayasası gruplara sınırsız bir iktidar anlayışı sunarak örselenmiş grupların, haklılık ideolojisiyle bir güç savaşına girişmesini kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla her bir grup için önemli çıkarımların olduğu bu dönem, yeni ve akılcı bir anayasanın varlığının da elzem olduğunu ortaya koymuştur.

1924 Anayasasını ortadan kaldıracak yeni bir anayasal metin hazırlanmasının zorunlu olduğuna dair düşünceler “*Meclisteki ezici çoğunluğa dayanan siyasi iktidarın memlekette tam bir tahakküm kurması*”, “*çoğunluğun her şeye muktedir olabileceği kanaati*” vb. söylemler ile dile getirilmiştir (Özbudun, 2012, s. 8). Bu söylemler eşliğinde anayasa çalışmalarına derhal başlayan MBK bir anayasa taslağı hazırlanması için, İstanbul üniversitesi rektörü Sıddık Sami Onar’ın başkanlığında 7 kişiden oluşan bir heyet oluşturulmasına karar vermiştir. Bu heyetin raporunda öncelikle DP iktidarının yasal meşruluğun dışına kaydığı ve bu gerekçe ile askeri müdahalenin mecburi olduğu vurgulanmış, yeni anayasanın gerçek bir hukuk devleti yaratmak, bireysel hak ve özgürlükleri güvence altına almak gibi sorumluluklara sahip olduğu belirtilmiştir (Tanör, 2019, s. 371). Askeri müdahalenin ardından çıkarılan 1, 157 ve 158 sayılı yasalar ile DP ideolojisinin temsili ve bilhassa temsilciler meclisine girişinin önüne geçilmek istenmiştir. Temsilciler Meclisinin genel yapısına baktığımızda ağırlık siyasi anlamda birinci iktidar grubunun siyasi seçkinleri ve sosyal manada aydın kesime ait olduğu görülmektedir (Tanör, 1994, s. 16-17). Buradan hareketle, askeri darbenin ardından başlatılan tutuklama sürecinin ve yeni anayasa hazırlığı süresince ikinci iktidar grubunun dışarıda tutulmasının

gerçekleştirdiği gerekçesiyle dağıtmaya çalışan polislerin tutumuna karşı 28 Nisan tarihinde pek çok öğrenci hükümetin bu genel tutumunu protesto etmek için İstanbul üniversitesinde ‘hak, hukuk, adalet’ sloganları atmaya başlamıştır. Atatürk heykeline çelenk koymak isteyen öğrencilere tam o esnada polis müdahale etmiş, müdahalenin ardından eylemler büyüyerek ülke geneline yayılmıştır. Bkz. (Temizgüney, 2018, s. 192).

¹⁴ Sıddık Sami Onar olaylarda gözaltına alınmış ve aynı gün serbest bırakıldıktan sonra yüzü gözü sargılı halde öğrencilerin karşısına çıkarak –öğrencileri dağılmaları yönünde telkin edici- bir konuşma yapmıştır. Ancak rektörün vaziyetini gören öğrenciler şehrin değişik bölgelerinde artan bir kalabalıkla eyleme devam etmiştir. Bkz. (Sunay, 2013, s. 193).

¹⁵ Harbiyelilerin sessiz yürüyüşü ve 555K kodlu miting. Bkz. (Sunay, 2013, s. 93).

psikolojik karşılığının bir önceki dönemde ikinci iktidar grubunda gözlendiği gibi haklılık ideolojisinde kendini gösterdiği görülmektedir. Başka bir ifadeyle 1950-1960 yılları arasında ikinci iktidar grubu tarafından seçilmiş zafer ve geniş grup kimliğine ait olan önemli sembol ve değerlere yönelik olarak başlatılan örselenmenin, bir sonraki dönemde birinci iktidar grubunun yeni bir seçilmiş zaferle hareket ederek intikamcılığa yönelmesini sağladığı söylenebilir.

Haklılık ideolojisine göre çeşitli örselenmiş gruplar, kendi şeref ve onurlarını tekrar kazanabilmek ve seçilmiş zaferlerinin bir sonraki kuşağa aktarımını sağlayabilmek adına, karşıt gruplarla derin bir çatışmaya girebilmektedir (Volkan, 2007, s. 255). Bu psikolojik tezahürün somut örneği yassı ada¹⁶ sürecinde aranabilmektedir. Birinci iktidar grubu 1950-1960 yılları arasında daha önceki dönemlerden kalma önemli geniş grup aidiyetleri ve seçilmiş zaferleri üzerinden ciddi bir gerileme/örselenme sürecine maruz kalmış ve lider pozisyonu kendilerine geçtiğinde, ikinci iktidar grubunun en ağır biçimde cezalandırılmasını sağlamıştır. Bu dönem birinci iktidar grubu için yeni bir seçilmiş zafer elde etme dönemi ve aynı zamanda yeni semboller özümseme dönemidir. Haklılık ideolojisinin önemli somut bir örneğini MBK¹⁷ içerisinde görmek mümkündür. Anayasa yapım sürecinde ikinci iktidar grubuna gerek MBK gerekse kurucu meclis¹⁸ içerisinde yer verilmemesi öncelikli olarak ikinci iktidar grubuna yönelik açık bir örseleme başlatmıştır. Bunun da ötesinde MBK'nın bir anayasa taslağı hazırlanması için oluşturulmasını öngördüğü komisyonun başkanı olarak, öğrenci olayları sırasında polis şiddetine maruz kalan birinci iktidar grubu mensubu Sıddık Sami Onar'ın atanması da anlamlı bir sembol olarak değerlendirilmelidir. Başka bir ifadeyle, birinci iktidar grubunun DP döneminde düşünsel olarak şiddetle baskılanışının seçilmiş bir zafer olarak karşılığı Sıddık Sami Onar'ın mevkisinde aranabilmektedir.

1961 anayasası içeriği bakımından da birçok seçilmiş travma ve zafere işaret etmektedir. Başka bir ifadeyle Anayasanın içerdiği genel değerler birinci iktidar grubunun bir önceki dönemden edindiği dersleri ve buna yönelik tedbirleri barındırmaktadır. Her şeyden önce anayasanın kişisel hak ve özgürlükler ile topluma sunduğu çoğulculuk, çoğunlukçu yönetim anlayışının getirdiği otoriter yapıyı kırmaktadır. Örneğin, 1961 anayasasının TRT ve üniversitelere özerklik vermiş olması düşünce, ifade ve örgütlenme gibi hürriyetlere çeşitli güvenceler sağlanması, katılımcılık, çoğulculuk ve demokratik değerlerin önemine kuvvetli biçimde vurgu yapılması bakımından son derece liberal bir motif ortaya koymuştur (Akçeşme, 2013, s. 213). Buradan hareketle, yeni anayasanın her şeyden önce kişisel hak ve özgürlükler ile topluma bir çoğulcu anlayış sunduğu ve 1924 anayasasının çoğunlukçu yönetim anlayışının getirdiği otoriter yapıyı kırdığı gözlemlenebilmektedir. Bu durum hangi grup üzerinde olursa olsun sandıktan alınan sınırsız iktidar anlayışının önüne geçmekte ve Kemalist ideolojinin nihai hedefi olan hukuk devleti anlayışına destek vermektedir.

1961 anayasasının diğer getirilerine bakıldığında en dikkat çekici özelliği yasamayı ikili bir yapıya bölmektedir. Yeni anayasayla birlikte millet meclisinin yanında siyasal gücü ve ideolojinin sınırsız yönetimini kontrol altına almak adına, bir de Cumhuriyet Senatosu¹⁹ oluşturulmuş, ayrıca yasama yetkisini yargının denetimine tabi tutacak biçimde bir Anayasa

¹⁶ Yassı ada mahkemelerinden 15 kişi için idam kararı çıkmış, bu kişiler arasında Adnan Menderes, Hasan Polatkan ve Fatin Rüştü Zorlu'nun kararları Milli Birlik Komitesi tarafından kesinleştirilmiştir. Bkz. (Erdoğan, 2014, s. 104).

¹⁷ Yeni bir anayasa hazırlanması maksadıyla Org. Cemal Gürsel başkanlığında Milli Birlik Komitesi kurulmuştur. Bkz. (Erdoğan, 2014, s. 158).

¹⁸ Bu meclisin dikkat çekici yönü ise, meclis üyelerinin göreve geliş biçiminin genel oya dayalı olmayışındır. Kurucu meclisin üyelerinin bir kısmı iki kademeli olarak illerden seçilen üyelerden, bir kısmı CHP ve CMKP'nin temsilcileri arasından bir bölümü de doğrudan MBK tarafından atanan üyelerden oluşturulmuştur. Bkz. (Erdoğan, 2014, s. 159).

¹⁹ Cumhuriyet senatosunda yer alan ve seçimle gelmeyen üyeler, seçilmişlere karşı bir denge unsuru meydana getirecek biçimde düşünülmüştür. Bkz. (Tanör, 1994, s. 23).

Mahkemesinin²⁰ kurulması sağlanmıştır (Tanör, 1994, s. 23). Bunlardan Cumhuriyet senatosu, siyasi olarak kaçınılmaz biçimde birinci iktidar grubunun paylaşılmış iyi özdeşimleri ve somut imgeleriyle ters düşecek, seçilmiş zaferleri yok etme girişiminde bulunacak herhangi bir iktidarın gelişmesine karşı alınmış önemli bir tedbirdir. Başka bir ifadeyle, cumhuriyetin ve devrimlerin kazanımları birinci iktidar grubunun önemli seçilmiş zaferleri sayıldığında bir önceki dönemde yaşandığı gibi, bunların örselenmesi ve kaybedilmesi endişesi yeni bir geniş grup simgesi²¹ olan Cumhuriyet senatosunu ortaya çıkarmıştır. Senato siyasi bir denetim aracıken bunun hukuksal denetimi de Anayasa Mahkemesine teslim edilmiştir. Bu iki kurumdan özellikle Cumhuriyet Senatosunun varlığı, birinci iktidar grubunun devlet adına taşıdığı öz değerleri -cumhuriyetin kazanımları ve özellikle laik ideoloji- bir sonraki kuşaklara seçilmiş bir zafer olarak aktarmanın yolu olarak değerlendirilmelidir.

1961 Anayasası etrafında şekillenmeye çalışan siyasal yaşam da sancılı geçmiştir. Her şeyden önce anayasa ciddi bir kurumsallaşma sorunu yaşamaktadır. Zira 1961 anayasasının sağladığı yeni düzen birinci iktidar grubunun beklentilerine karşılık geliyor olsa da ikinci iktidar grubu için aynı kabulün geçerli olduğunu söyleyemeyeceği ilerleyen yılların siyasi çatışmalarında görülebilmektedir. Başka bir ifadeyle kurumsallaşma sorununun en önemli sebeplerinden biri anayasayı yapan tarafın, -seçim sonuçlarına göre- iktidar çoğunluğunu elde eden tarafa ait herhangi bir iradeyi içinde barındırmamasıdır. Dolayısıyla 1961 anayasası ikinci iktidar grubu tarafından bir CHP anayasası olarak görülmekte, bunun da ötesinde anayasanın işlemlerini sağlayan yeni unsurlar, bu grubun nezdinde birinci iktidar grubunun çıkarlarını korumaktadır (Dursun, 2018, s. 145). Bu düşünceler ve fikir çatışmalarıyla başlayan yeni sivil dönemde İkinci iktidar grubunun yeni önderlerinden en önemlisi sayılabilecek Adalet Partisi tarafından 1961 anayasasınca getirilen yeni hukuksal düzen pek çok kez eleştirilmiş, özellikle anayasanın egemenliği paylaştıran unsurları eleştirilerek, millet adına çalışan dolayısıyla doğrudan milletin kendisi olarak görülen TBMM'nin iradesine aykırı olduğu ifade edilmiştir. Zira ikinci iktidar grubu nezdinde tek gerçek egemenlik çoğunluğun egemenliğidir (Tanör, 1994, s. 30-31). Bu yoruma göre anayasa mahkemesine verilen denetleme yetkisi, senato içinde bulunan seçilmişler dışındaki tabii üyelerin varlığı göz önüne alındığında herhangi bir siyasi partinin 'sandıktan aldığı güç' yok sayılmaktadır. Biraz bu sebeptendir ki, çoğunluğun temsilcisi olan AP, 1969 yılında ciddi bir anayasa ıslahatı²² gerçekleştirme talebi oluşturmuştur (Tanör, 1994, s. 34). AP'nin anayasayı yeniden düzenlemeye dair bu talepleri²³ esasen kaçınılmaz bir neticedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi bu değişiklik talepleri özünde egemenliğin -sandıktan

²⁰ Özbudun'a göre, anayasa mahkemesi hâkim siyasi elitlerin kendilerine yönelik kitle desteğinin azaldığı ve temel değerlerin sarsıntıya uğramaya başladığı çoğunlukçu demokrasi sisteminin muğlaklığına bu değerleri feda etmek istemediğinde kendi lehlerine kullanılmak üzere hazır bulunan bir kurumdur. Türkiye'de ise Anayasa mahkemesi bireysel hak ve özgürlüklerden ziyade siyasi elitlerin ve resmî ideolojinin temeli olan, milliyetçilik ve laiklik düşüncesinin koruyucusudur. Bkz. (Özbudun, 2012, s.17-18).

²¹ Yedinci ilkmik: kendi özerkliğini geliştiren simgeler. Bkz. (Volkan, 2017, s. 69).

²² AP'nin anayasa değişikliğine dair talepleri şu şekildedir, ilk olarak yürütme organı daha etkin kılınmalı ve kanun niteliğinde kararlar alabilecek yetkiye kavuşturulmalıdır. İkinci olarak doğal senatörlük ortadan kalkmalı, yasa yapımında gündemi belirleme hakkı iktidar partisine ait olmalı ve en önemlisi yapılan yasaların halk oylamasına sunulmasına imkân tanınmalıdır. Üçüncü olarak özerkliği olan kurumların bu statüleri yeniden düzenlenmelidir. Üniversiteler ve hükümet arasında ilişki kurabilecek ve aynı zamanda araştırma ve çalışmaların anayasaya uygunluğunu denetleyecek bir organ yaratılmalı, akademik hürriyetlerin devletin temel ilkelerine zarar verecek araçları yok edilmelidir. Son olarak, yargı organları ve hükümet arası ilişkiler tekrar gözden geçirilmeli, Yüksek Hakimler kurulunun yetkileri ile Danıştayın üye seçim şekli düzenlenmelidir. Bkz. (Tanör, 1994, s. 34-35).

²³ 12 Mart rejiminin getirdiği anayasa değişiklikleri büyük oranda AP'nin isteklerine cevap verecek niteliktedir. Ancak AP bu değişiklikler ile yetinmemiş, bu doğrultuda biraz daha ileri gitmek niyetini sürdürmüştür. Bu bağlamda öncelikli söylem tekrar kuvvetler ayrılığı ve yargısal denetimle milli iradenin önüne geçilmemesi biçiminde geliştirilmiştir. Ayrıca Anayasanın sunduğu hak ve özgürlükleri kötüye kullanan kitlelere karşı bir önlem alınması gerektiği sebebiyle bu özgürlüklere kısıtlama getirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Referandum, halkın vetosu ve kanun teklifi gibi uygulamaların kabul edilmesinin yanı sıra, doğal senatörlük ile kontenjan senatörlüklerinin kaldırılması istenmiştir. Bu ve bunun gibi pek çok talep 12 Eylül darbesinin ardından yerine getirilecektir. Bkz. (Tanör, 2019, s. 418).

gelen gücün- kullanılışıyla ilgilidir. Egemenliğin, 1961 Anayasasını yapan kimselerle dolayısıyla CHP ideolojisiyle özdeşleşmiş olan birinci iktidar grubuyla paylaşılması ve onlara yönelik değerleri koruması ikinci iktidar grubu nezdinde bir serzenişe sebep olmuştur. Sandıktan aldığı oyun gücüne inanan ikinci iktidar grubu, anayasa değişiklik talepleriyle özünde siyasi bir kavgayı devam ettirmektedir. Başka bir ifadeyle ikinci iktidar grubunun yeni sözcüsü olan AP, 1924 anayasasının kolaylığında sınırsız bir yönetime sahip olma duygusuyla, dış-gruba yöneltilmiş bir öfkeyi Anayasa tartışması üzerinden devam ettirmektedir. Zira bu tartışmanın arka planında yatan düşünce 1961 Anayasasının bir CHP anayasası olduğu inancıdır.

Kısacası, birinci iktidar grubu 1960 yılında gerçekleşen askeri darbeyle daha evvel yaşadığı örselenmeleri, zaferlerle onarma sürecine girerken 1960 sonrası dönem ikinci iktidar grubu adına ciddi bir örselenme ve psikolojik gerileme dönemi başlatmıştır. Bir başka ifadeyle 1960 itibarıyla başlayan yargılama süreci ikinci iktidar grubunun psikolojik serüvenine yeni seçilmiş örselenmeler eklemiştir. Her şeyden önce, özellikle tek parti döneminde yaşanmış örselenmeler ve lidersiz geçen dönemin yarattığı ağır gerileme süreci ile seçilmiş bir zaferi yaratan liderlerin ölüm cezasına çarptırılması, ikinci iktidar grubunun kuşaklar boyunca hafızasından çıkmayacak seçilmiş bir örselenmedir. Bu toplumsal travma, genel siyasal uyum ve geniş grupların siyasal iş birliği anlamında çok önemli psikolojik bir bariyer yaratmıştır. Darbe ile başlayan örselenme süreci, anayasa hazırlığı boyunca da ikinci iktidar grubunun tüm süreçten uzak tutulması hareketiyle devam etmiş, bu süreç ortaya çıkarılan yeni anayasanın - ikinci iktidar grubunun nezdinde- tamamen birinci iktidar grubuna ait bir seçilmiş zaferin sonucunda doğmuş 'simge' halini almasına aracılık etmiştir.

Vamık Volkan'ın yarattığı yedinci ilmi olan *kendi özerkliğini gerçekleştirmiş simgeler* geniş grupların psikolojik dönüşümlerinin ardından seçilmiş zaferlerine eşlik eden somut kaynaklardır (Volkan, 2017, s. 64-65). Bu yoruma göre 1961 anayasası, ikinci grubun psikolojik örselenmesine aracılık edecek bir simge olarak da değerlendirilmelidir. Zira o, birinci iktidar grubunun, ikinci iktidar grubu karşısında kazandığı zaferin başlattığı örselenme sürecinin bir ürünüdür. Dolayısıyla anayasa geniş grupların psikolojisinde hukuksal bir metni ifade etmekten çok, travmatik bir sürecin sonucunu yansıtmakta, bu haliyle her ne kadar demokratik ve liberal değerleri barındırırsa barındırsın üzerinde ortak bir özümseme oluşmasına engel teşkil etmektedir.

6. SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan 1960 yılına kadar geçen süreç, içinde bulunduğumuz dönemin dahi siyaset anlayışını şekillendirmiş önemli etkilere ve kritik süreçlere sahne olmuştur. Türk düşünce tarihinin gelişimi boyunca devam eden siyasal fikir ayrılıkları, özellikle bu dönemde derinleşmiş, halk siyasal hayatta aktif bir konuma ulaşmış, siyasal elitler ve halk arasındaki düşünsel bağlar pekişerek farklı gruplar arasındaki net ayrım şekillenmiştir. Bu ayrım uzun yıllar boyunca, devletin nasıl biçimlenmesi gerektiği, iktidar gücünün hangi yolla kime ait olması gerektiği gibi devletin temel dinamikleri üzerinden ilerlerken, kolektif biçimde ayrımın şiddetlendiği, gruplar arasındaki ötekileştirmenin karşılıklı olarak arttığı kırımla noktaları tarihte yerini almıştır. İktidarın kullanımı ve devlet organlarının nasıl şekilleneceği soruları gruplar arasındaki çatışmaları yükseltirken, genel bir anayasal mutabakat sağlanamayışının da zeminini hazırlamıştır. Başka bir ifadeyle, kişi hak ve hürriyetlerinden, iktidarın sınırlandırılmasına ve hatta içerdiği ideolojiye kadar pek çok yönden hemfikir olamayan farklı gruplar, anayasa yapımcılar üzerinden başlattıkları eleştirileri anayasa değişiklik taleplerine doğru ilerletmiştir. Bu açıdan, geniş grup çatışmalarının ve ideolojik ayrımların şiddetli biçimde hissedildiği 1950-1960 yılları arasında yaşanan siyasal kavgaların

sonucunda ortaya çıkmış 1961 Anayasası da toplumsal bir mutabakatı ifade etmekten ziyade, geniş grupların psikolojik tezahürünü ortaya koyan bir sembole dönüşmüştür. Başka bir ifadeyle 1961 anayasası içeriğinden önce ortaya çıkış süreciyle ele alındığında, ardında yatan uzun ve travmatik süreçler sonucunda geniş gruplar arasındaki çatışmanın bir ürünü olması sebebiyle, toplumun ve siyasi elitlerin farklı kesimlerince baştan sakat veya muvazaalı olarak algılanmıştır.

1961 Anayasası yürürlüğe girdiği günden itibaren gerek yapılış biçimi gerekse içeriği bakımından pek çok kez tartışılmıştır. Özellikle demokratikleşme, kutuplaşma ve istikrarsızlık üzerinden şekillenen tartışmalar, bu çalışma içerisinde geniş grup psikolojisi ekseninde açıklanmaya çalışılmıştır. Demokratikleşme ve istikrarsızlık sorunu her iki geniş grubun da geçmişten gelen psikolojik dönüşümlerini içeren çıktılarla ilgiliyken, kutuplaşmanın psikolojik simgesi/sembolü olarak anabileceğimiz 1961 anayasası geniş gruplar arasındaki çatışmanın ilerleyen dönemde şiddetlenmesine sebebiyet verecek yeni bir seçilmiş zafer/örselenme sürecini başlatmıştır. Başka bir ifadeyle, ikinci iktidar grubunun 1960 yılından itibaren anayasanın ortaya çıkış sürecinden başlayarak yaşadığı siyasal dışlanma iktidarın sivilleşmesi döneminde de farklı versiyonlarda devam etmiştir. Bu dönem ikinci iktidar grubunun özellikle anayasada belirlenen egemenliğin kullanımına yönelik ısrarlı muhalefeti grubun süreç içerisinde seçilmiş örselenmelerini besleyecek lider motivasyonlarını da şekillendirmiştir. Birinci iktidar grubunun seçilmiş zaferlerine hizmet eden bir simge olarak algılanan 1961 anayasası ilerleyen yıllarda ikinci iktidar grubunun geniş grup imgelerini yeniden onarma çabası karşısında dışlanmış, anayasa birinci iktidar grubunun paylaşılmış somut imgelerinden ve seçilmiş zaferlerini ortaya koyan pek çok özelliğinden arındırılmak istenmiştir. Bu doğrultuda, sivilleşen siyasal yaşam içerisinde 1961 anayasası yeni kurum ve kuruluşlarından, toplumda yarattığı çok sesli ve karmaşık siyasal ortama kadar her yönüyle saldırıya uğramış, ilerleyen dönem ikinci iktidar grubunun örselenmiş değerlerini onarma çabası ve yeni seçilmiş zaferler arayışının anayasa tartışmaları üzerinden şekillenmesine sahne olmuştur.

Kıscacası geniş grupların siyasi çatışmalarından kaynaklanan psikolojik dönüşümün bir ürünü olarak değerlendirilebilecek 1961 Anayasası, Türkiye’de anayasa tartışmalarının psikolojik faktörlerde aranması gerektiğini ortaya koyan önemli bir örnektir. Bu örnek Türkiye’nin ilerleyen yıllarında yaşanan siyasal çatışmalar ve pek çok farklı anayasa girişimleriyle çoğaltılabilir. Bilindiği gibi Türkiye 1961 Anayasasının değişikliklerine rağmen tekrar bir Anayasaya ihtiyaç duymuş, 1982 yılında bambaşka travmaların ortaya koyulabileceği yeni bir anayasa gerçekleştirilmiş ve 1982 anayasası da günümüze kadar defalarca değişikliğe uğrayarak, işlevini kaybetmiş hale gelmiştir. Günümüzde halen devam eden anayasa tartışmaları yüzeyde siyasal çekişmeleri ve ideolojik çatışmaları ifade ederken, arka planında uzun bir tarihsel süreç içerisinde şekillenmiş toplumsal ve siyasal travmaları içermektedir.

Son olarak, bu çalışmanın amacı, çalışmanın sınırlılıkları dahilinde incelenen gruplar arasında birini diğerine üstün kılacak somut olaylar ortaya koymak değil, bu çatışmaların kuşaklar boyu aktarımını somut olaylar ve simgeler üzerinden değerlendirerek açıklamaktır. Bu amaç doğrultusunda yapılan değerlendirmeler açıkça göstermektedir ki, geniş grupların tarihsel süreç içerisinde şekillenen ve kökü daha derinlerde yatan psikolojik tezahürleri siyasetin bir uzlaşısı zemine oturmasına engel olmakta, bu durum ise yasa yapıcının gerek demokratik olarak bilinen olağan dönemde gerekse anti-demokratik bir kurucu iktidar -asli veya tali- döneminde subjektif hamleler gerçekleştirmesine sebep olmaktadır. Anayasaların toplumun tamamını temsil etmesi gereken ve devlet organlarını ortak bir mutabakat zemininde düzenlemesi gereken temel bir metin olduğu tekrar edildiğinde, bu türden siyasal çatışmaların herhangi bir istikrarlı metni ortaya koyamayacağı ortadadır. Başka bir ifadeyle bu çalışmanın en sade çıktısı, bir Anayasanın nasıl bir tarihsel süreçten süzülerek geldiği, yapım aşamasından içeriğine ve

uygulamaya koyulmasına kadar geçen tüm sürecin, siyaset psikolojisinden ve toplumsal travmalardan bağımsız değerlendirilmemesi gerektiğidir. Toplumsal bir kabule dayalı, meşru bir anayasa ortaya koymak ancak farklı geniş grupların psikolojik sınırlarının ötesine geçerek, gruplar arası entegrasyon sağlayacak duygu durumlarını yöneterek mümkün olabilecektir. Siyaset psikolojisi ve onun araştırma yöntemleri ile çözüm önerileri bu konuda anahtar bir öneme sahiptir.

KAYNAKÇA

- Adler, A. (2007). *İnsan Doğasını Anlamak*. D. Başkaya, (Çev.), İzmir: İlya.
- Akçeşme, F. (2013). Sivil Toplum ve Türkiye Cumhuriyetindeki Yeri. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, Cilt: 2, Yıl: 2, Sayı: 4. s. 202-225.
- Aysal N. (2009). Yönetmel Alanda Değişimler ve Devrim Hareketlerine Karşı Gerici Tepkiler “Serbest Cumhuriyet Fırkası-Menemen Olayı”. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarih Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* (44), s.581-625.
- Aysal N. (2017). Tek Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi Dördüncü Büyük Kurultayı (9-16 Mayıs 1935). *International Journal of History* 9(1),s.21-45
- Aristoteles. (2017). *Politika*. F. Akderin, (Çev.), İstanbul: Say Yayınları
- Cottam, M. L. ve Mastors, E. ve Preston, T. ve Dietz, B. (2017). Siyaset Psikolojisine Giriş (M. Şenol, Çev.). Ankara: BB101.
- Dursun, D. (2018). *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*. İstanbul: Beta.
- Erdoğan, M. (2014). *Anayasa Hukuku*. Ankara: Orion.
- Gülener, S. (2011). Anayasa Yapımında Yeni Bir Paradigma: Kapsayıcı, Katılımcı, Uzlaşmacı Anayasa Yapım Süreçleri ve Çeşitli Örnekler. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt:15, sayı:3, s.199-224.
- Hogg, M. (1997). *Sosyal Psikolojik Açından Grupla Bütünleşme* A. Mavili Aktaş. (Çev.). İstanbul: Sistem.
- İsen, G. ve Batmaz V. (2002). *Ben ve Toplum*. İstanbul: Om.
- Karpat, K. H. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kaştan Y. (2017). Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyetine Siyasal Partileşme Süreci. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 3(5), 89-97.
- Kaya, Y. (2018). Türk Siyasal Hayatında 1954 Genel Seçimleri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt:7, sayı:3, s.2276-2291.
- Keskin, Y. Z. (2012). Demokrat Parti İktidarı ve Günümüze Yansımaları. *EÜSBED*, V-1. s.107-130.
- Koçak, C. (1987). *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980* (Ed. Akşin, S.). Siyasal Tarih (1923-1950). Ankara: Cem Yayınevi.
- Koçak, C. (2007). *Tek Parti Döneminde Muhalif Sesler*. İstanbul: İletişim.
- Nal, S. (2005). Demokrat Partinin 1950-54 Dönemi Din Siyaseti. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60-3.
- Öktem, N. (2011). Ronald Dworkin ve Hukuk Felsefesi. *Anayasa Yargısı* 28, s. 83-96.

- Özbudun, E. (2012-Güz). Türkiye’de Anayasa Yargısının Doğuşu: 1961 Anayasası Üzerindeki Kurucu Meclis Görüşmeleri. *Liberal Düşünce*, sayı: 68, s.5-18.
- Sakallı, N. (2001). Sosyal Etkiler: Kim Kimi Nasıl Etkiler?. Ankara: İmge.
- Silah, M. (2000). *Sosyal Psikoloji*. Ankara: Gazi.
- Sunay, C. (2013). Demokrat Parti. Uzun (Ed.). *İttihat ve Terakki’den Günümüze Siyasal Partiler*. (s. 167-206). Ankara: Orion.
- Şahin ve Tunç. (2015). Demokrat Parti’nin Kuruluş Süreci ve DP – CHP Siyasî Mücadelesi (1945-1947). *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, Cilt: I, Sayı:2, s. 31-69.
- Şahin, M. C. (2012- Temmuz-Aralık). Demokrat Parti Türkiye’sinde Din Siyaset ve Eğitim İlişkileri. *Toplum Bilimleri*, 6 (12), s.31-54.
- Şahin, M. C. (2012- Temmuz-Aralık). Demokrat Parti Türkiye’sinde Din Siyaset ve Eğitim İlişkileri. *Toplum Bilimleri*, 6 (12), s.31-54.
- Tanör, B. (1994). *İki Anayasa*. İstanbul: Beta
- Tanör, B. (2019). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Taylor, S. E. ve Pepleu, L. A. ve Sears, D. O. (2015). *Sosyal Psikoloji*. A. Dönmez (Çev.). Ankara: İmge.
- Temizgüney, F. (2018-Bahar). 1960 Darbesine Giden Süreçte Önemli Bir Kesit: İstanbul Öğrenci Olayları. *CTAD, Yıl 14, Sayı 27*, s. 181-211.
- Uzun, C. D. (2023). Cumhuriyet’in Yeni Yüzyılına Yeni Anayasa. SETA: Rapor.
- Volkan, V. (1993). *Politik Psikoloji*. Ankara: Ankara Üniversitesi Rektörlüğü.
- Volkan, V. (2007). *Kimlik Adına Öldürmek*. İstanbul: Everest.
- Volkan, V. D. (2017). Köru Köru İnanç (Kriz ve Terör Dönemlerinde Geniş Gruplar ve Liderleri) İstanbul: Asi.
- Volkan, V., Suistola J. (2018). *Tarihi ve Psikolojik Boyutlarıyla Uluslararası Terörizm*. Ankara: Pusula.
- Yayla, A. (2012). Anayasacılık, Anayasal Demokrasi ve İdeolojiler. *Liberal Düşünce Dergisi*. Sayı:66. s.13-22.
- Yıldız, N. (1996). Demokrat Parti İktidarı (1950-1960) Basın. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 01, s. 481-505.
- Yılmaz, E. (2008). 1950 Seçimlerinin Önemi, Öne Çıkan Özellikleri ve Siyasal Sonuçları. *Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, cilt:1, sayı:2, s. 31-45.
- Yörükan, T. (2000). *Alfred Adler Bireysel Psikolojisi; Sosyal Roller ve Kişilik*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür.

TÜRKİYE’DE YENİLENEBİLİR VE YENİLEMİYEN ENERJİ TÜKETİMİNİN EKONOMİK BÜYÜMEYE ETKİSİ*

Geliş Tarihi: 11.12.2024

Kabul Tarihi: 13.06.2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Şilan ARSLAN İLİKLERDEN¹

Nigar ALEV²

Özet

Bu çalışmada, Türkiye’deki yenilenebilir enerji tüketimi ile yenilenemeyen enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, ARDL sınır testi yöntemiyle analiz edilmiştir. 1990-2021 dönemi için Türkiye’ye ait zaman serisi verileri kullanılmıştır. Değişkenler ADF (Genişletilmiş Dickey-Fuller) ve PP (Phillips-Perron) birim kök testlerine tabi tutulmuş ve elde edilen bulgulara göre tüm değişkenlerin birinci farkta durağan olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, uzun dönem analizinde değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmuştur. Kısa vadede, yenilenebilir enerji tüketimindeki %1’lik bir artış, ekonomik büyümeyi %0.304 oranında yükseltirken, yenilenemeyen enerji tüketimindeki %1’lik bir artış ise ekonomik büyümeyi %0.954 oranında artırmaktadır. Uzun dönemde ise, yenilenebilir enerji tüketimi ve yenilenemeyen enerji tüketimindeki %1’lik bir artış sırasıyla ekonomik büyümeyi %0.280 ve %3.654 oranında artırmaktadır. Granger nedensellik testi sonuçlarına göre, yenilenebilir enerji tüketimi ve yenilenemeyen enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yenilenebilir Enerji Tüketimi, Yenilenemeyen Enerji Tüketimi, Ekonomik Büyüme, ARDL

Jel Kodları: A1, S43, O40.

THE IMPACT OF RENEWABLE AND NON-RENEWABLE ENERGY CONSUMPTION ON ECONOMIC GROWTH IN TÜRKİYE

Abstract

In this study, the effects of renewable and non-renewable energy consumption on economic growth in Türkiye are analyzed using the ARDL bounds testing approach. Time series data for Türkiye from 1990 to 2021 were used. The variables were subjected to Augmented Dickey-Fuller (ADF) and Phillips-Perron (PP) unit root tests, and the findings indicated that all variables were stationary at the first difference. Additionally, long-term cointegration relationships were found between the variables. In the short term, a 1% increase in renewable energy consumption raises economic growth by 0.304%, while a 1% increase in non-renewable energy consumption raises economic growth by 0.954%. In the long term, a 1% increase in renewable energy consumption raises economic growth by 0.280%, and a 1% increase in non-renewable energy consumption raises economic growth by 3.654%. According to the results of the Granger causality test, a unidirectional causality relationship was observed between renewable energy consumption, non-renewable energy consumption, and economic growth.

Keywords: Energy Consumption, Non-Renewable Energy Consumption, Economic Growth, ARDL

Jel Codes: A1, S43, O40.

* Bu çalışma, Nigar ALEV danışmanlığında “Türkiye’de Yenilenebilir Enerji ve Yenilenemeyen Enerji Tüketiminin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi” başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

¹ Bağımsız Araştırmacı, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, azerovem@gmail.com, ORCID: 0009-0002-1881-235X

² Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, nigaralev02@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0154-6211

1. GİRİŞ

Enerji, tarihsel olarak insanlığın ilk uygarlıklardan itibaren, ısınma, aydınlatma ve barınma gibi temel yaşamsal ihtiyaçları karşılamak amacıyla bilinçli ya da bilinçsiz olarak kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra, modern teknolojilerin işleyişi için de hayati bir kaynak teşkil etmektedir. Uygarlıkların tarihsel gelişimi incelendiğinde, enerjinin insanlığın temel gereksinimlerini karşılamada önemli bir rol oynadığı ve bu gereksinimlerin artışıyla paralel olarak enerjinin kullanımı ve önemin de zaman içinde yükseldiği gözlemlenmektedir. Modern uygarlıkların ortaya çıkışı, evrimi ve sürdürülebilirliği büyük ölçüde enerjiye bağlıdır. İnsanlık, enerji ile sürekli bir etkileşim içinde olmuştur.

Enerji, İlkçağlardan günümüze kadar süreklilik arz eden bir kullanım alanına sahip olmuştur. Diğer yandan, enerji kaynaklarının ucuzluğu ve erişilebilirliğinin kolay olması hem bireyler hem de sektörler için temel unsurlar arasında yer almıştır. İngiltere’de başlayan Sanayi Devrimi ile enerjinin önemi belirgin hale gelmiştir. Üretim sürecinin enerjiye bağlı olduğu farkındalığı, zaman içinde giderek artmıştır. Sanayi Devrimi’nin bir sonucu olarak, buharlı makinelerin icadı, ülkelerin kitle üretim süreçlerine geçmesini sağlamış ve bu da ekonomik büyüme performansını etkilemiştir. Bu dönemde fosil yakıtların kullanımı yaygınlaşmış, ilk olarak kömür enerji kaynağı olarak devreye girmiştir. Fosil enerji kullanımının başlangıcı bu şekilde gerçekleşmiştir. Birinci Dünya Savaşı’nın yarattığı yıkım, enerji talebinin artmasına yol açmıştır. Ardından, İkinci Dünya Savaşı ve küreselleşmenin etkisiyle, ülkelerin enerji arz güvenliği ve tedarikine ilişkin kaygılar daha da ön plana çıkmıştır. Enerjinin kullanılmaya başlanması ile sanayileşme, nüfus artışı, kentleşme ve teknolojiye dayalı üretim sürekli bir ivme kazanmıştır. Ayrıca, insanların şehir merkezlerine göç etmesiyle birlikte enerji talebinde sürekli bir artış gözlemlenmiştir (Uçar ve Çoban, 2023).

Enerji talebinin ve kullanımının artışı, beraberinde savaşlar, çevre kirliliği ve insan sağlığına olumsuz etkiler gibi çeşitli sorunları gündeme getirmiştir. Dünya üzerindeki ülkelerin jeolojik ve coğrafi yapıları, genel olarak birbirinden farklılık gösterdiği için doğal kaynaklar ve enerji kaynakları eşit bir şekilde dağılmamıştır. Bazı ülkelerde doğal kaynaklar bol iken, diğerlerinde bu kaynaklar sınırlı bir şekilde bulunmaktadır. Bununla birlikte, enerji kaynakları nedeniyle bazı ülkelerin tarih sahnesinden silinmesi durumu da yaşanmıştır. Enerji, birçok sorunu beraberinde getirdiği gibi, aynı zamanda ülkeler arasında ticari ilişkiler, kültürel bağlar ve ekonomik iş birlikleri gibi olumlu etkileşimleri de teşvik etmiştir. Bunun yanı sıra, enerji ülkeler arasında bir köprü işlevi görmektedir ve uluslararası ilişkilerde önemli bir rol oynamaktadır (Kapçak, 2022: s.1).

Enerjinin küreselleşme sürecine girmesi, her dönemde çeşitli sorunları beraberinde getirmiştir. Özellikle, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları, ülkelerin enerji politikalarında önemli dönüşümlere neden olmuştur. İkinci Dünya Savaşı’nın ardından, ülkeler hızlı bir ekonomik büyüme sürecine girmiş ve savaşların etkisiyle enerjiye yönelik ilgi ve önemin artması sağlanmıştır. 1970’li yıllardan sonra enerji, önemli ampirik çalışmalara konu olmuş ve bu alanda yapılan araştırmalar, enerjinin diğer ekonomik değişkenlerle olan ilişkisini incelemiştir. Böylece enerji, büyümenin temel girdilerinden biri olarak kabul edilmeye başlanmış ve üretim fonksiyonlarındaki rolü giderek daha fazla vurgulanmıştır. 1973 ve 1979 yıllarında meydana gelen petrol krizleri, üretim azalması ve petrol fiyatlarındaki hızlı artışlarla birlikte petrol şirketleri, tüketiciler ve ülkeler üzerinde ciddi maliyetler yaratmıştır. Bu gelişmeler, petrol krizlerinin ardından, ülkelerin enerji politikalarında daha etkin ve dikkatli bir yaklaşım benimsemelerine neden olmuştur (Schramm, 2024).

Sanayi Devrimi ile enerji faktörünün önemi artmış ve bu artan önem, 1973-1979 yıllarındaki petrol krizleriyle pekiştirilmiştir. Şehirleşme, nüfus artışı, ülkelerin ekonomik büyüme

yarışına girmesi, üretim artışı, çevresel sorunlar ve siyasi problemler gibi bir dizi zorlukla birlikte, enerji, ekonomik büyüme ve ekonomik teorilerin temel unsurlarından biri haline gelmiştir. Geleneksel büyüme teorilerinde enerji faktörüne yeterince yer verilmemesi, yeni büyüme modellerinin gelişmesine olanak sağlamıştır. Enerji iktisadının ortaya çıkışı, Solow'un (Neoklasik) büyüme modeliyle başlamış olup, bu modelin enerjiye atıfta bulunmaması ve büyümenin girdisi olarak kabul etmemesi, birçok ekonomist tarafından eleştirilmiştir. 1980'li yıllardan sonra çevreci ve enerji iktisatçıları, ekonomik büyümenin birincil girdisi olarak enerjiyi kabul etmişlerdir (Murray ve Nan, 1992).

Türkiye, enerji konusunda dışa bağımlı bir ülke olup, fosil yakıtlar gibi enerji kaynakları, petrol, kömür ve doğal gaz gibi, iç piyasayı karşılayacak yeterlilikte bulunmamaktadır. Bu durum, dünya genelinde olduğu gibi Türkiye'de de enerji politikalarında önemli değişikliklere yol açmaktadır. Sürdürülebilir büyüme ve kalkınma için enerji arzının sürekliliği büyük önem taşımaktadır. Fosil yakıtların tükenebilirliği, çevresel zararlara yol açması ve insan sağlığı üzerinde olumsuz etkiler yaratması, alternatif enerji kaynaklarına yönelimi artırmıştır. Bu alternatif enerji kaynakları arasında güneş, rüzgâr, hidrolik, biyokütle ve jeotermal enerji öne çıkmaktadır. Türkiye'nin jeolojik ve coğrafi yapısı, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımına uygunluk göstermektedir. Bu nedenle, her geçen gün yenilenebilir enerji alanına yapılan yatırımlar ve gösterilen ilgi artmaktadır.

Bu çalışmada, Türkiye'de yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, 1990-2021 yıllarına ait verilerle ARDL sınır testi yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Çalışma dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm giriştir, ikinci bölümde konuyla ilgili ulusal ve uluslararası literatür taranmıştır. Üçüncü bölümde, ekonometrik analizler yer alırken son bölümde sonuç ve değerlendirme sunulmuştur.

2. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Bu bölümde, yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini inceleyen önceki literatüre dair kısa bir özet sunulmaktadır.

Stern (2004), yenilenemeyen enerji kaynaklarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ele alırken, enerji tüketiminin ekonomik büyüme ile güçlü bir ilişkiye sahip olduğunu belirtmiştir. Fosil yakıtların (özellikle petrol ve doğalgaz) ekonomik büyümeye olan katkısının büyük olduğunu savunmuştur. Ancak, enerji tüketiminin çevresel etkileri de göz önünde bulundurulduğunda, sürdürülebilir büyümenin sağlanabilmesi için fosil yakıtlardan yenilenebilir enerjiye geçişin önemine dikkat çekmiştir.

Sadorsky (2009), gelişen ekonomilerde artan ekonomik büyüme ve enerji talebi, bu ülkeler için yenilenebilir enerji kullanımını artırma fırsatı yaratmaktadır. Bu makale, gelişen ekonomiler için yenilenebilir enerji tüketimi ve gelirle ilgili iki ampirik model sunmakta ve tahmin etmektedir. Panel birleştirme tahminleri, reel kişi başına gelirdeki artışların, kişi başına yenilenebilir enerji tüketimi üzerinde olumlu ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Uzun vadede, reel kişi başına gelirdeki %1'lik bir artış, gelişen ekonomilerde kişi başına yenilenebilir enerji tüketimini yaklaşık %3,5 oranında artırmaktadır. Uzun vadeli yenilenebilir enerji kişi başına tüketimi fiyat esnekliği tahminleri yaklaşık olarak -0,70'e eşittir.

Apergis ve Payne (2010), 1992-2007 dönemi arasında, Avrasya'daki 13 ülke için yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkiyi çok değişkenli panel veri çerçevesinde incelemektedir. Heterojen panel birleştirme testi, reel GSYH, yenilenebilir enerji tüketimi, reel sabit sermaye oluşumu ve iş gücü arasında uzun vadeli bir

denge ilişkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Hata düzeltme modellerinden elde edilen sonuçlar, kısa vadede ve uzun vadede yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, ampirik bulgular, yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki karşılıklı bağımlı ilişkiye dair geribildirim hipotezini desteklemektedir.

Apergis ve Payne (2010), 1985-2005 döneminde yirmi OECD ülkesi için yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi çok değişkenli bir çerçevede incelemektedir. Zaman serisi verilerinin nispeten kısa bir dönemi kapsaması nedeniyle, nedensel ilişkiyi çıkarsamak için panel birleştirme ve hata düzeltme modeli kullanılmaktadır. Heterojen panel birleştirme testi, reel GSYH, yenilenebilir enerji tüketimi, reel sabit sermaye oluşumu ve iş gücü arasında uzun vadeli bir denge ilişkisi olduğunu ortaya koymakta ve ilgili katsayılar pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Granger nedensellik sonuçları, yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında hem kısa vadede hem de uzun vadede karşılıklı nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir.

Apergis ve Payne (2012), 1990-2007 dönemi arasında 80 ülke için yenilenebilir ve yenilenemez enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi çok değişkenli bir panel çerçevesinde incelemektedir. Pedroni (1999, 2004) heterojen panel birleştirme testi, reel GSYH, yenilenebilir enerji tüketimi, yenilenemez enerji tüketimi, reel sabit sermaye oluşumu ve iş gücü arasında uzun vadeli bir denge ilişkisi olduğunu göstermekte ve ilgili katsayı tahminleri pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Yenilenebilir ve yenilenemez enerji tüketimi ile ilgili esneklik tahminleri arasında çok az bir fark bulunmaktadır. Panel hata düzeltme modelinden elde edilen sonuçlar hem kısa vadede hem de uzun vadede yenilenebilir ve yenilenemez enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, yenilenebilir ve yenilenemez enerji tüketimi arasında kısa vadede karşılıklı bir nedensellik ilişkisi bulunmakta olup, bu da her iki enerji kaynağı arasında bir ikame ilişkisini göstermektedir.

İnançlı ve İnan (2012) Türkiye örneği üzerinden yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki 1960-2014 dönemi için saklı eşbütünleşme yaklaşımı ile incelenmiştir. Çalışmanın analiz bulguları, yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki pozitif ve negatif bileşenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını göstermektedir. Bu sonuçlar, iki değişken arasındaki etkileşimin hem olumlu hem de olumsuz yönlerinin uzun dönemde belirgin olduğunu ortaya koymaktadır.

Narayan ve Popp (2012), 93 ülke için enerji tüketimi ile reel GSYH arasındaki uzun vadeli ilişkiyi analiz etmektedir. Yenilenemeyen enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelerken, özellikle kömür ve petrol tüketiminin ekonomik büyümeye önemli katkılar sağladığını bulmuşlardır. Ancak, bu tür enerji kaynaklarının çevresel maliyetleri de hesaba katıldığında, uzun vadede bu büyümenin sürdürülebilir olmadığına dikkat çekmişlerdir. Fosil yakıtların kullanımı kısa vadede büyümeyi desteklese de uzun vadede çevresel zararlar nedeniyle bu büyümenin sınırlı olduğunu belirtmişlerdir.

Odhiambo (2014), dört gelişmekte olan ülkede enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkiyi yeniden incelenmektedir. Söz konusu dört ülke, iki alt orta gelirli ekonomi olan Gana ve Fildişi Sahili ile iki üst orta gelirli ekonomi olan Brezilya ve Uruguay'dan oluşmaktadır. Çalışma, şu kritik soruya cevap aramaktadır: Enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişki, bir ülkenin gelir seviyesine duyarlı mıdır? Değişken eksikliği kaynaklı yanlışlıkları önlemek amacıyla, bu çalışma enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasına aralıklı bir değişken olarak ihracatları dahil etmekte ve böylece basit birçok değişkenli model oluşturmaktadır. ARDL Sınır Testi yaklaşımını kullanılarak elde

edilen sonuçlar, enerji tüketiminin üst orta gelirli ülkelerde ekonomik büyümeyi Granger nedeni kıldığını, alt orta gelirli ülkelerde ise ekonomik büyümenin enerji tüketimini tetiklediğini ortaya koymaktadır.

Aslan ve Ocal (2016), 1990-2009 dönemi için AB üyesi ülkelerde ekonomik büyüme, yenilenebilir enerji tüketimi, sermaye ve iş gücü arasındaki nedenselliği, asimetrik nedensellik testi yaklaşımı ve ARDL yaklaşımını kullanarak incelemektedir. Ampirik sonuçlar, yenilenebilir enerji tüketiminin incelenen tüm ülkelerde ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkiler yarattığını desteklemektedir. Ancak yalnızca Bulgaristan, Estonya, Polonya ve Slovenya için ekonomik büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etki bulunmuştur. Ayrıca, Kıbrıs, Estonya, Macaristan, Polonya ve Slovenya için nötralite hipotezini desteklerken, Çek Cumhuriyeti için koruma hipotezinin geçerli olduğu bulunmuştur. Ekonomik büyümeyle yenilenebilir enerji tüketimi arasında bir nedensel ilişki olduğu ve Bulgaristan için büyüme hipotezinin desteklendiği, yani enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Hindistan ekonomisini ele alan Shahbas vd. (2017), ekonomik büyüme ile enerji tüketimi arasındaki asimetrik ilişkiyi incelemişlerdir. Bu çalışmada, değişkenler arasındaki ilişkiyi NARDL yaklaşımı ile analiz etmişlerdir. Elde edilen bulgular, uzun dönemde değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğunu ortaya koymuş, ayrıca enerji tüketiminin negatif bileşenlerinin ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkisi olduğunu gösteren kanıtlar elde edilmiştir. Bu sonuçlar, enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki asimetrik etkilerine dair önemli bulgular sunmaktadır.

Apaydın vd. (2019), Türkiye'nin 1965-2017 dönemine ait verilerini kullanarak doğrusal olmayan gecikmeli dağıtılmış otoregresif (NARDL) modeli ile analiz yapmıştır. Çalışmada, durağanlık testleri için ADF, PP, Ng-P, KPSS gibi geleneksel birim kök testlerinin yanı sıra, Zivot ve Andrews tarafından önerilen yapısal kırılmalı birim kök testi de uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlar, değişkenlerin birinci dereceden durağan olduğunu ve uzun dönemde asimetrik bir ilişkinin mevcut olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında doğrudan bir ilişki bulunmuş; ancak yenilenebilir enerji tüketimindeki pozitif ve negatif şokların ekonomik büyüme üzerinde asimetrik etkiler yarattığı tespit edilmiştir. Çalışma bulguları, yenilenebilir enerji tüketimindeki yüzde birlik artışın ekonomik büyümeyi yaklaşık yüzde 0,4 oranında artırırken, yüzde birlik düşüşün ise büyümeyi yüzde 0,7 oranında azalttığını göstermiştir.

Enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Pakistan örneği üzerinden inceleyen Baz vd. (2019), 1971-2014 yılları arasındaki verileri kullanarak NARDL yaklaşımını uygulamışlardır. Elde edilen bulgular, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, enerji tüketiminin pozitif bileşenlerinin ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği bulunmuş, bunun yanı sıra pozitif enerji tüketimi bileşenlerinde ekonomik büyümeye doğru asimetrik bir nedensellik ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Bu çalışmalar, enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini ve bu ilişkiye dair nedensellik yönlerini daha derinlemesine incelemektedir.

Özcan ve Öztürk (2019) ise 17 gelişmekte olan ülke için 1990-2017 dönemi verilerini kullanarak yenilenebilir enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Panel nedensellik testi kullanılarak yapılan analizde, Polonya hariç diğer ülkelerde yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Polonya'da ise yenilenebilir enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Rahman ve Velayuthan (2020), yenilenebilir ve yenilenemez enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi Güney Asya ülkeleri için incelenmiştir. Bu çalışmada Pedroni (1999, 2004) ve Kao (1999) testleri uygulanmış, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini belirlemek için Dumitrescu-Hurlin (2012) panel nedensellik testi kullanılmıştır. Bulgular hem yenilenebilir hem de yenilenemez enerji tüketiminin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediğini göstermektedir. Nedensellik testine göre ise, yenilenebilir enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek taraflı bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Wang ve Wang (2020), OECD ülkelerinde yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 2005-2016 dönemi için incelemişlerdir. Araştırmalarında, ilişkilerin doğrusal olmayan yapısını analiz etmek amacıyla panel eşik regresyon modeli kullanmışlardır. Elde edilen bulgular, yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin doğrusal olmadığını ve belirli eşik değerlerinin bu ilişkiyi şekillendirdiğini ortaya koymuştur.

Mohsin vd. (2021), 25 Asya ülkesini kapsayan 2000-2006 dönemine ait yıllık verilerle gerçekleştirdikleri panel veri analizinde, yenilenebilir enerji, yenilenemez enerji tüketimi ve ekonomik büyüme değişkenlerini modellemişlerdir. Araştırmalarına göre, yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında hem kısa hem de uzun dönemde bir ilişki bulunmuş ve bu ilişkinin geri besleme hipotezini doğruladığı sonucuna varılmıştır.

Adebayo vd. (2022) çalışmalarında, Türkiye örneği üzerinden tarım, finansal gelişme, ekonomik büyüme, kentleşme, yenilenebilir enerji ve karbon emisyonları arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmada, 1985-2019 dönemine ait zaman serisi verileri kullanılmış ve paramedik olmayan Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Elde edilen bulgulara göre, yenilenebilir enerji tüketiminin çevresel kaliteyi artırdığı ve ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etki yarattığı sonucuna varılmıştır.

Abbasi vd. (2022), 1970-2018 yılları arasında yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji tüketiminin sanayi sektörü üzerindeki etkilerini asimetrik Bayes ve NARDL yöntemleriyle analiz etmişlerdir. Çalışma, yenilenebilir enerji tüketimindeki %1'lik artışın sanayi sektörüne %0,46 oranında katkı sağladığını, buna karşın negatif şokların sanayi sektörünü %1,04 oranında daralttığını ortaya koymuştur. Ayrıca, yenilenemeyen enerji kaynaklarının %1'lik pozitif şokunun sanayi sektörünün büyümesini %0,47 oranında azalttığı, negatif şokların ise büyümeyi %4,13 oranında düşürdüğünü belirlenmiştir.

Chang ve Fang (2022) tarafından yapılan çalışmada, BRICS ve N-11 ülkeleri örnek olarak ele alınmıştır. 1995-2019 dönemine ait verilerle yenilenebilir enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Çalışmada, model tahmini için ortalama grup tahmincisi ve momentlerin nicelik yöntemleri kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, BRICS ülkelerinde yenilenebilir enerji tüketiminin ekonomik büyümeye uzun dönemde pozitif yönde etki yaptığı; N-11 ülkelerinde ise ekonomik büyümekten yenilenebilir enerji tüketimine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunduğu tespit edilmiştir.

Djellouli vd. (2022), yenilenebilir enerji, yenilenemez enerji tüketimi ve doğrudan yabancı yatırımların çevresel bozulma üzerindeki etkilerini ele almıştır. Çalışma, 2000-2015 yılları arasında 20 Afrika ülkesini kapsayarak, Çevresel Kuznets Eğrisi (CKE) ve PHH hipotezlerini test etmiştir. ARDL analizine göre, yenilenebilir enerji tüketiminin karbon emisyonlarını olumsuz yönde etkilediği, buna karşın yenilenemez enerji tüketiminin karbon emisyonlarını olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir. Çalışmanın diğer bir bulgusu ise, incelenen ülkelerde Çevresel Kuznets Eğrisinin geçerli olmadığıdır.

Gyimah vd. (2022), 1990-2015 dönemi için Gana ekonomisi incelenmiş ve yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki Granger nedensellik testi ve aracılık

modeli kullanılarak analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ve yenilenebilir enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerinde doğrudan pozitif bir etkisi bulunduğunu göstermektedir.

Li vd. (2022), yenilenebilir enerji tüketimi ve yenilenemeyen enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, Güney Akdeniz ülkeleri için 1980-2020 dönemi verileri kullanılarak incelenmiştir. Bu çalışmada, model tahmini için ARDL sınır testi ve değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü belirlemek için Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Ampirik bulgular, yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını göstermiştir. Çalışma sonuçlarına göre, İsrail, Lübnan ve Türkiye’de yenilenebilir enerji ile ekonomik büyüme arasında belirgin bir ilişki olduğu saptanmış; İsrail ve Lübnan için yenilenebilir enerji tüketiminin ekonomik büyümeyi etkilediği, Türkiye için ise etkilerin çift yönlü olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yenilenebilir enerji tüketiminin finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ve nedenselliği Çin için hem ulusal hem de bölgesel düzeyde inceleyen Wang vd. (2022) tarafından yapılan çalışmada, 1997-2017 yılları arasındaki veriler kullanılarak panel veri yöntemi uygulanmıştır. Araştırma bulguları hem ulusal düzeyde hem de bölgesel düzeyde yenilenebilir enerji tüketimi, finansal katma değer ve Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Panel PMG-ARDL analizine göre, finansal gelişme ve ekonomik büyümenin, Çin genelinde uzun vadede yenilenebilir enerji tüketimi üzerinde önemli etkilerinin olduğu belirlenmiştir.

Kapçak (2023), yenilenebilir enerji tüketimi, yenilenemeyen enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki asimetrik ilişkiler, Çin, Peru, Endonezya, Tayland, Kolombiya, Ekvador, Brezilya ve Meksika gibi orta-yüksek gelirli ülkeler için 1965-2018 dönemine ait verilerle saklı eşbütünleşme yöntemiyle incelenmiştir. Elde edilen bulgular hem yenilenebilir hem de yenilenemeyen enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerinde anlamlı etkiler yarattığını ortaya koymuştur.

Alev ve Ersezer (2024), Meksika, Endonezya, Nijerya ve Türkiye’deki MINT ülkelerinde 2002-2020 dönemi boyunca gelir eşitsizliği, yenilenebilir enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Panel VAR ve Panel Granger nedensellik testi gibi yöntemler kullanılmıştır. Panel VAR analizi, gelir eşitsizliğinin yenilenebilir enerji tüketimi üzerinde pozitif ve anlamlı, ekonomik büyümenin ise pozitif ancak anlamlı olmayan bir etki yarattığını göstermiştir. Etki-tepki analizi, gelir eşitsizliğindeki artışın yenilenebilir enerji tüketimi ve ekonomik büyümeyi artırıcı bir etkisi olduğunu ortaya koymuştur. Varyans ayrıştırma analizi, gelir eşitsizliğinin her iki faktör üzerinde de önemli şoklar yarattığını göstermiştir. Ayrıca, Panel Granger nedensellik testi, yenilenebilir enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu belirlemiştir.

Enerji ile ilgili niteliksel ve niceliksel çalışmalar, 1970’lerden itibaren hız kazanmış ve bu alandaki literatürün zenginleşmesine önemli katkılar sunmuştur. Yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalar, günümüzde önemli bir araştırma konusu haline gelmiştir. Mevcut çalışmanın bulguları, önceki araştırmaların sonuçlarıyla genellikle benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte, bu çalışmalarda gözlemlenen farklılıklar da bulunmaktadır. Söz konusu farklılıklar, kullanılan yöntemler, incelenen bölgeler, ülkelerin yapısal farklılıkları, beşerî sermaye kalitesi ve teknolojik farklılıklar gibi çeşitli etmenlerden kaynaklanabilmektedir.

3. METODOLOJİ

3.1. Çalışmanın Yöntemi

Pesaran ve Shin (1995) ile Pesaran vd. (1996) tarafından literatüre kazandırılan ve daha güçlü tahminler yapabilen otoregresif dağıtılmış gecikme (ARDL) sınır testi, değişkenler arasındaki uzun dönem ve kısa dönem ilişkileri ortaya koymaktadır (Nkoro ve Uko, 2016, s. 77). Zaman serilerinin uzun dönemli analizlerinde bilgi kaybını önlemek ve serilerin bozulmadan modellenmesini sağlamak amacıyla eşbütünleşme teknikleri kullanılmaktadır. Bu kapsamda, literatürde Engle & Granger (1987) ve Johansen (1988, 1995) gibi geleneksel eşbütünleşme yöntemleri öne çıkmaktadır. Ancak bu yöntemler, yalnızca değişkenlerin birinci farklarının durağan olduğu durumlarda geçerli olup, değişkenler farklı düzeylerde birim kök içeriyorsa bu yaklaşımlar uygulanamamaktadır. Pesaran vd. (1996) tarafından geliştirilen ARDL sınır testi, bu sınırlamaları ortadan kaldırarak daha esnek bir analiz imkânı sunmaktadır (Polat ve Gemici, 2017, s. 397). Ayrıca, geleneksel eşbütünleşme yaklaşımlarından farklı olarak, ARDL testi alternatif avantajlar sağlamaktadır (Odhiambo, 2009). Bunlar:

- Değişkenler, I(1) veya I(0) düzeyinde durağanlık gösterebileceğinden, seriler arasındaki uzun dönem ilişkisini tespit etmek mümkündür.
- Bu modelin bir diğer avantajı, kısıtsız hata düzeltme modelini kullanarak klasik eşbütünleşme testlerine kıyasla daha güvenilir sonuçlar sağlamasıdır.
- Model, değişkenler arasındaki hem uzun vadeli hem de kısa vadeli ilişkiler hakkında bilgi sağlamaktadır.
- Özellikle gözlem sayısının sınırlı olduğu durumlarda bile, model daha güvenilir ve sağlam sonuçlar üretmektedir.

ARDL analiz denklemi eşitlik 1’de gösterilmiştir.

$$LNGDP_{2t} = \alpha_0 + \sum_{i=1}^q \alpha_{1i} LNGDP_{2t-i} + \sum_{i=0}^q \alpha_{2i} LNOIL_{t-i} + \sum_{i=0}^q \alpha_{3i} LNREN_{t-i} + \beta_4 LNGDP_{2t-1} + \beta_5 LNOIL_{t-1} + \beta_6 LNREN_{t-1} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Analiz için değişkenler arasında eşbütünleşmenin varlığı öncelikle doğrulanmalıdır. Bu amaçla, $H_0 = \beta_4 = \beta_5 = \beta_6 = \beta_7 = 0$ (eşbütünleşme yoktur) hipotezi ile $H_1 \neq \beta_4 \neq \beta_5 \neq \beta_6 \neq \beta_7 \neq 0$ (eşbütünleşme vardır) hipotezi karşılaştırılmaktadır. Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin doğrulanması, F ve Walt testleri ile sınanmaktadır. F istatistik değeri, üst kritik değerden büyükse, H_0 hipotezi reddedilerek eşbütünleşmenin varlığı kabul edilmektedir. Öte yandan, F istatistik değeri alt kritik değerden düşükse, H_1 hipotezi reddedilerek değişkenler arasında eşbütünleşme bulunmadığı sonucuna varılmaktadır. Fakat, F istatistik değeri alt ve üst sınır arasında yer alıyorsa, bu durum belirsizlik olduğunu ifade etmektedir (Pesaran vd., 2001).

3.2. Çalışmanın Veri Seti ve Modeli

Bu bölümde, çalışmada kullanılan yenilenebilir enerji tüketimi (REN), yenilenemeyen enerji tüketimi (OIL) ve ekonomik büyüme (GDP) gibi değişkenlerin hangi veri tabanlarından elde edildiği açıklanmaktadır. Türkiye, enerji tedarikinde dışa bağımlı bir ülke konumundadır. Bu bağlamda, Türkiye’ye odaklanan bu çalışmada, 1990-2021 dönemi arasındaki veri seti incelenmiştir. Modelde, yenilenebilir enerji tüketimi (REN), yenilenemeyen enerji tüketimi (OIL) ve ekonomik büyüme (GDP) değişkenleri kullanılmıştır. Değişkenler doğal logaritmaları alınarak modele dahil edilmiştir. Modelde logaritması alınan değişkenler LNREN, LNOIL ve LNGDP olarak gösterilmiştir. Değişkenlerle ilgili detaylı bilgiler, aşağıdaki Tablo da sunulmaktadır.

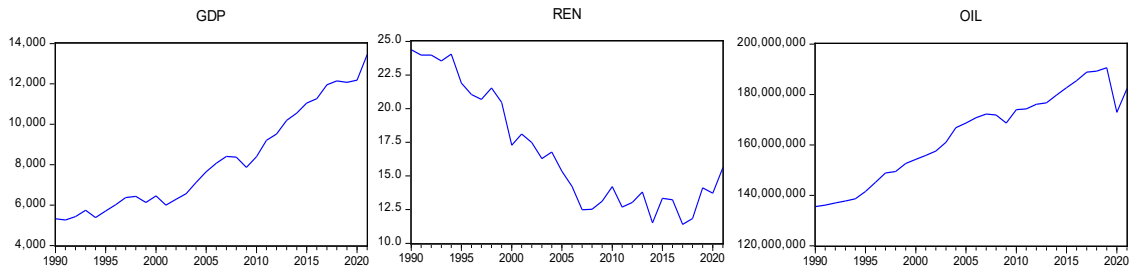
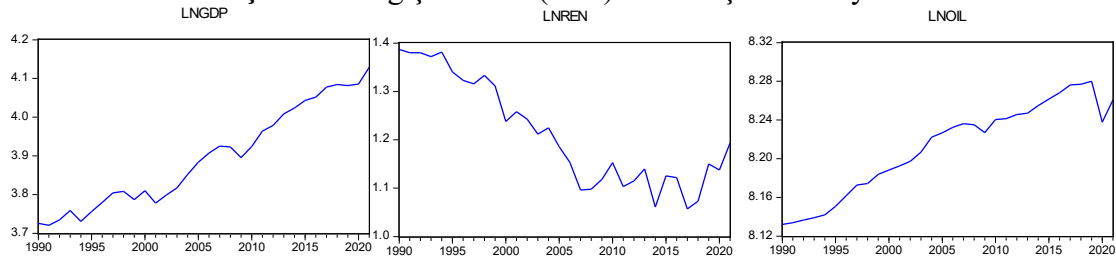
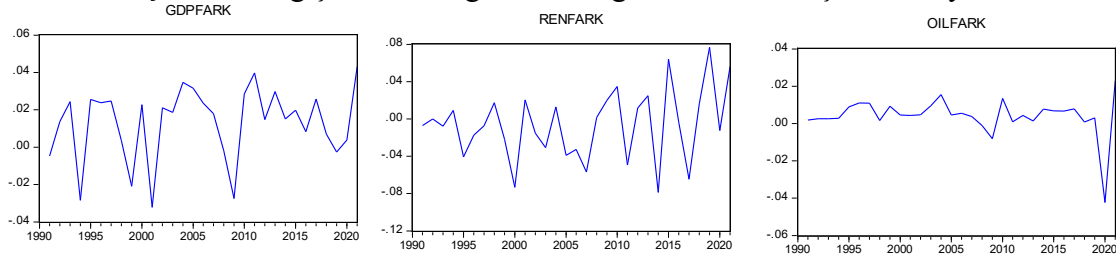
Tablo 1. Değişkenlerin tanıtılması

Değişkenler	Kısaltmalar	Bağımlı/Bağımsız	Kaynak
		Değişken	
Ekonomik büyüme	GDP	Bağımlı Değişken	Dünya Bankası
Yenilenebilir enerji tüketimi	REN	Bağımsız Değişken	Dünya Bankası
Yenilenemeyen enerji tüketimi	OIL	Bağımsız Değişken	Uluslararası Enerji Şirketi (IEA)

Modele dahil edilen değişkenler üzerine yapılan ekonometrik analiz, bir tahmin denklemi çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. Bu çalışmada, yenilenebilir enerji tüketimi ile yenilenemeyen enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri, ekonometrik yöntemlerin aşamaları kullanılarak incelenecektir. Model, Denklem 2'deki gibi olup, Jebli ve Youssef (2017), Qiao vd. (2019) ve Kapçak (2023) gibi yazarların daha önceki çalışmalarına referansla hazırlanmıştır.

$$LNGDP = \beta_0 + \beta_1 LNREN + \beta_2 LNOIL + u_t \quad (2)$$

Denklem 2'de yer alan β_0 sabit terimi, β_1 ve β_2 ise değişkenlerin katsayılarını temsil etmektedir. u_t hata terimi olarak belirlenmiştir. Ayrıca, değişkenlerin zaman içindeki seyri, ham değerler, logaritmik değerler ve birinci farkları sırasıyla Şekil 1, Şekil 2 ve Şekil 3'te gösterilmiştir.

Şekil 1. Değişkenlerin (ham) zaman içindeki seyri**Şekil 2. Değişkenlerin logaritmik değerlerin zaman içindeki seyri****Şekil 3. Değişkenlerin zaman içindeki seyri (birinci farkı)**

Serilerin zaman içindeki seyri incelendiğinde, değişkenlerin logaritmalarının alınmasıyla zaman içindeki eğilimlerinin değişmediği gözlemlenmiştir. Bu durum,

ekonometrik modellerin tahmini için herhangi bir olumsuz etki yaratmamaktadır. Genel olarak, serilerin pozitif bir trend izlediği anlaşılmaktadır. Ancak, serilerin dalgalanmalardan arınmış olup olmadığı ve durağanlık durumu hakkında kesin bir bilgi vermemektedir. Bu nedenle, serilerin durağanlık durumları analitik testler aracılığıyla belirlenebilmektedir. Bu kapsamda, durağanlık analizleri ADF ve PP birim kök testi ile yapılmıştır. Modelin ekonometrik analizi gerçekleştirilmeden önce, serilere ait tanımlayıcı istatistikler ve korelasyon katsayıları sırasıyla Tablo 2 ve Tablo 3'te sunulmuştur.

Türkiye özelinde, değişkenlerin ortalama değerlerinin maksimum ve minimum değerlerden belirgin bir şekilde uzak olmadığı gözlemlenmiştir. Serilerin denge noktasından sapmalarını ifade eden standart sapma, LNGDP, LNREN ve LNOIL değişkenleri için sırasıyla 0.128, 0.109 ve 0.047 olarak belirlenmiştir. Değişkenlerle ilgili bir diğer tanımlayıcı istatistik çarpıklık katsayısıdır. Çarpıklık katsayısı, değişkenlerin dağılımlarının pozitif ya da negatif işaretleriyle ilgili bilgi vermektedir. LNGDP ve LNREN katsayıları pozitif olduğundan sağa doğru, LNOIL ise negatif işaretiyle sola doğru çarpıktır. Son olarak, basıklık katsayısı, değer 3'ten büyük, küçük ya da eşit olmasına göre değerlendirilir. Değişkenlerin basıklık katsayılarının 3'ten küçük olması nedeniyle, serilerin normal dağılıma göre daha basık olduğu sonucuna varılmıştır.

Tablo 2. Tanımlayıcı istatistikler (1990-2021)

	LNGDP	LNREN	LNOIL
Ortalama	3.895229	1.211827	8.211924
Medyan	3.889573	1.189614	8.226897
Maksimum	4.128720	1.386856	8.280016
Minimum	3.720732	1.056905	8.132078
Std. Sapma	0.128791	0.109274	0.047239
Çarpıklık	0.285621	0.317386	-0.347696
Basıklık	1.714928	1.683935	1.840733
Normallik d.	2.636969	2.846619	2.436627
Gözlem	32	32	32

Tablo 3'te serilerin korelasyon katsayıları sunulmaktadır. Değişkenlerin anlamlı bir şekilde yorumlanabilmesi için katsayıların -1 ile 1 arasında bir değere sahip olması gerekmektedir; bu, sağlıklı ve geçerli yorumların yapılmasına olanak tanımaktadır. LNGDP ile LNREN ve LNOIL arasında pozitif bir korelasyon gözlemlenmişken, LNREN ve LNOIL arasında negatif bir korelasyon olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 3. Korelasyon matrisi

	LNGDP	LNREN	LNOIL
LNGDP	1.000	0.852	0.935
LNREN	0.852	1.000	-0.943
LNOIL	0.935	-0.943	1.000

3.3. Ampirik Bulgular

Serilerin tanımlayıcı istatistiklerinin (ortalama, medyan, minimum ve maksimum değerler, çarpıklık, basıklık, standart sapma, Jacque-Bera normallik testi ve ikili korelasyon)

sunulmasının ardından, ARDL analizinin ilk aşaması birim kök testleridir. Bu testler, her bir değişkenin bütünleşme derecesi hakkında bilgi sağlamaktadır. ARDL modellerinin sınır testi varsayımının geçerli olabilmesi için, her değişkenin $I(0)$ veya $I(1)$ seviyesinde olması gerekmektedir; ancak, hiçbir koşul altında $I(2)$ durumu söz konusu olmamalıdır. De Vita vd. (2006), bağımlı değişkenin $I(1)$ olması gerektiğini belirtmişken, bu durum mevcut literatürde yaygın olarak savunulmamaktadır.

Literatürde sıklıkla kullanılan birim kök testleri arasında Augmented Dickey-Fuller (ADF), Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS), Phillips-Perron (PP), Ng-Perron testi ve yatay kesit IPS-CIPS (Pesaran, 2007), LS (Lee ve Strazicich, 2003) gibi birçok farklı test bulunmaktadır (Menegaki, 2019, s.16). Her bir test, farklı veri özelliklerine göre tanımlanmakta olup, değişkenlerin $I(2)$ seviyesinde durağan olup olmadığını test etmek amacıyla bu birim kök testleri uygulanmıştır.

ADF birim kök testi Y_t serisinin durağan olup olmadığını üç farklı model içermektedir.

Sabit terimsiz ve trendsiz model

$$\Delta Y_t = \alpha_1 t + \gamma Y_{t-1} + \beta \sum_{i=1}^n \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3)$$

Sabit terimli model

$$\Delta Y_t = \alpha_1 + \alpha_2 t + \gamma Y_{t-1} + \beta \sum_{i=1}^n \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (4)$$

Sabit ve trendli model

$$\Delta Y_t = \alpha_1 + \alpha_2 t + \gamma Y_{t-1} + \alpha_2 Trend + \beta \sum_{i=1}^n \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (5)$$

Artırılmış Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi, en küçük kareler yöntemi ile tahmin yapmayı gerektirmektedir. Serilerin durağanlığına ilişkin olarak, α_1 katsayısının istatistiksel olarak anlamlı ve negatif olması gerektiği kabul edilmektedir.

Phillips ve Perron tarafından 1988 yılında literatüre kazandırılan bu birim kök testi, ADF (Augmented Dickey-Fuller) birim kök testine kıyasla daha güçlü sonuçlar verebilmektedir. Özellikle, parametrik olmayan düzeltmeler içermesi, bu testin önemli bir avantajını oluşturmaktadır. PP (Phillips-Perron) birim kök testi, ADF (Augmented Dickey-Fuller) testinde yer alan hipotezleri içerir ve asimptotik bir dağılıma sahiptir. Bu özellik, PP testinin ADF testine benzer şekilde çalışmasını sağlar. Ayrıca, genişletilmiş bir regresyon denklemi kullanılmakta olup, bu denklem ilgili eşitlik 6'da gösterilmektedir.

$$\Delta X_t = \alpha_1 + \alpha_2 X_{t-1} + \alpha_3 t + \beta \sum_{i=1}^n \Delta X_{t-i} + \varepsilon_t \quad (6)$$

Kurulan hipotezler, değişkenlerde birim kök olup olmadığını test etmektedir. Modele dahil edilen değişkenlerin birim kök test sonuçları Tablo 4'te sunulmaktadır.

Tablo 4. ADF ve PP birim kök test sonuçları

	Değişkenler	ADF Test Değeri	Kritik Değer		
			%1	%5	%10
Sabit	LNGDP	0.554890	-3.661661	-2.960411	-2.619160
	Δ LNGDP	-5.465859***	-4.296729	-3.568379	-3.218382
	LNREN	-1.661288	-3.661661	-2.960411	-2.619160
	Δ LNREN	-6.342458***	-3.670170	-2.963972	-2.621007
	LNOIL	-1.740071	-3.670170	-2.963972	-2.621007
	Δ LNOIL	-6.569306***	-3.670170	-2.963972	-2.621007
Sabit -Trendli	LNGDP	-2.467348	-4.284580	-3.562882	-3.215267
	Δ LNGDP	-5.465859***	-4.296729	-3.568379	-3.218382
	LNREN	-1.048447	-4.284580	-3.562882	-3.215267
	Δ LNREN	-5.523904***	-4.309824	-3.574244	-3.221728
	LNOIL	-1.787572	-4.284580	-3.562882	-3.215267
	Δ LNOIL	-6.961984***	-4.296729	-3.568379	-3.218382
	Değişkenler	PP Test Değeri	Kritik Değer		
			%1	%5	%10
Sabit	LNGDP	1.795291	-3.661661	-2.960411	-2.619160
	Δ LNGDP	-5.975564***	-3.670170	-2.963972	-2.621007
	LNREN	-1.658272	-3.661661	-2.960411	-2.619160
	Δ LNREN	-6.433944***	-3.670170	-2.963972	-2.621007
	LNOIL	-1.643290	-3.661661	-2.960411	-2.619160
	Δ LNOIL	-6.560418***	-3.670170	-2.963972	-2.621007
Sabit -Trendli	LNGDP	-2.373423	-4.284580	-3.562882	-3.215267
	Δ LNGDP	-7.204369***	-4.296729	-3.568379	-3.218382
	LNREN	-0.696573	-4.284580	-3.562882	-3.215267
	Δ LNREN	-6.703954***	-4.296729	-3.568379	-3.218382
	LNOIL	-1.694409	-4.284580	-3.562882	-3.215267
	Δ LNOIL	-6.998837***	-4.296729	-3.568379	-3.218382

Not: ***, simgeleri %1 düzeyinde durağan oldukları göstermektedir.

Tablo 4'te hesaplanan ADF ve PP birim kök test sonuçları, sabit ve sabitli-trendli model için %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde raporlanmıştır. Başlangıçta, değişkenlerin düzey değerleri incelendiğinde birim kök içerdiği gözlemlenmiştir, bu nedenle H_0 hipotezi reddedilmemiştir. Ancak, değişkenlerin birinci farkları alındığında durağan hale geldikleri ve H_0 hipotezinin reddedildiği tespit edilmiştir. Böylece sonraki ekonometrik aşamalar için seriler hazır hale gelmiştir.

Sınır testi için kullanılacak maksimum gecikme uzunlukları, VAR (Vektör Otoregresyon) modeli aracılığıyla belirlenmiştir. Akaike Bilgi Kriteri (AIC) doğrultusunda, modelin uygun gecikme uzunluğu, Tablo 5'te gösterildiği üzere 1 olarak saptanmıştır.

Tablo 5. VAR modeli gecikme uzunluğu

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	151.4111	NA	5.00e-09	-10.60079	-10.45806	-10.55716
1	226.7899	129.2208*	4.39e-11*	-15.34214*	-14.77119*	-15.16759*
2	228.7714	2.972255	7.44e-11	-14.84081	-13.84166	-14.53536
3	238.3977	12.37667	7.60e-11	-14.88555	-13.45819	-14.44919
4	245.3903	7.492112	1.00e-10	-14.74217	-12.88660	-14.17490

VAR modeli kullanılarak değişkenlerin gecikme uzunlukları belirlendikten sonra, ARDL sınır testine geçilmektedir. İlk olarak, modelin gecikme uzunluğu belirlenmektedir ve bu gecikme uzunluğu Akaike Bilgi Kriteri (AIC) doğrultusunda tespit edilmiştir. ARDL modeline ait gecikme uzunlukları, Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. ARDL modeli (1,3,0) sonuçları

Bağımlı Değişken: Ekonomik Büyüme (LNGDP)

Değişkenler	Katsayı	St. hata	t-istatistiği	Olasılık
LNGDP(-1)	0.761681	0.084555	9.008122	0.0000
LNREN	0.006693	0.103016	0.064969	0.9488
LNREN(-1)	0.289477	0.124030	2.333936	0.0301
LNREN(-2)	0.085200	0.109018	0.781522	0.4436
LNREN(-3)	-0.106765	0.123101	-0.867299	0.3961
LNOIL	0.870942	0.339662	2.564139	0.0185
C	-6.290824	2.788758	-2.255780	0.0354
Test İstatistikleri				
R^2	0.985917	Düzeltilmiş R^2	0.980988	

ARDL modelinin (1,3,0) gecikme yapısı belirlendikten sonra, değişkenlerin uzun dönemde eşbütünleşik olup olmadığını tespit etmek için kullanılan test F testidir. F istatistik değeri, %1, %5 ve %10 kritik seviyelerde, alt sınır I(0) ve üst sınır I(1) değerleriyle karşılaştırılarak hesaplanmaktadır. F testi istatistik değerleri, Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7. F sınır test istatistik değerleri

	Değer	k
F- İstatistik	5,014	2
Sınır Testi Değerleri		
Kritik Değerler	Alt Sınır I(0)	Üst Sınır I(1)
%10	2,63	3,35
%5	3.01	3,81
%1	4,14	4,85

Tablo 7’de görüldüğü üzere, F test istatistiği 5,014 olarak tespit edilmiştir. Bu değer, %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde, üst sınır I(1) değerleri olan 4,85, 3,81 ve 3,35’ten büyük olduğundan, yenilenebilir enerji tüketimi, yenilenemeyen enerji tüketimi ve ekonomik büyüme değişkenlerinin uzun dönemde eşbütünleşik olduğu, yani birlikte hareket ettiği sonucuna varılmıştır.

Tablo 8’de ise değişkenlerin kısa ve uzun dönem değerleri sunulmaktadır. Değişkenlere ait katsayılar, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerinde nasıl bir etki yarattığını anlamak amacıyla belirlenmiştir. Kısa dönem sonuçları incelendiğinde, yenilenebilir enerji tüketiminin 1. ve 2. gecikmede ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği gözlemlenmektedir. 1. ve 2. gecikmelerde yenilenebilir enerji tüketimindeki %1’lik artış sırasıyla ekonomik büyümeyi %0,232 ve %0,304 oranında artırmaktadır. Ayrıca, yenilenemeyen enerji tüketimi olarak petrol de modele dahil edilmiştir. Petrol tüketiminde gerçekleşen %1’lik bir artış, ekonomik büyümeyi %0,954 oranında artırmaktadır.

Tablo 8. ARDL (1,3,0) sınır testi sonuçları (bağımlı değişken: LNGDP)

Kısa Dönem Sonuçları				
Değişken	Katsayı	St.hata	t. ist	Olasılık
D(LNREN)	0.003100	0.086498	0.035833	0.9718
D(LNREN(-1))	0.232056	0.095821	2.421773	0.0251
D(LNREN(-2))	0.304426	0.096186	3.164966	0.0049
D(LNOIL)	0.955432	0.289558	3.299618	0.0036
ECT(-1)	-0.228099	0.050084	-4.554349	0.0002
Uzun Dönem Katsayılar				
Değişken	Katsayı	St.hata	t. ist	Olasılık
LNREN	0.280938	0.551586	0.509327	0.0161
LNOIL	3.654517	1.448545	2.522889	0.0202
C	-26.396622	12.539138	-2.105138	0.0481

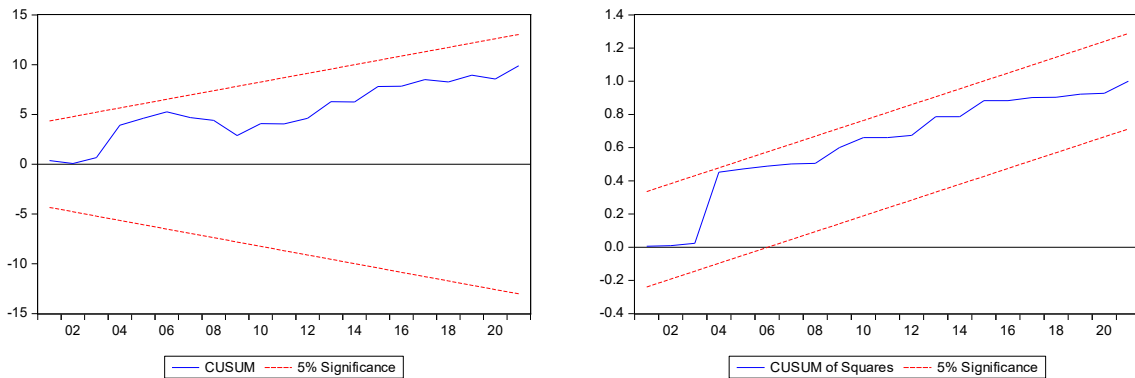
Tablo 8’de yer alan uzun dönem katsayıları değerlendirildiğinde, yenilenebilir enerji tüketimi ve petrol tüketiminin, bağımlı değişken olan ekonomik büyümeyi %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde açıkladığı tespit edilmiştir. LNREN değeri 0,280, LNOIL ise 3,654 olarak hesaplanmıştır. Yenilenebilir enerji tüketimi ve petrol kullanımındaki %1’lik artış, ekonomik büyümeyi sırasıyla 0,280 ve 3,654 oranlarında artırmaktadır. Kısa ve uzun dönem karşılaştırıldığında, Türkiye’nin enerji tüketimine bağımlı bir ülke olduğu gözlemlenmektedir. Bu durum, Türkiye’nin enerji ihtiyacının büyük bir kısmını ithalat yoluyla karşılamasına neden olmaktadır. Hem kısa dönemde hem de uzun dönemde enerji tüketiminin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemesi, Türkiye’nin tüm sektörlerde enerjiye bağımlı olmasından kaynaklanıyor olabilir. Bu nedenle, sürdürülebilir büyüme ve kalkınma için enerji, birincil girdi olarak kabul edilebilir.

ARDL modelinin tahmininde kullanılan yöntemin güvenilir sonuçlar verebilmesi için, yönteme bağlı tanısal varsayımların hesaplanması gerekmektedir. Bu tanısal testler, ARDL modelinin uyum iyiliği açısından önemli bir yer tutmaktadır. Tablo 9’da bu tanısal testlerin sonuçları sunulmaktadır. Bu testler, ters hipotez içermekte olup, test değerlerinin olasılık değerlerinden büyük olması gerektiği vurgulanmaktadır.

Tablo 9. Tanısal testler

Test	Değerler	Olasılık	Açıklama
Breusch-Godfrey LM Testi	1.109749	0.8996	Otokorelasyonun varlığını tespit etmek için test edilir. Sonuç: Otokorelasyon sorunu bulunmamaktadır.
Heteroskedasticity Testi	1.465193	0.2356	Değişen varyans sorununu bulmak için test edilir. Sonuç:Değişen varyans sorunu bulunmamaktadır.
Jarque-Berra (normallik) Testi	3.218365	0.2000	Hata terimlerinin normal dağılıp dağılmadığını tespit etmek için uygulanan bir testtir. Sonuç: Normallik sorunu bulunmamaktadır.
Ramsey Reset Testi	1.029976	0.3089	Spesifikasyon hatasını tespit etmek için ve modelin doğru kurulup kurulmadığını ve güvenilirliğini ölçen bir testtir. Sonuç: Model güvenilir kurulmuştur.

Bu çalışmanın son aşamasında, ARDL modelinin kararlılık ve güvenilirliğini değerlendirmek amacıyla, Brown vd. (1975) tarafından literatüre kazandırılan CUSUM ve CUSUMQ testlerinden faydalanılmıştır. Modelde katsayılarda meydana gelebilecek herhangi bir kırılma, modelin güvenilirliğini olumsuz yönde etkileyecektir. Test sonuçları, modelin %5 anlamlılık düzeyinde kararlı olduğunu ortaya koymaktadır. Çizilen grafiklerde, mavi çizginin kırmızı çizgiler arasında yer alması, modelin kararlı olduğunu göstermektedir. Şekil 4'te CUSUM ve CUSUMQ testlerine ait grafikler sunulmaktadır.

Şekil 4. CUSUM ve CUSUMQ Grafikleri

Bu çalışmada, yenilenebilir enerji tüketimi ve yenilenemeyen enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini araştırmak amacıyla uygulanan CUSUM ve CUSUMQ testlerinden elde edilen sonuçlar, %5 anlamlılık düzeyinde, uzun dönemde değişkenlerin birlikte hareket ettiğini ve kritik sınırlar arasında yer aldığını göstermektedir.

Değişkenler arasındaki korelasyon analizi sebep sonuç ilişkisi hakkında bilgi vermemektedir. X ve Y serilerin yani iki farklı serinin birbirlerini nasıl etkilediği ve aynı zamanda değişkenlerin yönünü tespit etmek için Granger (1969) tarafından ekonomi literatürüne kazandırılan Granger nedensellik testi ile sınanmaktadır. Nedensellik analizi yapılırken dikkatli kullanılması gerekmektedir. Çünkü Granger nedensellik testi gecikme uzunluklarına çok hassasiyet göstermektedir. Değişkenlerin yönünü ve aralarındaki ilişkiyi tespit eden birçok nedensellik yaklaşımları bulunmaktadır. Değişkenlerin uzun dönemde

eşbütünleşik olması aralarında nedensellik ilişkisinin olması anlamını taşımamaktadır. Ancak bu çalışmada yenilenebilir enerji tüketimi, yenilenemeyen enerji tüketimi (petrol) ve ekonomik büyüme arasındaki yönü tespit etmek için Granger (1969) nedensellik yaklaşımına başvurulmuştur. Granger (1969) nedensellik için tahmin edilen denklem model 7 ve model 8'de belirtilmiştir.

$$Y_t = \sum_{i=1}^n \alpha_i Y_{t-i} \sum_{i=1}^n \beta_i X_{t-i} + \varepsilon_{1t} \quad (7)$$

$$X_t = \sum_{i=1}^n \delta_i X_{t-i} \sum_{i=1}^n \theta_i Y_{t-i} + \varepsilon_{2t} \quad (8)$$

Model 7 ve Model 8'de n gecikme uzunluğunu, α_i ve β_i , δ_i ve θ_i değişken tahmin katsayılarını, ε_{1t} ve ε_{2t} ise hata terimleri yer almaktadır. Granger nedenselliğinin X serisinden Y serisine doğru gidip gitmediğini test edebilmek için boş hipotez (H_0) sınanmalıdır (Chiou-Wei vd., 2008).

Tablo 10. Granger nedensellik testi sonuçları

H ₀ Hipotezi	F Testi	Olasılık	Sonuç	Değerlendirme
LNREN ≠ LNGDP	4.0335	0.0456		Tek yönlü nedensellik vardır.
LNGDP ≠ LNREN	0.0054	0.9439	LNREN → LNGDP	
LNOIL ≠ LNGDP	3.4456	0.096		Tek yönlü nedensellik vardır.
LNGDP ≠ LNOIL	0.1120	0.7403	LNOIL → LNGDP	
LNOIL ≠ LNREN	6.81876	0.0143	LNOIL → LNGDP	Çift yönlü nedensellik vardır.
LNREN ≠ LNOIL	4.97504	0.0339	LNREN → LNOIL	

Tablo 10 incelendiğinde, değişkenlerin yönü hakkında bilgi, istatistiksel değerlerle yorumlanabilmektedir. Genel olarak, bağımsız değişkenin bağımlı değişkenine doğru bir nedensellik ilişkisi gözlemlenmektedir. F ve olasılık değerleri %5 kritik değeriyle değerlendirilmiştir. Bulgulara göre, yenilenebilir enerji tüketimi ile petrol tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bu sonuç, yenilenebilir enerji tüketimindeki ve petrol tüketimindeki herhangi bir değişikliğin ekonomik büyüme üzerinde etkiler yaratabileceğini göstermektedir. Diğer bir bulguya göre ise, yenilenebilir enerji tüketimi ile petrol tüketimi arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunduğu görülmüştür. Yenilenebilir enerji tüketiminde meydana gelen bir değişim, petrol tüketimi üzerinde bir değişikliğe yol açarken; petrol tüketimindeki bir değişim de yenilenebilir enerji tüketimi üzerinde etkiler yaratmaktadır.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Enerji, geçmişten günümüze kadar hem bireyler hem de toplumlar açısından önemli bir ekonomik kaynak olarak etkisini sürdürmüştür ve üretimden tüketime kadar etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Enerji kullanımı, ilk çağlardan itibaren varlık göstermiştir; ancak enerjiye olan farkındalık ve önemi, sanayi devrimiyle birlikte artmıştır. Sanayi devrimiyle başlayan bu süreç, 1973 ve 1979 yıllarındaki petrol krizleriyle birlikte, enerjinin ekonomik ve siyasi bir faktör olarak araştırılmasına yol açmıştır. Ülkeler ve politika yapıcılar, enerjinin etkinliğini fark ederek, sürdürülebilir büyüme için enerji politikaları geliştirmiştir. Petrol krizleri, üretim ve büyüme performansında daralmalar yaratmış ve özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan, dışa bağımlı ülkeler için olumsuz etkiler doğurmuştur. Bu durum, ülke ekonomilerinde durgunluğa yol açmıştır. Bu dönemin ardından, enerji sürdürülebilirliğini sağlamak ve mevcut enerji kaynaklarını korumak amacıyla, fosil yakıtlardan yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelme eğilimi artmıştır. Ayrıca, enerji verimliliğini artırıcı, kalıcı ve etkili politikalar geliştirilmiştir.

Enerji, ekonomik büyümenin itici gücü olarak kabul edilmesine rağmen, geleneksel ekonomi teorilerinde (özellikle Solow modellerinde) yer almamaktadır. Bu modellerde enerji yerine, üretim fonksiyonunda toprak ve doğal kaynaklar kullanılmış, büyümenin temel unsurları olan emek ve fiziksel sermaye üzerinde durulmuştur. Geleneksel büyüme modelleri, enerjiyi üretim sürecinde ara unsur olarak değerlendirmiştir. Ancak daha sonraları içsel büyüme modeli iktisatçıları, içsel olarak kullanılan teknolojik gelişmelerin uygulanabilmesi için enerji faktörünü ara mal olarak ele almışlardır.

Türkiye örneğinde enerji tüketimi, özellikle sanayi ve ulaşım sektörlerinde önemli bir yer tutmaktadır. Türkiye'nin enerjiye olan bağımlılığı ve enerji tüketimi her geçen yıl artış göstermektedir. Bu çalışmada, Türkiye'deki yenilenebilir enerji ile yenilenemeyen enerji tüketiminin iktisadi büyüme üzerindeki etkisi, ARDL yaklaşımıyla incelenmiştir. İlk olarak, değişkenler ADF ve PP birim kök testlerine tabi tutulmuş ve modelin kabulü doğrultusunda, değişkenlerin birinci farkında durağan oldukları, yani birim kök içermedikleri bulunmuştur. ARDL eşbütünleşme testi ile hem uzun dönem ilişkileri hem de kısa ve uzun dönemdeki ilişkiler ortaya konulmuştur. Elde edilen bulgular, değişkenlerin uzun dönemde eşbütünleşik olduklarını göstermektedir. Kısa dönemde, yenilenebilir enerji tüketiminde meydana gelen %1'lik bir artış, ekonomik büyümeyi %0.304 oranında artırırken, yenilenemeyen enerji tüketimindeki %1'lik artış, ekonomik büyümeyi %0.954 oranında artırmaktadır. Uzun dönemde ise, yenilenebilir enerji tüketimi ve yenilenemeyen enerji tüketiminde meydana gelen %1'lik artış, ekonomik büyümeyi sırasıyla %0.280 ve %3.654 oranında artırmaktadır. Son olarak, değişkenlerin yönünü belirlemek amacıyla Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Test sonuçlarına göre, yenilenebilir enerji tüketimi ile yenilenemeyen enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Elde edilen bulgular incelendiğinde, Türkiye'de yenilenebilir enerji tüketimi ve fosil yakıtlar hem kısa vadeli hem de uzun vadeli ekonomik büyüme performansını etkilemektedir. Bu kapsamda, Türkiye'nin yenilenebilir enerji kaynaklarına daha fazla yatırım yapması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Fosil yakıtların etkinliğinin azaltılması, ülke ekonomisine olumlu katkılar sağlayabilir, zira Türkiye, fosil enerji kaynaklarına büyük ölçüde dışa bağımlıdır. Bu bağımlılığın azaltılması ve enerjinin sürekliliğinin sağlanması, sürdürülebilir bir ekonomik büyüme için kritik öneme sahiptir. Ayrıca, fosil yakıtların çevreye ve insan sağlığına verdiği olumsuz etkiler dikkate alındığında, çevre dostu ve temiz enerji kaynaklarına yönelik etkin ve kalıcı enerji politikalarının geliştirilmesi büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Abbasi, K. R., Hussain, K., Radulescu, M. & Ozturk, I. (2022). Asymmetric Impact of Renewable and Non-Renewable Energy on the Industrial Sector in Pakistan: Fresh Evidence from Bayesian and Non-Linear ARDL. *Renewable Energy*, 187, 944-957.
- Adebayo, T. S., Agyekum, E. B., Kamel, S., Zawbaa, H. M., & Altuntaş, M. (2022). Drivers of Environmental Degradation in Turkey: Designing an SDG framework Through Advanced Quantile Approaches. *Energy Reports*, 8, 2008-2021.
- Alev, N. & Ersezer, Ö. (2024). Gelir Eşitsizliği, Yenilenebilir Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Var Yaklaşımından Kanıtlar. *Mecmua*, (17), 92-107.
- Apaydın, Ş., Güngör, A. & Taşdoğan, C. (2019). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Tüketiminin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Asimetrik Etkileri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6 (1), 117-134.
- Apergis, N. & Payne, J. E. (2010). Renewable Energy Consumption and Growth in Eurasia. *Energy Economics*, 32 (6), 1392-1397.
- Apergis, N. & Payne, J. E. (2010). Renewable Energy Consumption and Economic Growth: Evidence from A Panel of OECD Countries, *Energy Policy*, Elsevier, 38 (1), 656-660.
- Apergis, N. & Payne, J. E. (2012). Renewable and Non-Renewable Energy Consumption-Growth Nexus: Evidence from A Panel Error Correction Model. *Energy Economics*, 34, 733-738.
- Aslan, A. & Ocal, O. (2016). The Role of Renewable Energy Consumption in Economic Growth: Evidence from Asymmetric Causality, *Renewable & Sustainable Energy Reviews*, 60, 953-959,
- Baz, K., Xu, D., Ampofo, G. M. K., Ali, I., Khan, I., Cheng, J. & Ali, H. (2019). Energy Consumption and Economic Growth Nexus: New Evidence from Pakistan Using Asymmetric Analysis. *Energy*, 189, 116254.
- Brown, R. L., Durbin, J. & Evans, J. M. (1975). Techniques for Testing the Constancy of Regression Relationships over Time. *Journal of the Royal Statistical Society*, 37 (2), 149-192.
- Chang, C.-L. & Fang, M. (2022). Renewable Energy-Led Growth Hypothesis: New Insights from BRICS and N-11 Economies. *Renewable Energy*, 188, 788-800.
- Chiou-Wei, S. Z., Chen, C. & Zhu, Z. (2008). Economic Growth And Consumption Revisited- Evidence From Linear And Nonlinear Granger Causality. *Energy Economics*, 30, 3063-3076.
- De Vita, G., Klaus, E. & Lester C. H. (2006). An Empirical Analysis of Energy Demand in Namibia. *Energy Policy*, 34, 3447-63.
- Djellouli, N., Abdelli, L., Elheddad, M., Ahmed, R. & Mahmood, H. (2022). The Effects of Non-Renewable Energy, Renewable Energy, Economic Growth, and Foreign Direct Investment on The Sustainability of African Countries. *Renewable Energy*, 183, 676-686.
- Dumitrescu, E. I. & Hurlin, C. (2012). Testing for Granger Non-Causality in Heterogeneous Panels. *Economic Modelling*, 29 (4), 1450-1460.

- Engel, R. F. & Granger, C. W. J. (1987). Cointegration and Error Correction Representation, Estimation and Testing. *Econometrica*, 55, 251-276.
- Granger, C. W. (1969). Investigating Causal Relations By Econometric Models and Cross-Spectral Methods. *Journal of The Econometric Society*, 424-438.
- Gyimah, J., Yao, X., Tachega, M. A., Sam Hayford, I. & Opoku-Mensah, E. (2022). Renewable Energy Consumption and Economic Growth: New Evidence from Ghana. *Energy*, 248, 123559.
- Johansen, S. (1995). *Likelihood-Based Inference in Cointegrated Vector Autoregressive Models*. Oxford: Oxford University Press.
- Johansen, S. (1988). Statistical Analysis of Cointegrating Vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12, 231-254.
- Johansen, S. & Juselius, K. (1990). Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration with Applications to The Demand For Money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52, 169-210.
- İnançlı, S. & İnal, V. (2012). Türkiye’de Alternatif Enerji Üretimi ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Saklı Eşbütünleşme Testi ile Analizi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20 (4), 102-106.
- Jebli, M. B. & Youssefi S. B. (2017). Renewable Energy Consumption and Agriculture: Evidence For Cointegration and Granger Causality For Tunisian Economy. *International Journal of Development World Ecology*, 24, 149-158.
- Kao, C. (1999). Spurious Regression and Residual-Based Tests for Cointegration in Panel Data. *Journal of Econometrics*, 90, 1-44.
- Kapçak, S. (2022). *Seçilmiş Yüksek-Orta Gelirli Ülkelerde Yenilenebilir Enerji ve Yenilenemeyen Enerji Tüketiminin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Bir Saklı Eşbütünleşme Yaklaşımı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Tekirdağ: Namık Kemal Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kapçak, S. (2023). Gelişmekte Olan Ülkelerde Yenilenebilir-Yenilenemeyen Enerji Tüketiminin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Saklı Eşbütünleşme Yaklaşımı. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 32 (2), 409-423.
- Lee, J. & Strazicich, M. C. (2003). Minimum LM Unit Root Test with Two Structural Breaks. *Review of Economics and Statistics*, 85, 1082-1089.
- Li, R., Wang, X. & Wang, Q. (2022). Does Renewable Energy Reduce Ecological Footprint at The Expense of Economic Growth? An Empirical Analysis of 120 Countries. *Journal of Cleaner Production*, 346, 131207.
- Menegaki, A. N. (2019). The ARDL Method in the Energy-Growth Nexus Field; Best Implementation Strategies. *Economies*, 7 (4), 105.
- Mohsin, M., Kamran, H. W., Atif Nawaz, M., Sajjad Hussain, M., & Dahri, A. S. (2021). Assessing The Impact of Transition from Nonrenewable to Renewable Energy Consumption on Economic Growth-Environmental Nexus from Developing Asian Economies. *Journal of Environmental Management*, 284, 111999.
- Murray, D. A. & Nan, G. D. (1992). The Energy Consumption and Employment Relationship: A Clarification. *Journal of Energy and Development*, 16, 121-231.

- Narayan, P. & Popp, S. (2012). The Energy Consumption-Real GDP Nexus Revisited: Empirical Evidence from 93 Countries. *Economic Modelling*, 29 (2), 303-308.
- Nkoro, E. & Uko, A. K. (2016). Autoregressive Distributed Lag (ARDL) Cointegration Technique: Application and Interpretation. *Journal of Statistical and Econometric Methods*, 5 (4), 63-91.
- Odhiambo, N. M. (2009). Energy Consumption and Economic Growth Nexus in Tanzania: An ARDL Bounds Testing Approach. *Energy Policy*, 37, 617-622.
- Qiao, H., Zheng, F., Jiang, H. & Dong, K. (2019). The Greenhouse Effect of The Agriculture-Economic Growth-Renewable Energy Nexus: Evidence From G20 Countries. *Science of Total Environment*, 671, 722-731.
- Özcan, G. & Öztürk, Ş. (2017). Sosyal Sermayenin Ekonomik Gelişme Açısından Önemi: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bir Değerlendirme. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 2 (1), 63-78.
- Pedroni, P. (1999). Critical Values for Cointegration Tests in Heterogeneous Panels with Multiple Regressors. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61, 653-670.
- Pedroni, P. (2004). Panel Cointegration: Asymptotic and Finite Sample Properties of Pooled Time Series Tests with An Application to the PPP Hypothesis. *Econometric Theory*, 20 (3), 597-625.
- Pesaran, M. H. & Shin, Y. (1995). An Autoregressive Distributed Lag Modelling Approach to Cointegration Analysis, Cambridge Working Papers in Economics 9514, Faculty of Economics, University of Cambridge.
- Pesaran, M. H., Shin, Y. & Smith, R. J. (1996). *Testing for Existence of A Long-Run Relationship*, DAE Working Paper, No. 9622, Department of Applied Economics, University of Economics.
- Pesaran, M. H. (2007). A Simple Panel Unit Root Test in the Presence Of Cross-Section Dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22, 265-312.
- Phillips, P. C. B. & Peron, P. (1988). Testing for a Unit Root in Time Series Regression. *Biomètrika*, 75 (2), 336-346.
- Polat, M. & Gemici, E. (2017). Analysis of the Relationship Between BIST and BRICS Stock Markets in Terms of Portfolio Diversification: Cointegration Analysis with ARDL Boundary Test. *Journal of Economics Finance and Accounting*, 4 (4), 393-403.
- Rahman, M. M. & Velayutham, E. (2020). Renewable and Non-Renewable Energy Consumption-Economic Growth Nexus: New Evidence From South Asia. *Renewable Energy*, 147, 399-408.
- Sadorsky, P. (2009). Renewable Energy Consumption and Income in Emerging Economies, *Energy Policy*, 37 (10), 4021-4028.
- Schramm, L. (2024). Some Differences, Many Similarities: Comparing Europe's Responses to The 1973 Oil Crisis and The 2022 Gas Crisis. *European Political Science Review*, 16 (1), 56-71.
- Shahbas, M., Van-Hong, T., Mahalik, M.K. & Roubaud, D. (2017). Energy Consumption, Financial Development and Economic Growth in India: New Evidence from a Nonlinear and Asymmetric Analysis. *Energy Economics*, 63, 199-212.

- Stern, D. I. (2004). Economic Growth and Energy. *Encyclopedia of Energy*, 2, 35-51.
- Uçar, M. & Çoban, S. (2023). Ulaştırma Sektöründeki Enerji Tüketimi, Ekonomik Büyüme ve Çevresel Kalite İlişkisi. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 13 (1), 485-506.
- Wang, Q. & Wang, L. (2020). Renewable Energy Consumption and Economic Growth in OECD Countries: A Nonlinear Panel Data Analysis. *Energy*, 207, 118200.

RASSAL ÖRNEKLEME YÖNTEMLERİ İÇİN ÖRNEKLEM BÜYÜKLÜĞÜNÜN BELİRLENMESİNDE KULLANILAN YAKLAŞIMLAR¹

Geliş Tarihi : 24.12.2024

Arş. Gör. Tuğçe Nur YILMAZ²

Kabul Tarihi : 27.05.2025

Makale Türü : Konferans Bildirisi

Özet

Anakütleyle çalışılan araştırmalar her ne kadar güvenilir ve gerçeğe yakın veriler sunsa dahi çoğu araştırma konusu için anakütlenin tamamına ulaşmak mümkün değildir. Örneklem, araştırmacıya zaman ve maliyet açısından anakütleyle göre daha avantajlı bir uygulama alanı sağlamaktadır. Ancak örneklem miktarını belirlemek kimi zaman araştırma konusundan daha elzem bir problem haline gelmektedir. Örneklem sayısının doğru belirlenememesi araştırmanın doğruluğunu etkileyecek sonuçlar doğurabilmektedir. Örneklemde kullanılacak birim sayısı genel olarak kullanılan örneklem yöntemine, araştırma konusuna bağlı olan anakütleyle ve örneklem biriminin hesaplanacağı formülasyona göre değişmektedir. Bunun nedeni ise tek bir yöntemin tüm bu seçimlere cevap verememesinden kaynaklanmaktadır. Bu çalışmada rassal örneklem yöntemlerinden basit rassal, tabakalı, çok kademeli ve katlı örneklem yöntemleri araştırılmıştır. Kullanılan rassal örneklem yöntemlerinde elde edilmesi gereken gözlem sayısının anakütle ortalaması tahminine göre hesaplanabilmesi için literatür taranmıştır. Çalışmanın amacı, en sık kullanılan rassal örneklem yöntemlerinde elde edilmesi gereken gözlem sayısını hesaplamaya yönelik yöntemleri bir arada sunarak literatüre katkıda bulunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Anakütle, Örneklem, Örneklem Büyüklüğü, Rassal Örneklem, Anakütle Ortalaması Tahmini.

JEL Kodları: C10, C12, C13.

APPROACHES USED IN DETERMINING SAMPLE SIZE FOR RANDOM SAMPLING METHODS

Abstract

Although studies conducted with the entire population provide reliable data, it's often not feasible to access the entire population for most research topics. Sampling offers a more advantageous approach for researchers in terms of time and cost. However, determining the sample size can sometimes become a more critical issue than the research topic itself. An incorrectly determined sample size can negatively impact the accuracy of research results. The required sample size typically depends on the sampling method, the target population, and the formula used for calculation, as no single method can address all these factors. This study examines random sampling methods such as simple random sampling, stratified sampling, multi-stage sampling, and cluster sampling. A literature review was conducted to calculate the required number of observations for these methods based on the estimation of the population mean. The aim is to contribute to the literature by presenting these calculation methods together.

Keywords: Population, Sample, Sample Size, Random Sampling, Population Average Estimation.

JEL Codes: C10, C12, C13.

¹Bu çalışmanın özet versiyonu 12. Çukurova Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresinde sunulmuştur.

²Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, tugcenur@erciyes.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9323-0379.

1. GİRİŞ

Bir araştırmacı araştırma konusunu, araştırma problemine uygun olan yöntemlerin belirlenmesi ve ardından araştırmaya konu olan hedef kitleyi, bir başka deyişle anakütleyi ve anakütleyi temsil eden örneklem seçimi, son olarak analizlerle araştırma sürecini tamamlamaktadır. Araştırmacılar ispatlamak istedikleri hipotezleri test etmek üzere belirli bir gözlem sayısına ulaşmak durumundadır. Gözlem sayısı anakütlenin tamamını içerdiği durumlarda test edilen hipotezlerin analizleri normallik, geçerlik ve güvenilirlik ön koşullarını sağlamaktadır. Sağlanan ön koşullar sayesinde ise analizler gerçek veya gerçeğe yakın sonuçlar vermektedir. Ancak anakütlenin sonsuz olduğu, anakütlenin tamamına ulaşmanın mümkün olmadığı, mümkün olsa dahi zaman ve maliyet unsurları nedeniyle anakütle ile çalışılamayan araştırma sayısı oldukça fazladır. Bu durumda araştırmacılar örneklemle çalışmak durumundadır. Örneklem, araştırma konusu olan anakütleden seçilen ve anakütleyi en iyi şekilde temsil eden küme olarak tanımlanabilir. Bir başka deyişle örneklem, anakütlenin bir alt segmentidir. Dolayısıyla örneklemde elde edilen sonuçlar bir nevi tümevarım yöntemiyle anakütle hakkında fikir vermektedir. Anakütle ne kadar yaklaşılsa örneklemde elde edilen veriler anakütle hakkında daha doğru bir analiz sunabilmektedir. Anakütle yerine örneklemle çalışılan araştırmalarda örneklemdeki birim sayısı çoğu zaman araştırmacı için sorun yaratmaktadır çünkü örneklemdeki birimler için net bir sayı belirtmek çok zordur. Çünkü örneklemdeki birimlerin sayısı (örneklem büyüklüğü) anakütle ne kadar yakınsa yanlış olma olasılığı, bir başka deyişle örneklemde çıkarılan tahminin anakütleyle bağdaşmama olasılığı düşmekte ancak örneklem büyüklüğünün fazla olması durumunda ise zorluklar (katılımcıya ulaşma, maliyet vb.) yaşanmaktadır. Ayrıca örneklem büyüklüğünde bir başka durum ise küçük örneklemde örneklem hatasının, büyük örneklemde ise örneklem dışı hataların daha fazla olmasıdır. Bir başka deyişle küçük hacimli örneklemde gözlem için seçilen örneğin temsili olmaması hatası ortaya çıkabilirken, büyük hacimli örneklemde, problemin tanımlanmasındaki, kullanılan yöntem veya prosedürdeki hata gibi insan hatasından kaynaklanan hatalar ortaya çıkmaktadır. Bu noktada ise araştırmacılar minimum maliyet ve zaman ile anakütle ne kadar yakın veya anakütleyi en iyi temsil edecek örneklem sayısına ulaşmak durumundadır.

Bu çalışma, uygulamalı bir analizden ziyade literatürde sıklıkla kullanılan rassal örneklem yöntemlerini sistematik biçimde ele alan bir derleme niteliği taşımaktadır. Mevcut çalışmalarda örneklem büyüklüğünün belirlenmesine ilişkin bilgilerin yöntemlere göre parçalı halde sunulması, araştırmacıların bu konuda bütüncül bir bakış açısı geliştirmesini zorlaştırmaktadır. Bu eksiklikten hareketle çalışma, rassal örneklem yöntemlerine göre örneklem büyüklüğünün nasıl hesaplanacağına dair temel yaklaşımları bir araya getirmiş, yöntemlerin karşılaştırmalı avantajlarını ve sınırlılıklarını ortaya koymuştur. Bu yönüyle, özellikle sosyal bilimlerde ve uygulamalı istatistik alanlarında çalışan araştırmacılar için yöntemsel bir başvuru kaynağı oluşturması hedeflenmektedir. Alana katkı bağlamında, araştırmaların bilimsel geçerliliğini doğrudan etkileyen örneklem büyüklüğü belirleme sürecine açıklık kazandırarak, daha sağlıklı veri toplama ve analiz süreçlerinin planlanmasına katkı sunması hedeflenmektedir.

2. ÖRNEKLEM

Örnekleme oluşturacak gözlem sayısı çoğu zaman araştırmacıları zorlayan bir konu olmaktadır. Örneklem büyüklüğü için, hem anakütleyi doğru şekilde temsil edecek kadar büyük hem de uygulama noktasında zorlanılmayacak kadar küçük bir sayının örneklem büyüklüğü için optimum sayı olduğu söylenebilir. Özellikle hipotez testlerinde istatistiksel olarak örneklem büyüklüğünün önemi artmaktadır. Bunun nedeni, örneklem büyüklüğünün artışıyla standart hatanın arasında ters orantı olması ve test istatistiklerinin büyümesi ile

olması gerekenden daha küçük bir örneklemle çalışan araştırmacının önemli kıstasları belirleyememe olasılığıdır. Dolayısıyla araştırmacı, gerçekte doğru olan sıfır hipotezini reddedebilir. Bu durum literatürde I. tip hata bir başka deyişle α hatası olarak karşılık bulmaktadır. Tam aksi durum olan örneklem yetersiz, sapmanın yüksek olduğu durumda gerçekte doğru olmayan sıfır hipotezi reddedilemeyebilir. Bu durumun karşılığı ise, II. tip hata bir başka deyişle β hatası olarak kabul edilmektedir.

Örneklem büyüklüğü belirlemede çeşitli teoremler ve yaklaşımlardan yararlanılmaktadır. Genel yaklaşımlar; ulaşılabilen herkese araştırmanın materyalinin (anket, görüşme vb.) uygulanması, literatürde yer alan çalışmaların baz alınması (mevcut çalışmalarda örneklem sayısının yeter noktası olarak kabul edilmesi) ve merkezi limit teoremine göre, n birim sayısı olmak üzere, $n \geq 30$ (örneklem sayısının 30'dan büyük herhangi bir sayı olabileceği bu sayede verinin normal dağılıma sahip olacağı varsayımı) olarak kabul etmek şeklinde sıralanabilir. Bu çalışmanın, literatürde en sık kullanılan rassal örneklem yöntemlerinde kullanılmak üzere örneklem sayısını belirlemede kullanılan metotlar bir arada sunularak araştırmacıların kullanabileceği bir kaynak olması hedeflenmektedir.

Örneklemin amacı kısa zamanda ve düşük maliyetle anakütle hakkında doğru ve rasyonel tahminlere ulaşmaktır. Bir başka deyişle standart hatası (örnekleme hatası) düşük olan bir örnekleme çalışması yapmak gerekmektedir. Örneklem tahmininin, anakütleyle yaklaşması için örneklem sayısının büyük olması gerekmektedir çünkü bu sayede standart hata azalacaktır. Ancak bu senaryoda ise zaman ve maliyet faktörleri artacaktır. Dolayısıyla örneklem büyüklüğünü etkileyen çeşitli faktörler göz önünde bulundurulmalıdır. Bu faktörler genellikle; homojenlik, örneklemin standart hatası, örneklem istatistiklerinde duyarlılık, tolere edilebilir hata olarak ele alınabilmektedir (Özer ve Gül, 2007, s. 416).

Anakütledeki homojenlik düzeyi ne kadar yüksek olursa örneklemdaki birim sayısı o kadar düşük olmaktadır. Bunun nedeni birbirine çok benzer birimlerden oluşan anakütle elemanlarını temsil edecek olan örneklemdaki birimler, anakütleden çok uzaklaşmamaktadır. Anakütledeki homojenlik oranı varyans homojenliği ile belirlenebilmektedir. Varyans homojenliği ise Hartley's F-Max, Cochran's Q, Levene gibi testlerle test edilebilmektedir. Homojenlik düzeyinin düşük olduğu aksi durumda ise örneklem birim sayısının yüksek olması beklenmektedir. Çünkü anakütle içindeki çeşitlilik örneklemda de mevcut olacak ve anakütleyi temsil zorlaşacaktır. Dolayısıyla homojenlik örneklem sayısını belirlerken önemli bir kıstas olmaktadır.

Özellikle parametre tahminini baz alan araştırmalarda örneklemin mümkün mertebe büyük tutulması gerekmektedir. İstatistiksel tahmin teorisi gereğince örneklem büyüklüğü, anakütle büyüklüğüne yaklaştıkça ($n \rightarrow N$) tahmin parametresine yaklaşacaktır (Akbulut, 2021). Bir başka deyişle aralığın başlangıç ve bitiş noktalarını bildiren değerler arasındaki fark arttıkça tahminin bu aralıkta kalma olasılığı da artmaktadır.

Araştırmaların genel amacı örneklem istatistiklerinden hareketle anakütle parametreleri üzerine kestirimlerde bulunmaktır (Özer ve Gül, 2007, s. 397). Dolayısıyla araştırmalarda, anakütledeki her birime ulaşmak yerine belirli yöntemlerle ulaşılması hedeflenen örnekleme ulaşarak, araştırmanın amacına uygun olarak belirlenmiş veri toplama yöntemleriyle veriler elde edilir. Örneklem, anakütlenin alt segmenti olması münasebetiyle iki küme arasında istatistiki fark oluşmaktadır. Örneklemdeki standart hata, örneklem istatistiğinin güvenilirliğini etkilemektedir. Dolayısıyla seçilen örneklem, oluşturulabilecek tüm örneklem dağılımlarının ortalama temsilcisi olmak durumundadır (Özer ve Gül, 2007, s. 417). Gökçe (1992), bu durumu anakütle tam anlamıyla sayılmadıkça, yapılan analizler sadece

yaklaşık değer olarak ifade edilebilir olarak aktarmaktadır. Tam ölçüm sonucu elde edilen değerle örneklem üzerinden ölçülen değer arasındaki fark ise örneklemen standart sapmasıdır.

Örneklem istatistikleri üzerinden anakütle parametrelerinin çıkarımlarının yapılmasının hedeflendiği gibi, örneklemde elde edilecek olan karakteristik değerlerin (ortalama, standart sapma gibi) anakütle parametrelerine yakınsaması araştırmacının beklentileri arasındadır. Ancak, yanlış örneklem seçimi, ulaşılmak istenen birim sayısına ulaşamamak gibi nedenlerden dolayı örneklemde elde edilecek değerlerin, anakütle parametresine belirli bir olasılıkla yansıtmayacaktır. Bu olasılık ve büyüklüğü ise “hata payı” olarak adlandırılır (Özer ve Gül, 2007, s. 417). Örneklem seçimi yapılırken örneklemen güvenilirlik düzeyi belirlenmektedir. Bu yaklaşımda ise hata payı da hesaplanmaktadır. Örneğin %90 güven düzeyi belirleyerek %10'luk bir hata payı bırakılmaktadır. Örneklemen 100 kişiden oluştuğu varsayıldığında 10 kişinin H_0 hipotezini doğrulamadığı anlamına gelmektedir. Örneklemen normal dağılımı eğrisinin iki ucunda bulunan %5'lik alanlar ihmal edilmektedir.

Örneklem büyüklüğünün belirlenmesi aşamasında araştırma bulgularının hangi oranda hata ile kabul edileceği tolere edilebilir hata olarak adlandırılmaktadır. Örneğin tolere puanının ± 4 ve anlamlılık düzeyinin 0.05 olduğu bir durumda örneklem büyüklüğü aşağıdaki şekilde hesaplanabilir (Özer ve Gül, 2007, s. 417).

Tolerans puanı=Normal dağılımdan belirlenen güven aralığı uçlarına denk gelen z puanı $\times(S\sqrt{n})$

$$4=1.96 (S\sqrt{n})$$

4= Tolerans puanı

1.96= Normal dağılımdan %95 güven aralığı uçlarına denk gelen z puanı

S= Örneklemen standart sapması

n= Ulaşılmak istenen örneklem büyüklüğü

Örneklem araştırması aşamasında tahminlenecek büyüklük ile bilinen parametre arasındaki $\pm$ hatanın bir başka deyişle parametre kesinliğinin önceden kararlaştırılması gerekmektedir. Kesinlik kararının büyümesi örneklem büyüklüğünün azalmasına neden olurken; küçülmesi ise örneklem büyüklüğünün artmasına neden olmaktadır. Bu durumun nedeni ise örneklem büyüklüğünün arttıkça standart hatanın düşmesinden oluşmaktadır.

2.1. Örnekleme Yöntemleri

Bu başlıkta, daha önce detayları verilen örneklemen kaç birimden oluşacağını hesaplanması için örnekleme yöntemlerine değinilecektir. Örnekleme yöntemleri genel olarak rassal olmayan (tesadüfi) ve rassal (tesadüfi olmayan) olarak iki kategoriye ayrılmaktadır.

Tablo 1. Örnekleme yöntemlerinin sınıflandırılması

Rassal Olmayan Örnekleme Yöntemleri	Rassal Örnekleme Yöntemleri
Kolayda örneklem	Basit rassal örneklem
Kota örnekleme	Sistematiik örnekleme
Amaçlı örnekleme	Tabakalı örnekleme
Kartopu örnekleme	Çok kademeli örnekleme
Tek birimli örnekleme	Katlı örnekleme

Şekil 1’de gösterilen rassal olmayan örnekleme yöntemlerinde elde edilecek verilerde taraflılık unsuru bulunmasından dolayı analiz sonuçları anakütle için genellenmemelidir.

Bununla birlikte rassal örnekleme yöntemlerinde ise anakütledeki her birimin eşit düzeyde seçilme olanağı tanınması dolayısıyla örneklemden elde edilecek sonuçlar belirlenen güven düzeylerinde anakütleyle yordanabilmektedir (Serper vd., 2016, s. 13).

3. RASSAL ÖRNEKLEME YÖNTEMLERİ İÇİN ÖRNEKLEM BÜYÜKLÜĞÜNÜN HESAPLANMASI

Araştırmalarda çoğunlukla rassal olmayan yöntemlerin kullanılması nedeniyle araştırmacılar, literatürde yer alan araştırmalar üzerinden örneklem büyüklüğünü belirleyebilmektedir. Bu çalışmada, görece daha az kullanılan rassal örnekleme yöntemlerinin anakütle ortalamalarına dayalı örneklem büyüklüğünün belirlenmesi açıklanmaktadır.

3.1. Basit Rassal Örnekleme Yöntemi İçin Örneklem Büyüklüğünün Hesaplanması

Basit rassal örnekleme ile anakütle herhangi bir şekilde kısımlara, tabakalara, kümelerle ayrılmadan birimler arasından anakütlenin tamamını temsil edecek örneklem rassal olarak seçilmektedir. N hacimli bir anakütleden, n hacimli örneklemin çekilmesinde her birimin seçilme olasılığı n/N 'dir. Her birim için olasılıkların tek tek hesaplanması gerekmemeyle birlikte istenildiğinde bu hesaplamanın yapılabilir (Serper vd., 2016, s. 17).

İhtimal teorisine göre, seçimler iadeli ve iadesiz olmasına göre ikiye ayrılmakta, ayrıca birimlerin sırasının önemli olup olmamasına göre de ikiye ayrılmaktadır. Örneklem çekme teorisinde ise asıl amaç anakütleyi temsil etmek olduğu için seçimde iade yapılmaması gerekmektedir. Ayrıca çekilen örneklemden ortalama, standart sapma gibi istatistik hesaplamalarında sıra önem teşkil etmeyeceği için birimlerin sırası önem teşkil etmemektedir (Orhunbilge, 2000).

Bu yöntemde örneklem hacmi dört şekilde belirlenebilir (Serper vd., 2016, s. 24):

- Anakütle ortalaması tahmininin varyansından hareketle,
- Örneklem ortalamasıyla anakütle ortalaması arasındaki farka dayanarak,
- Maliyetler açısından,
- Hazırlanmış tablolardan yararlanarak.

Basit rassal örnekleme yönteminde anakütle ortalamasının tahmininin varyansından hareketle örneklem büyüklüğü hesaplanabilmektedir. Dolayısıyla öncelikle anakütle ortalamasının tahmini hesaplanmalıdır. Anakütle ortalaması tamsayım ile anakütledeki ölçülmek istenen özelliklerin toplanarak, anakütledeki birim sayısına bölünmesiyle elde edilmektedir. Örnekleme ise bu hesaplama olanaksızlaşmaktadır. Dolayısıyla anakütle ortalaması tahmin teoremleri kullanılmaktadır. Anakütle tahminlemede, nokta ve aralık tahminleri olarak adlandırılan iki farklı yöntem kullanılmaktadır. Nokta tahmini, örneklem ortalamasının anakütle ortalaması olarak kullanılmasıdır (Orhunbilge, 2000). Aralık tahmini ise belirli bir hata payı (α) ve güven olasılığı ($1-\alpha$) ile bir aralık içinde tahmin aralığı oluşturulmaktadır. Aralık tahmininde önemli nokta ise aralığın dar olması ile tahminin gerçeğe yaklaşacağıdır. Aralığın dar olması ise standart hatanın düşük olması veya örnek sayısının yüksek tutularak standart hatanın indirgenmesiyle elde edilmektedir (Orhunbilge, 2000).

Anakütle ortalaması tahmininin varyansı iadesiz seçimler için aşağıdaki formüller yardımıyla hesaplanabilir.

$V(\bar{x})$: Anakütle ortalaması tahmininin varyansı

N: Anakütledeki birim sayısı

n: Örneklemdeki birim sayısı

σ^2 : Anakütle varyansı

S^2 : Örneklem varyansı olmak üzere;

$$V(\bar{x}) = \frac{N-n}{N} \cdot \frac{\sigma^2}{n} \quad \text{veya} \quad V(\bar{x}) = \frac{N-n}{N} \cdot \frac{S^2}{n} \quad (1)$$

İadeli seçimlerde ise aşağıdaki formüllerden yararlanılır.

$$V(\bar{x}) = \frac{\sigma^2}{n} \quad \text{veya} \quad V(\bar{x}) = \frac{N-1}{N} \cdot \frac{S^2}{n}$$

(2)

Anakütle ortalaması aralık tahmininin varyansı tahmin edildikten sonra güven aralığı hesaplanmalıdır (Serper vd., 2016, s. 33). Güven aralığı $n \geq 30$ için;

$\bar{x}$: Örneklem ortalaması

z: Güven düzeyine bağlı olarak normal dağılım tablosundan elde edilir

$s(\bar{x})$: örneklem standart sapması

$\bar{X}$: Anakütle ortalamasını temsil etmek üzere;

$$\bar{x} - z \cdot s(\bar{x}) \leq \bar{X} \leq \bar{x} + z \cdot s(\bar{x})$$

(3)

formülüyle hesaplanmaktadır.

Bu bilgilere göre, anakütle ortalaması tahmininin varyansından hareketle örneklem büyüklüğü

$n/N < 0.05$ koşulunu sağlaması durumunda $n = \frac{\sigma^2}{V(\bar{x})}$ formülüyle hesaplanırken,

$n/N \geq 0.05$ olması durumunda ise $n = n_0$ olarak kabul edilerek; $n = \frac{n_0}{1 + \frac{n_0}{N}}$ formülüyle

düzeltilme işlemi yapılmaktadır. Anakütle hacminin bilinmediği durumda düzeltilme işlemi yapılmamaktadır (Özer ve Gül, 2007, s. 413).

Örneklem ortalaması ile anakütle ortalaması arasındaki araştırmacı tarafından belirlenen farka dayanarak örneklem büyüklüğünün belirlenebilmesi için, öncelikle $\bar{x} - \bar{X}$ belirlenen değeri belirli bir olasılıkla aşmaması için örneklem büyüklüğünün minimum değeri şu şekilde hesaplanmaktadır.

d: Örneklem büyüklüğünün aşılması gereken sınırı olmak üzere

$$P[|\bar{x} - \bar{X}| \leq d] = 1 - \alpha$$

(4)

Minimum değer formülünün $d = \bar{x} - \bar{X}$ dönüşümünden elde edilerek aşağıda verilen formül ile $n/N < 0.05$ koşuluyla örneklem büyüklüğü hesaplanmaktadır.

$$n = \frac{z^2}{d^2} \cdot \sigma^2 \quad (5)$$

Elde edilen n örnekleme oranının $n/N \geq 0.05$ olması durumunda $n = n_0$ kabul edilerek düzeltilme faktörü uygulanmaktadır.

Sadece maliyet açısından değerlendirildiğinde örneklem büyüklüğü;

C_1 : Sabit maliyetler

C_2 : Bir birim için örnekleme maliyeti (gözlem maliyeti + değerlendirme maliyeti)

C: Araştırma fonu

$C = C_1 + C_2 n$ şeklinde ifade edilmektedir. Buna göre örneklem büyüklüğü;

$$n = (C - C_1) / C_2 \quad \text{formülü ile hesaplanmaktadır.} \quad (6)$$

Örneklem büyüklüğünün belirlenmesinde tablo kullanımı için anakütle büyüklükleri, güven düzeyleri ve tolerans gösterilebilir örnekleme hatasına göre seçilebilecek örneklem büyüklükleri gösterilmektedir.

Tablo 1 ile farklı anakütle sayımları için %95 ve %99 güven düzeylerinde; $\pm 1\%$, $\pm 2\%$, $\pm 3\%$, $\pm 4\%$ ve $\pm 5\%$ tolerans gösterilebilir örnekleme hatalarına göre örneklem büyüklüklerini sunmaktadır.

Örneklem büyüklüğü için tablo kullanımında anakütle sayısının 1000 olduğu, güven düzeyinin %95 ve tolerans gösterilebilir örnekleme hatasının $\pm 4\%$ olduğu bir araştırmada örneklem büyüklüğü 375 birimden oluşmalıdır. Örneklem büyüklüğü ve tahminlerin güvenilirliği arasındaki ilişki dolayısıyla, örneklem büyüklüğünün artırıldığı oranda tahmin güvenilirliği de artacaktır (Serper vd., 2016, s. 41).

Tablo 2. Anakütlenin bilindiği durumda güven düzeyi ve tolerans gösterilebilir örneklem hatasına göre örneklem büyüklüğü

N	Güven	$\pm 1\%$	$\pm 2\%$	$\pm 3\%$	$\pm 4\%$	$\pm 5\%$
500	%95	475	416	341	273	217
	%99	485	446	394	338	286
1000	%95	906	706	516	375	278
	%99	943	806	649	510	400
2000	%95	1655	1091	696	462	322
	%99	1786	1351	961	684	500
3000	%95	2286	1334	787	500	341
	%99	2542	1743	1144	773	545
4000	%95	2824	1501	843	522	351
	%99	3225	2040	1265	826	571
5000	%95	3288	1622	880	536	357
	%99	3845	2271	1350	861	588
10000	%95	4899	1936	964	566	370
	%99	6247	2938	1561	942	624
20000	%95	6489	2144	1013	583	377
	%99	9084	3444	1693	989	644
50000	%95	8057	2291	1045	593	381
	%99	12486	3841	1783	1019	657
100000	%95	8763	2345	1056	597	383
	%99	14267	3994	1815	1029	661
500000	%95	9423	2390	1065	600	384
	%99	16105	4126	1842	1038	665
1000000	%95	9513	2395	1066	600	384
	%99	16369	4143	1846	1039	665

Kaynak: (Serper vd., Örnekleme, Ezgi Kitapevi, 2016)

Basit rassal örnekleme yöntemi genel olarak anakütlenin homojen olması ve anakütle için bir çerçevenin olduğu durumlarda kullanılmaktadır. Bu yöntemle göre, örneklem büyüklüğü farklı formülasyonlarla bulunabilmektedir. Araştırma sürecinin maliyet hassasiyeti taşıdığı durumlarda maliyet formülüne ilişkin yaklaşımlar kullanılmaktadır. Çalışmadaki ana hedef doğru tahminler elde etmekse, örneklem büyüklüğü hesaplaması maliyet değerlendirmesinden ziyade doğruluk faktörüne dayandırılmalıdır. Bu nedenle, bu tür çalışmalar genellikle maliyet konusunda herhangi bir kısıtın olmadığı devlet kurumları veya özel sektör tarafından uygulanmaktadır (Şanlı, 2023). Örneklem temsil gücünün artırılması gereken durumlarda ise anakütle ortalamasına dayalı yaklaşımlar kullanılmaktadır.

Araştırmacılar, anakütlenin temsil gücünü görece yükseltecek olan örneklem hatasını azaltmak istedikleri durumlarda ortalamaya dayalı varyans ve varyans tahmini yöntemlerini kullanmaktadır. Birimler arası değişkenliğin belirli işlemlere tabi tutulması sonucu standart hatanın elde edilmesi ile örneklemin anakütleden ne kadar uzaklaştığı görülebilmektedir.

3.2. Tabakalı Örneklem Yöntemi için Örneklem Büyüklüğünün Hesaplanması

Tabakalı örneklem, anakütlenin belirli özelliklerine göre homojen alt gruplara ayrılarak örneklem elde edilmesidir. Özellikle değişkenliği çok büyük olan anakütlelerde, homojen tabakalara ayırma işlemi tabakadaki varyansı azaltacağı için, örneklemin anakütleye yakınsaması sağlanmaktadır. Dolayısıyla değişkenliği büyük anakütlelerde tabakalamaya gitmek daha duyarlı sonuçlar vermektedir. Bu yöntemdeki kilit nokta ise anakütlenin kolayca sınıflandırılabilirdiği durumlarda kullanılması gerektiğidir (Karagölge ve Peker, 2002, s. 314).

Anakütleyi tabakalara ayırma noktasında, tabakalamanın sağlayacağı fayda ile örneklem büyüklüğü arasında optimal bir denge sağlanmalıdır. Tabaka sayısı arttıkça örneklemdeki birimlerin miktarı çarpansal olarak artacaktır. Örneğin bir araştırmada kullanılan örneklemede iki farklı medeni durum, üç farklı öğrenim düzeyi, dört farklı yaş grubu, beş farklı din, altı farklı çocuk sayısı olduğu varsayıldığında örneklem sayısı ($2*3*4*5*6*$) 720 olmaktadır. Bu durum, yani örneklem büyüklüğünün ($n*720$) tabakanın getireceği faydayı ekarte etmektedir (Ergin, 1994).

Tabakalı örneklemede örneklem büyüklükleri için farklı formülasyonlar uygulanmaktadır. Buna göre öncelikle anakütle ortalamasının tahmini, anakütle ortalaması tahmininin varyansı ve anakütle ortalamasının tahmininin varyans tahmini verildikten sonra, daha önce sunulan dağıtım yaklaşımları açıklanacaktır. Ancak bu örneklem yönteminde sıklıkla başvurulacak olan Bassel Düzeltme Faktörünü (bdf) açıklamak gerekmektedir. $bdf = n/N < 0.05$ olduğu taktirde $bdf = 1$ olarak kabul edilmektedir. Bu eşitlik anakütle hacminin pratik olarak standart hatayı etkilemediği ve anakütle ortalaması tahmininin varyansı için karmaşık işlemlerden kaçınılması anlamına gelmektedir (Serper vd., 2016, s. 83).

Tabakalı örneklemede örneklem büyüklüğü anakütle ortalaması tahmininin varyansına bağlıdır. Dolayısıyla ilgili formüller aşağıda sunulmaktadır.

Anakütle ortalaması ($\bar{X}$) nokta tahmini;

$\bar{x}_{tab}$: Tabakaların aritmetik ortalaması

h : 1,2,3, ..., L olmak üzere tabaka sayısı

N_h : Anakütlerdeki tabakaların büyüklükleri

n_h : Her tabakadan çekilen alt örneklemin büyüklüğü

$\bar{x}_h$: h. tabakanın aritmetik ortalaması

$$\bar{x}_{tab} = \frac{\sum^L N_h \bar{x}_h}{N} \quad (7)$$

Anakütle ortalaması tahmininin varyansı;

S_h^2 : h. tabakanın varyansı

$$bdf \neq 1 \text{ olması durumunda; } V(\bar{x}_{tab}) = \frac{1}{N^2} \cdot \sum^L (N_h) \cdot (N_h - n_h) \cdot \frac{S_h^2}{n_h} \quad (8)$$

$$bdf = 1 \text{ olması durumunda; } V(\bar{x}_{tab}) = \frac{1}{N^2} \cdot \sum^L \frac{(N_h S_h^2)^2}{n_h} \quad (9)$$

x_{hi} : Örneklemdeki h. tabakadaki i. birimlerinin değeri

$$(S_h)^2 = \frac{\sum^{N_h} (x_{hi} - \bar{x}_h)^2}{N_h - 1} \quad (10)$$

Anakütle ortalaması tahmininin varyans tahmini;

$$bdf \neq 1 \text{ olması durumunda; } \hat{V}(\bar{x}_{tab}) = \frac{1}{N^2} \cdot \sum^L (N_h) \cdot (N_h - n_h) \cdot \frac{s_h^2}{n_h} \quad (11)$$

$$bdf = 1 \text{ olması durumunda; } \hat{V}(\bar{x}_{tab}) = \frac{1}{N^2} \cdot \sum^L \frac{(N_h s_h)^2}{n_h} \quad (12)$$

olmak üzere alt örneklem varyansları için gerekli hesaplamalar

$$(s_h)^2 = \frac{\sum^{N_h} (x_{hi} - \bar{x}_h)^2}{n_h - 1} \text{ formülü ile yapılmaktadır.} \quad (13)$$

Anakütle ortalaması aralık tahmini;

$$\bar{x}_{tab} - z \cdot s(\bar{x}_{tab}) \leq \bar{X} \leq \bar{x}_{tab} + z \cdot s(\bar{x}_{tab}) \quad (14)$$

Örneklem büyüklüğü ise, d anakütle ortalaması tahmini ile anakütle ortalaması arasındaki farkın hata payı ve z güven düzeyine karşılık gelen standart normal değişken değeri olmak üzere;

$$d^2 = z^2 \cdot V(\bar{x}_{tab}) \quad (15)$$

Tabaka sayısı ise bu yöntemdeki bir diğer önemli husus olmaktadır. Tabaka sayısı; tahminlerin güvenilirliği, maliyet ve uygulamaya göre belirlenmelidir. Tabaka sayısının artması tahminin güvenilirliğini arttırır da genel görüş tabaka sayısında iki yahut üç tabakanın yeterli olacağıdır (Serper vd., 2016, s. 80).

Tabakalı örneklemede üç genel yaklaşımdan yararlanılmaktadır. Bu yaklaşımlar;

1. *Orantılı dağıtım yaklaşımı*; tabaka büyüklüğüne orantılı şekilde örnekleme dağıtmayı hedeflemektedir. Orantılı dağıtım yaklaşımı için; (n_h) her tabakadan çekilen alt örneklem büyüklüğü ve (N_h) tabaka büyüklüğü olmak üzere, herhangi bir tabakadan çekilmesi gereken birim sayısı;

$$n_h = \frac{N_h}{N} \cdot n \quad (16)$$

formülü ile örneklem büyüklüğü hesaplanabilmektedir.

2. *Optimum dağıtım yöntemi*; örneklemin sabit bir bütçeye dayalı şekilde oluşturulması gereken durumlarda kullanılmaktadır. Ayrıca bu yöntemde seçilen birimler için örnekleme maliyetleri tabakadan tabakaya değişmektedir. Dolayısıyla maliyet fonksiyonu ($C = c_0 + \sum c_h n_h$) dikkate alınarak ve gerekli dönüşümler yapılarak, c_h her tabakadaki bir birimin gözlem maliyeti ve s_h her tabakaya ait standart hata olmak üzere;

$$n_h = \frac{N_h s_h / \sqrt{c_h}}{\sum N_h s_h / \sqrt{c_h}} \cdot n \quad (17)$$

formülü ile örneklem büyüklüğü hesaplanabilmektedir.

3. *Neyman dağıtım yaklaşımında* ise örneklem hacmi sabit ama optimum dağıtım yönteminin aksine maliyet tabakadan tabakaya değişiklik göstermemektedir. Örneklem hacmi ise;

$$n_h = \frac{N_h s_h}{\sum N_h s_h} \cdot n \quad (18)$$

formülü ile hesaplanabilmektedir.

Anakütledeki alt grupların ağırlıkları oranında anakütle temsil edilmesini hedefleyen tabakalı örnekleme yöntemi genel olarak anakütlenin heterojen olduğu durumlarda tercih edilmektedir. Bu yöntemin başarılı olabilmesi için tabakaların kendi içinde homojen,

tabakalar arası heterojen olması gereklidir. Bu sayede araştırılan değişken/özellik belirli bir tabakaya ait olduğu için değişkene dair yorum yapmak kolaylaşmaktadır. Bu yöntemin asıl amacı anakütle parametre tahminine ilişkin varyansı olabildiğince düşük tutarak anakütleyi en iyi şekilde temsil etmektir. Üç yaklaşımı barındıran yöntemde, tabaka büyüklüğüne orantılı şekilde örneklemi dağıtmak hedeflendiğinde orantılı dağıtım yaklaşımı, birimlerin maliyetinin tabakadan tabakaya farklılık gösterdiği durumlarda optimum dağıtım yaklaşımı ve araştırma fonunun ve birimlerin maliyetlerinin her tabaka için sabit olduğu koşullarda ise Neyman Dağıtım Yaklaşımı kullanılmaktadır.

3.3. Çok Kademeli Örneklem Yöntemi İçin Örneklem Büyüklüğünün Hesaplanması

Anakütlenin tam olarak belirlenebilmesi durumunda kullanılan basit rassal ve tabakalı örneklem yöntemlerinin aksine bazı araştırma konularında anakütlenin genel çerçevesini belirlemek maliyet ve zaman unsuru açısından mümkün olmamakta hatta bazı birimlere ulaşılamamaktadır (Serper vd., 2016, s. 149). Bu durumlarda kullanılması en uygun olan yöntem çok kademeli örneklem yöntemi olmaktadır. Kademeli örneklemede kademelerin ortalaması eşit veya birbirine çok yakın olmaktadır. Çok kademeli örneklem yöntemi genel olarak tek kademeli, iki kademeli ve üç kademeli olarak sınıflandırılmaktadır. Tek kademe en sık rastlanılan yöntem olmakla birlikte iki kademeli örneklem oldukça karışıktır. Üç kademeli örnekleme ise çok az rastlanılmaktadır.

Tek kademeli örneklem, birincil birimlere ayrılan anakütlelerden tesadüfi olarak seçilen belirli miktardaki birincil birimlere ait ikincil birimlerin gözlenmesidir. Bir başka deyişle seçim, asıl birimler arasında değil birimlerin mensup oldukları kümeler arasından yapılmaktadır (Orhunbilge, 2000, s. 107; Serper vd., 2016, s. 152). Literatürde kümeleme yöntemi olarak da isimlendirilmektedir.

M anakütledeki küme sayısını ve m örneklemdaki küme sayısını ifade etmek üzere;

Anakütle ortalaması tahmini,

$$\bar{x}_{küm} = \frac{\sum^m x_i}{m} \quad (19)$$

$\bar{N}$: Anakütleye ait ortalama küme hacmi

n_i : Birincil birimlerdeki tüm birimlerin sayısı

Anakütle ortalaması tahmininin varyansı,

$$V(\bar{x}_{küm}) = \frac{M-m}{M-m \cdot \bar{N}^2} \cdot \frac{1}{M-1} \cdot \sum^M (x_i - n_i \bar{X})^2 \quad (20)$$

Anakütle ortalaması tahmininin varyans tahmini ise,

$$\hat{V}(\bar{x}_{küm}) = \frac{M-m}{M-m \cdot \bar{n}^2} \cdot \frac{1}{m-1} \cdot \sum^m (x_i - n_i \bar{x}_{küm})^2 \quad (21)$$

formülleri ile hesaplanmaktadır.

İki kademeli örneklem, tek kademeli örneklemeyle nazaran daha güvenilirdir. Örneklem birimleri düştüğü için varyans da düşmektedir. Ayrıca zaman ve maliyet avantajı bulunmaktadır (Göktaş, 1994).

N: Anakütle büyüklüğü,

M: 1. derece örneklem büyüklüğü,

m: Örneklem çekilen 1. derece örneklem birimlerinin sayısını,

N_i : 2. derece örneklem büyüklüğü,

n_i : Örneklem çekilen 2. derece örneklem birimleri sayısını ve

x_{ij} : 1. dereceden i. birim içindeki 2. dereceden j. birimin değerini ifade etmek üzere;

Anakütle ortalaması tahmini

$$\bar{x}_{kad} = \frac{1}{N} \cdot \frac{M}{m} \cdot \sum^m N_i \bar{x}_i \quad (22)$$

Anakütle ortalaması tahmininin varyansı,

$(S_b)^2$: 1. dereceden örneklem birimleri arasındaki varyans,

$(S_i)^2$: 2. dereceden örneklem birimleri arasındaki varyans olmak üzere;

$$V(\bar{x}_{kad}) = \frac{1}{N^2} \cdot \left[M \cdot (M - m) \frac{(S_b)^2}{m} + \frac{M}{m} \cdot \sum^m (N_i) \cdot (N_i - n_i) \cdot \frac{(S_i)^2}{n_i} \right] \quad (23)$$

Anakütle ortalaması tahmininin varyans tahmini,

$$\hat{V}(\bar{x}_{kad}) = \frac{1}{N^2} \cdot \left[M \cdot (M - m) \frac{(S_b)^2}{m} + \frac{M}{m} \cdot \sum^m (N_i) \cdot (N_i - n_i) \cdot \frac{(S_i)^2}{n_i} \right] \quad (24)$$

Yukarıda verilen formüller ışığında iki kademeli örneklem büyüklüğü için optimum örneklem büyüklüğü;

c_1 : 1. derece birimlerin ortalama maliyeti,

c_2 : 2. derece birimlerin ortalama maliyeti ve

c_0 : sabit maliyeti göstermek üzere toplam maliyet fonksiyonundan ($C = c_0 + c_1 m + c_2 m \bar{n}$) hareketle ve s_{2i} ; 2. dereceden örneklem içi varyansı, s_{1b} ; kademeler arası varyansı temsil etmek üzere,

$$\bar{n} = \sqrt{\frac{c_1 \cdot \frac{(s_{2i})^2}{N}}{c_2 \cdot \frac{(s_{1b})^2}{N} - \frac{(s_{2i})^2}{N}}} \quad (25)$$

formülü ile $\bar{n}'i$ minimum yapan değerler bulunmaktadır. Bulunan değer maliyet fonksiyonu temelli $m = \frac{C - c_0}{c_1 + c_2 \bar{n}}$ formülünde yerine yazılarak 1. derece örneklem birimlerinden kaç tanesinin seçileceği belirlenmektedir (Serper vd., 2016, s. 164).

Örneklem büyüklüğü arttıkça tahminin yanlışlığı azalmaktadır. Buna istinaden anakütle çerçevesinin net olarak belli olmadığı çok kademeli örneklemede birincil birimden yararlanılmaması ile örneklem görece yansız sonuçlar vermektedir. Bu örnekleme tekniğinin temel avantajı, mevcut kaynakların çerçevenin sınırlı sayıda birimi üzerinde yoğunlaşmasına izin vermesidir, ancak bu örnekleme tekniğinde örnekleme hatası artacaktır (Singh ve Masuku, 2002014, s. 5) Dolayısıyla örneklemin daha doğru sonuçlar vermesi için çok kısıtlı bir araştırma fonu ile çalışılmadığı müddetçe maliyetten ziyade varyans formülasyonları tercih edilmelidir.

3.4. Katlı Örneklem Yöntemi İçin Örneklem Büyüklüğünün Hesaplanması

Katlı örnekleme, tabakalı örneklemin geliştirilmiş bir modelidir. Sistematik seçimin avantajlarından yararlanılmaktadır. Katlı örneklemede tabakalar ‘bölge’ olarak isimlendirilmektedir. Birimlerin sayısı ise eşit olmakla birlikte Z olarak simgelenmektedir. Tabakalı örneklemede N_h , katlı örneklemede Z karşılığını bulmaktadır. Her bölgenin birim sayıları eşit olduğu için $Z = \bar{N}$ şeklinde gösterilmektedir. Her bölgeden alınan örneklem büyüklüğü ise k ile simgelenmektedir. Bu durumda $k = \bar{n}$ eşitliğine sahiptir.

N büyüklüğünde bir anakütleden n büyüklüğünde bir örneklem çekilmek istenirse, her bölgeden $k = \bar{n}$ sayıda birim çekmek üzere $L = n/k$ sayıda bölge oluşturulmaktadır. Her bölgede ise $Z = N/L$ birim yer almaktadır (Serper vd., 2016, s. 186).

Anakütle ortalaması tahmini;

L: Bölge sayısı,

k : Her bölgeden çekilecek örnekle m hacmini,

X_{ij} : i. sütun ve j. sırada bulunan ve örnekleme alınan birimin değerini temsil etmekle birlikte;

$$\bar{x}_{kat} = \frac{\sum^L \sum^k x_{ij}}{kL} \quad (26)$$

Anakütle ortalamasının tahminin varyans tahmini $T^2 = \sum^L \sum^k (x_{ij} - \bar{x}_i)^2$ olmak üzere,

$$\hat{V}(\bar{x}_{kat}) = \frac{T^2}{k(k-1)L^2} \cdot \frac{Z-k}{Z} \quad (27)$$

Katlı örnekleme genel olarak tabakalı örnekleme yönteminin geliştirilmiş versiyonu olarak nitelendirilmektedir. Bu örnekleme metoduyla örnekleme hatasındaki en önemli kriter olan standart hatayı en küçükleyen metotlardan biri olmaktadır. Örneklem büyüklüğünün birbirinden bağımsız alt örneklem halinde seçilmesi gereken araştırmalarda katlı örnekleme kullanılmaktadır.

4. SONUÇ

Araştırma konusunun belirlenmesinden sonra örneklem büyüklüğünün belirlenmesi araştırmacıları en çok zorlayan konulardan biridir. Örneklem büyüklüğü araştırma konusunun bağlı olduğu anakütle ve seçilen örnekleme yöntemine göre değişmektedir. Basit rassal örnekleme ve tabakalı örnekleme için anakütle çerçevesi bilinmesi gerekirken çok aşamalı ve katlı örneklem ise anakütle çerçevesinin bilinmediği durumlarda kullanılmaktadır.

Örnekleme yönteminin seçiminin ardından ise örnekleme yer alacak birimlerin sayısı belirlenmelidir. Örneklemin kaç birimden oluşacağı ise araştırmanın seyrini değiştirebilecek bir unsurdur. Örneklem büyüklüğü temelde anakütlenin temsil edilebilme oranına bağlı olsa dahi araştırma sorusu, seçilen örnekleme yönteminin varsayımları, geçerlik, güvenilirlik gibi birçok alt unsura göre de şekillenmektedir. Örneklem büyüklüğü belirleme yaklaşımlarında anakütle ortalaması ve anakütle oranı özelinde çeşitli yöntemlerle belirlenmektedir. Anakütle ortalamasına göre ise bu yaklaşımlar genel olarak anakütlenin tamamına ulaşılabilirliği olması durumunda anakütle ortalaması, anakütle ortalamasının tahmini, anakütle ortalamasının tahmininin varyansı, anakütle ortalamasının tahmininin varyans tahmini, örneklem ortalaması ile anakütle ortalaması arasında araştırmacı tarafından belirlenen farka açısında, maliyetler açısından ve hazır tablolar yardımıyla şeklinde sıralanabilir.

Anakütle ortalamasının baz alındığı bu çalışmada, standart hatanın azaltılması (anakütle ortalaması ve varyans formülasyonları), örneklem ortalamaları arasındaki farkın araştırmacı tarafından belirlenmesi açısından ve maliyet açısından örneklem büyüklüğünün belirlenmesi araştırılmıştır. Standart hata dolayısıyla örneklem hatasının azaltıldığı durumlar örneklemin görece daha yansız olduğu metotlardır. Dolayısıyla en çok tercih edilen yöntemlerdir. Standart hata ile anakütleden ortalama olarak ne kadar uzaklaşıldığı belirlenirken; anakütle ve örneklem ortalamaları arasındaki farkın araştırmacı tarafından belirlenmesi durumunda ise gerçekte anakütleden ne kadar uzaklaşıldığı görülmektedir. Maliyet açısından incelendiğinde, maliyet araştırmanın örneklem büyüklüğünü etkileyen önemli faktörlerdendir. Bazı durumlarda araştırma, araştırma fonu hassasiyeti taşıırken bazı durumlarda ise maliyetin araştırmaya herhangi bir etkisinin olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla araştırma fonunun araştırma için yeterli olmadığı durumlarda maliyet esasına dayalı formüller tercih edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Akbulut, Ö. (2021). Çok Değişkenli Ve Farklı Ölçekli Araştırmalarda Örneklem Büyüklüğünün Tespiti. *Hayvan Bilimi ve Ürünleri Dergisi*, 4(2), 199-215.
- Ergin, D. Y. (1994). Örneklem Türleri. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 6(6), 91-102.
- Gökçe, B. (1992). *Toplumsal Bilimlerde Araştırma*. Ankara: Savaş Yayınları.
- Göktaş, A. (1994). Katlı Örneklem ve Bir Uygulama. *Bursa Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi*, 24-38.
- Karagölge, C., ve Peker, K. (2011). Tarım Ekonomisi Araştırmalarında Tabakalı Örneklem Yönteminin Kullanılması. *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 33(3), 313-316.
- Orhunbilge, N. (2000). *Örneklem Yöntemleri ve Hipotez Testleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme İktisadi Yayın No:8, Avcıol Basım Yayın.
- Özer, Y., ve Gül, A. (2007). Sosyal Ve Eğitim Bilimleri Araştırmalarında Evren-Örneklem Sorunu. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15: 394-422.
- Serper, Ö., Aytaç, M., ve Bayram, N. (2016). *Örneklem*. Bursa: Ezgi Kitapevi.
- Singh, A. S., ve Masuku, M. B. (2014). Sampling Techniques & Determination Of Sample Size In Applied Statistics Research: An Overview. *International Journal of economics, commerce and management*, 2(11), 1-22.
- Şanlı, S. (2023). Sampling Methods and Appropriate Sample Size Determination: A Concise Overview. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (56), 357-375.

GREEN HOSPITAL CONCEPT IN BIBLIOGRAPHY ARCHITECTURE: CREATING VISUAL ANALYSIS USING VOSVIEWER

Geliş Tarihi: 23.01.2025

Kabul Tarihi: 14.05.2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Haydar Kerem HOŞGÖR¹

Abstract

This study examined the development of the green hospital concept in the literature using the bibliographic analysis method through the Web of Science database. Although the highest number of publications on the subject was in 2023, a significant decrease of 62.5% was observed in 2024. The United State of America stands out as the country with the highest number of publications and co-authorship strength, whereas Türkiye, despite having four publications, has no international collaborations. According to the keyword analysis, terms such as “green hospital,” “climate change,” “environment,” and “sustainability healthcare” are the most prominent. Furthermore, the journal with the highest number of publications was found to be the *International Journal of Healthcare Management*, while the most cited journal was the *American Journal of Kidney Disease*. The study results indicate that the green hospital concept is strongly related to the United Nations' “Good Health and Well-Being” goal.

Keywords: Green Hospital, Sustainable Healthcare, Carbon Footprint, Vosviewer, Mapping

Jel Codes: Q54, Q56.

BİBLİYOGRAFİK MİMARİDE YEŞİL HASTANE KONSEPTİ: VOSVIEWER KULLANILARAK GÖRSEL ANALİZ OLUŞTURMA

Özet

Bu çalışma, yeşil hastane konseptinin literatürdeki gelişimini Web of Science veri tabanı aracılığıyla bibliyografik analiz yöntemiyle incelemiştir. Konuyla ilgili en fazla yayının 2023 yılında yapılmış olmasına rağmen, 2024'te %62,5 oranında ciddi bir azalma gözlemlenmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nin, en fazla yayına ve ortak yazarlık bağlantı gücüne sahip ülke olarak öne çıkarken, Türkiye'nin dört yayına hiç uluslararası iş birliğinin olmadığı saptanmıştır. Anahtar kelime analizine göre, “green hospital”, “climate change”, “environment” ve “sustainability healthcare” gibi kavramların ön planda olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca, en çok makale yayınlayan derginin “International Journal of Healthcare Management”, en fazla atıf alan derginin ise “American Journal of Kidney Disease” olduğu bulunmuştur. Çalışma sonuçları, yeşil hastane konseptinin Birleşmiş Milletler'in “İyi Sağlık ve İyi Yaşam” hedefiyle güçlü bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Yeşil Hastane, Sürdürülebilir Sağlık Hizmeti, Karbon Ayak İzi, Vosviewer, Haritalama

JEL Kodları: Q54, Q56.

¹ Assoc. Prof., Uşak University Medical Services and Techniques Department, haydar.hosgor@usak.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1174-1184

1. INTRODUCTION

The advancements in science and technology have made human life easier in recent years; however, they have also triggered various problems such as the depletion of natural resources and pollution of soil, air, and water. If the human population and consumption rates continue to increase at this pace, there is growing concern that future generations may not have the same living standards. One of the sources of this concern is rapid urbanization and the problems it brings along (Hoşgör et al., 2023).

With the acceleration of urbanization, energy consumption has increased rapidly, leading to significant carbon emissions, severe air pollution, and a sharp rise in extreme weather events (Ding et al., 2024). Globally, the construction sector consumes 40% of total energy and contributes to 30–50% of energy-related greenhouse gas emissions (Movahed et al., 2021).

The healthcare sector is also a part of this issue, which affects all industries (Bajwa et al., 2025). In particular, fully equipped healthcare facilities have a significant share in greenhouse gas emissions that contribute to climate change. The healthcare sector is responsible for approximately 4.6% of global greenhouse gas emissions. According to Cohen et al. (2025), if the healthcare sector were considered a country, it would rank as the fifth largest greenhouse gas emitter globally.

Hospitals are complex and multidimensional organizational structures that provide healthcare services to people, encompassing various sociocultural and demographic characteristics (Hoşgör and G. Hoşgör, 2019). Operating 24 hours a day, 7 days a week, hospitals generate five million tons of solid waste annually and require large amounts of water. In addition, hospitals must continuously pump clean air to reduce infections. This makes hospitals the second largest energy-consuming sector in the country, after the food service sector (Johnson, 2010).

Hospitals that provide emergency, outpatient, and inpatient care are institutions that deliver individual healthcare services. In addition to high energy consumption and greenhouse gas emissions, hospitals generate various types of waste, including medical, non-medical, liquid, and gas waste. Improper sorting and incineration of these wastes can lead to serious environmental issues (Koçyiğit et al., 2023). However, hospitals are known to be responsible not only for improving public health but also for minimizing the negative impacts of environmental harm. All these areas of responsibility have paved the way for the emergence of the concept of "Green Hospital."

The concept of "Green Hospital," rooted in green theory (Kara, 2024), emerged from the application of the "green building" concept to healthcare institutions. According to the United States Environmental Protection Agency, a Green Building is the practice of creating and using environmentally responsible structures. This concept means that all buildings should not harm the environment during their construction and operation processes, and they should be sustainable enough to serve their functions for many years to come (Febianti et al., 2024).

Green hospitals, also known as environmentally friendly, ecological, sustainable, smart, or intelligent hospitals (Hoşgör, 2014; Konakoğlu and K. Açııcı, 2021; Berniak-Woźny and Rataj, 2023; Silva et al., 2024; Perdana et al., 2025), are sustainable structures that take responsibility for improving health while reducing environmental impacts. A green hospital recognizes the relationship between human health and the environment and demonstrates this understanding in its management, strategy, and operational processes (Shaabani et al., 2020).

A green hospital is a healthcare institution that considers the environment as an integral part of quality services. These hospitals are built with high-quality materials and incorporate

features such as strategic location, water and energy efficiency, and practices to reduce air pollution. Additionally, they maintain high indoor quality standards, offer healthy meals, and provide a green environment. They adopt practices such as the use of green products, creating a non-toxic environment, implementing green cleaning methods, and reducing waste. Furthermore, they contribute to patients' healing processes with therapeutic gardens (Azmal et al., 2014). To achieve such sustainable goals, healthcare institutions adopt various green building performance assessment methods such as BREEAM, LEED, and WELL (Zhan et al., 2022).

Despite having numerous advantages, green hospitals also have certain disadvantages. When the existing literature is examined, it is seen that there are studies that include the strengths and weaknesses of green hospitals as well as their opportunities and threats (Aslan et al., 2014; Thomas et al., 2023; Silva et al., 2024; Miura et al., 2024). In line with these studies, the SWOT analysis of green hospitals presented in Figure 1 has been created by the author.

STRENGTHS	WEAKNESSES
Reduced environmental impact and carbon footprint	High initial investment and implementation costs
Enhanced patient wellbeing through better air and water quality	Complexity in integrating sustainable technologies
Longterm cost savings through energyefficient technologies	Need for specialized staff training and expertise
Positive public perception and increased brand value	Possible resistance from staff due to changes in routine
Compliance with environmental regulations and standards	Longer payback periods for green investments
Innovative use of renewable energy sources	Limited availability of eco-friendly materials and equipment
OPPORTUNITIES	THREATS
Advancements in green technology and materials	Rapid changes in sustainability standards requiring frequent updates
Government incentives and tax benefits for sustainability	Potential disruptions in green supply chains
Rising consumer demand for environmentally responsible healthcare	Competition from nongreen hospitals offering lower costs
Potential for partnerships with ecofriendly organizations	Economic downturns affecting investment in sustainability
Development of smart hospital systems for sustainability tracking	Natural disasters impacting green infrastructure durability

Figure 1. SWOT analysis for green hospitals

The United States of America is one of the leading countries in the implementation of green hospitals. According to Kamath et al. (2019), only one of these hospitals is "Providence Newberg Medical Center" in the state of Oregon. This green hospital meets all of its energy needs from renewable sources such as geothermal, hydroelectric, and wind energy. Its ventilation system continuously brings in fresh air from outside, improving indoor air quality. Another green hospital, located in Florida, is the "West Kendall Baptist Hospital." This hospital has been constructed using environmentally friendly building materials such as wood certified by the Forest Stewardship Council and low-emission paint. These materials were sourced

locally whenever possible, and construction debris was recycled. Water usage has been reduced by 20% through the implementation of dual-flush toilets and other water-saving measures.

Compared to the USA and many other countries, it can be said that green hospital practices in Turkey are still in their infancy. Currently, there are three hospitals in Turkey that hold green hospital certification. The first of these is Istanbul Florence Nightingale Hospital, and the second is Medistate Kavacık Hospital (Baytaş and Ç. Aydın, 2022). The third hospital is the Vehbi Koç Foundation American Hospital, which holds the "LEED EBOM Platinum" certification, an environmentally friendly building certification system. The American Hospital stands out as the first and only hospital in Turkey to receive the "LEED EBOM Platinum" certification in 2019 and as the first fully equipped hospital globally to have the largest area within this scope. As a result, it has been reported that the hospital achieved a 50% reduction in water consumption and an improvement of over 90% in energy performance (Hospital Manager, 2019).

In summary, green hospitals not only reduce environmental impacts but also contribute to the goal of leaving a healthier world for future generations by enhancing the sustainability of healthcare services. The aim of this study is to analyze the existing literature on the green hospital concept within a bibliographic framework and to identify academic trends, research gaps, and key focus areas through a visual mapping approach. In this context, using the bibliometric analysis tool VOSviewer, various parameters such as the global distribution of publications on the green hospital concept, keyword relationships, and citation networks will be examined to comprehensively evaluate the current state of the field.

2. MATERIALS AND METHODS

Bibliometric analysis is a widely used and reliable method for examining and analyzing large volumes of scientific data. This technique is designed to understand the connections between journal citations and to summarize the current state of a research topic from the perspective of emerging or trending subjects (Kuzior and Sira, 2022).

Bibliometrics is a statistical method that can quantitatively analyze research articles related to a specific subject using mathematical approaches (Chen et al., 2014). Furthermore, it can assess the quality of studies, analyze the core areas of research, and predict the direction of future studies. The Web of Science (WOS) online database contains nearly all significant research articles and provides built-in analytical tools to generate representative figures. Moreover, search results from WOS can be exported to software such as VOSviewer for further analysis (Yu et al., 2020).

Bibliometrics is a method that provides information about the countries, authors, collaborations, keywords, scientific disciplines, and journals of articles by using statistical and mathematical tools (Ç. Koçyiğit et al., 2022; Türkmen et al., 2024). In this study, the data used for bibliometric analysis were obtained from the Web of Science. The Visualization of Similarities (VOS) viewer, which aims to facilitate the easy creation and visualization of bibliometric maps, has been gaining popularity in bibliometric research. This method enables the efficient coverage of the literature and establishes interrelations among the selected publications.

As of the end of December 2024, a total of 96 publications were found in the Web of Science database across all fields using the keyword "Green Hospital" along with nine different OR connectors ("hospital", "green hospital", "green healthcare", "sustainable healthcare", "environment", "carbon footprint", "climate change", "waste management") (Figure 2).

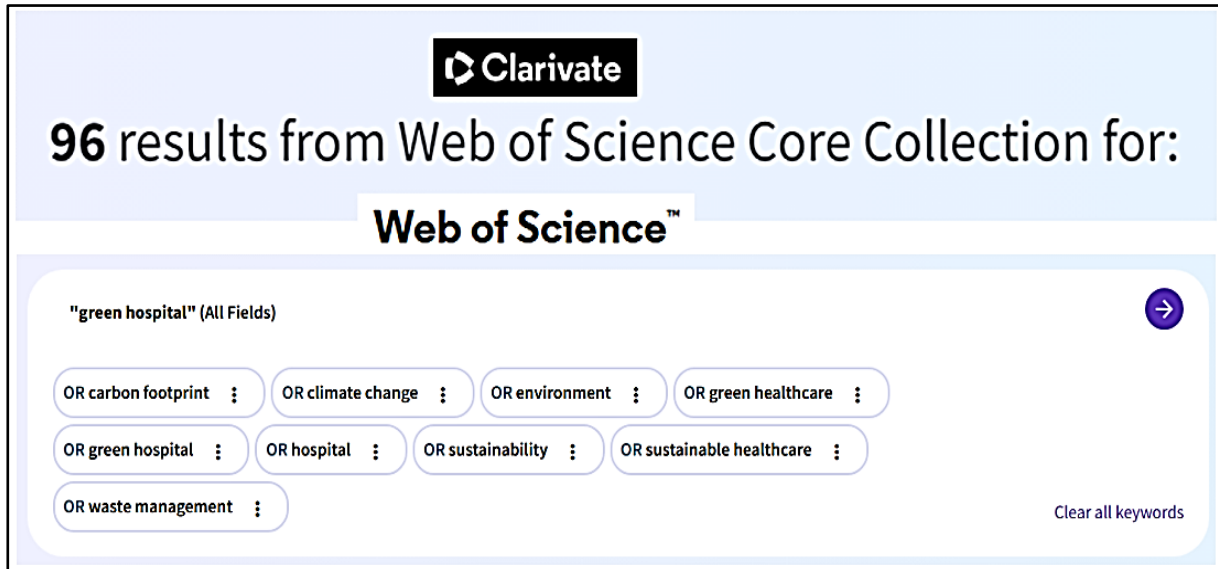

Figure 2. First screening results in all areas in WOS

The inclusion and exclusion criteria used in the study are provided in Figure 3. The first exclusion criterion is the publication year, and publications published in 2025 have not been included in this study. The second exclusion criterion is the document type. Only research articles were included in the study, and other types of publications were excluded. The final exclusion criterion pertains to the publication language. All languages other than English were excluded. After applying the inclusion and exclusion criteria, a total of 56 publications were included.

Figure 3. Screening results after inclusion and exclusion criteria were applied

The results obtained were processed and visualized using the VOSviewer (Version 1.6.20 for Microsoft Windows Systems) program to analyze trends in bibliometric form, and the data were downloaded in CSV format for further processing. VOSviewer enables the creation of country maps based on networks (co-citation), generates keyword maps based on shared networks, and creates maps with multiple elements (Moral-Muñoz et al., 2020). Data mining, mapping, and grouping of articles retrieved from the database can be done using VOSviewer software (Oyewola and Dada, 2022). In the bibliometric analysis, the articles included in the research were examined in terms of "year, country, university, journal, author, citation, and keyword." Microsoft Excel 2016 was used to create Figures 4, 12, and 13. The data in this study were obtained from the Web of Science database and are publicly available secondary data. Therefore, ethical approval is not required for the study.

3. RESULTS

As of January 17, 2025, there are 56 articles on the topic of green hospitals in the Web of Science database. There has been an increase in the number of scientific publications related to green hospitals in recent years. The first publication on the topic was identified as being written in 1987 (f: 1). The highest number of articles on green hospitals was published in 2023 (f: 8), while a noticeable decrease in the number of articles was observed in 2024 (f: 5) compared to the previous year (Figure 4).

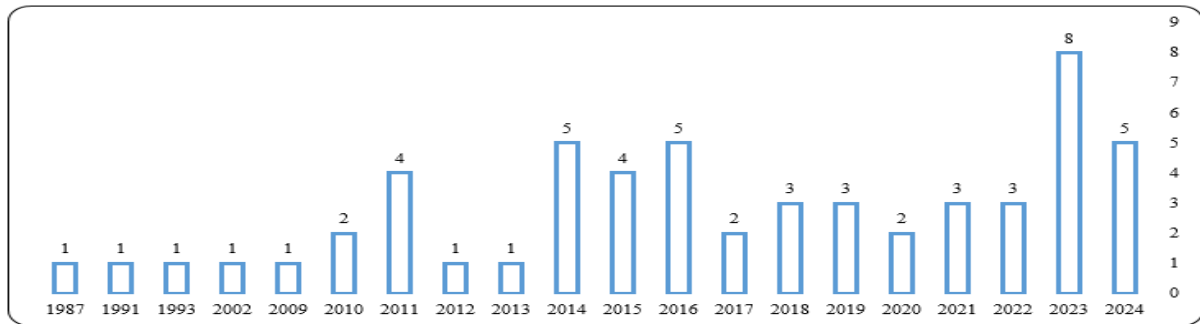

Figure 4: Distribution of articles about green hospital by year (1987-2024)

The co-authorship network map based on countries for the 56 data sets related to green hospitals is provided in Figure 4. To determine the co-authorship network among countries, the minimum threshold for a country's number of publications was set to one, and the citation count was set to zero. In this context, although 12 countries met the threshold, a total of 28 countries were evaluated to map those that were not connected. The analysis revealed that the USA has the highest number of publications (f: 20) and the strongest connection (f: 6) regarding green hospitals. Countries that have co-authorship connections with the USA are Greece, Spain, Canada, Germany, Australia, and Malaysia. Despite Turkey having four publications on the topic, it was found to have no international co-authorship connections (Figure 5).

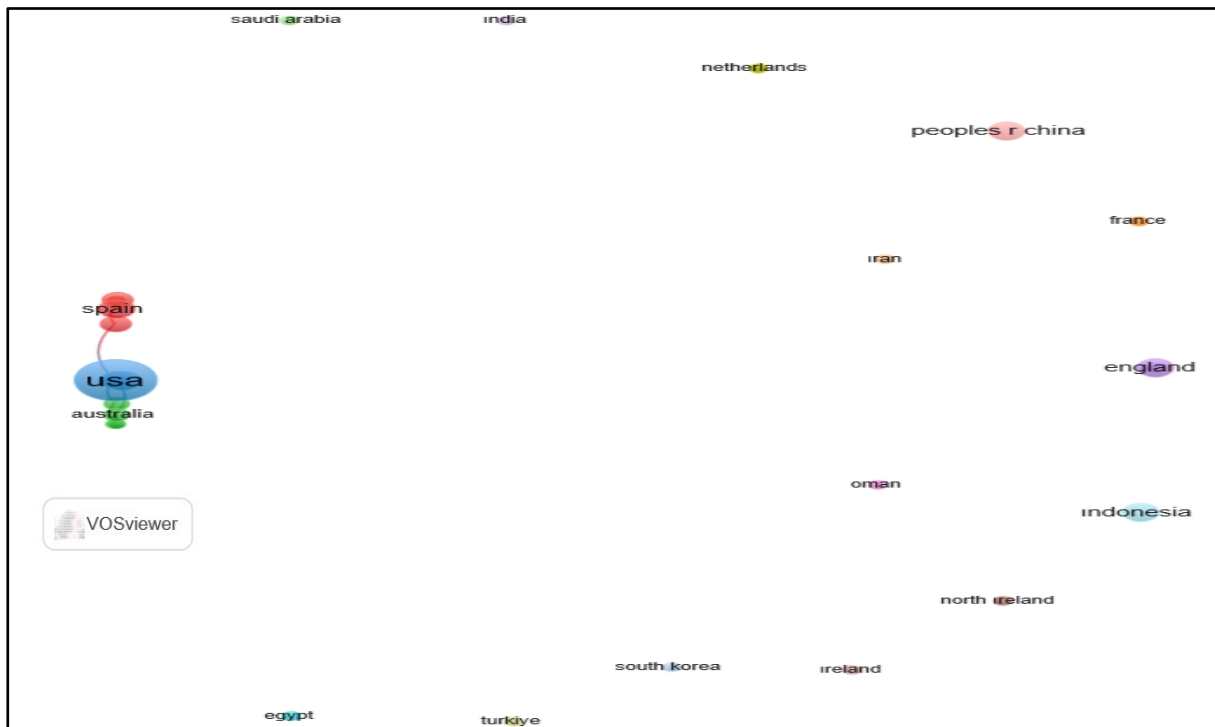

Figure 5. Distribution of countries that published the most articles about green hospital

The general visualization of the citation distributions of authors publishing articles on green hospitals is shown in Figure 6. In this study, authors with at least one publication and nine citations were included for evaluation, and 148 out of 261 authors who met these criteria were mapped. The mapping resulted in the formation of 24 different author clusters. In this context, the cluster with the highest co-authorship (connection) strength was identified as the first cluster, consisting of 14 authors. The author at the top of the first cluster was found to be Oldston, with a co-authorship connection strength of 13. Other authors in the same cluster with a connection strength of 12 were Abe, Chen, Costanzo, Gioia, Holt, Kain, Mathews, Nakayama, Sharma, Su, Teyton, Unanue, and Wan.

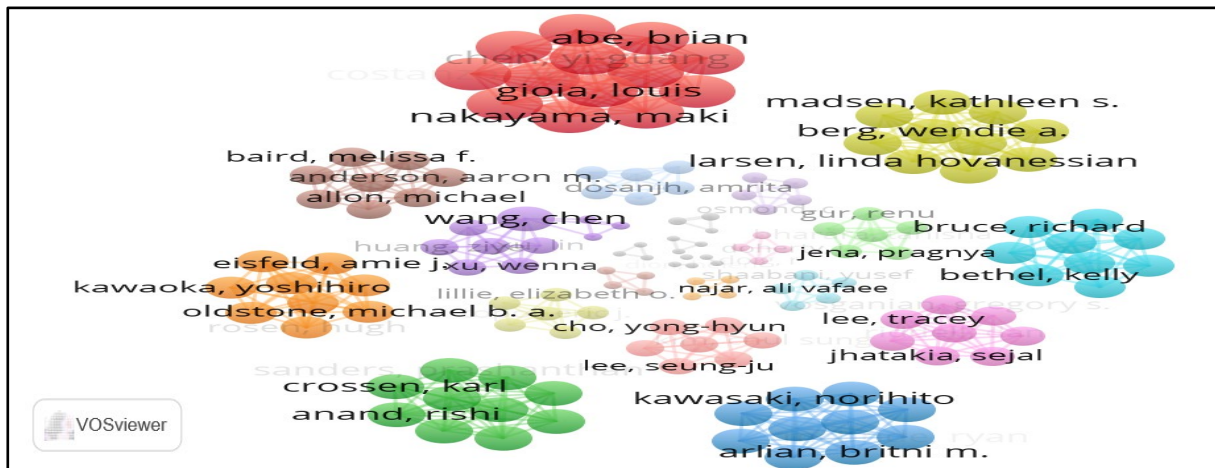

Figure 6. Distribution of collective publishing power of authors who published articles about green hospital

When examining the groups clustered based on citation counts of authors from outside Turkey, it was determined that the authors with the highest number of citations (f: 129) are Cavallari, Limdi, Beasley, Crowley, Baird, Anderson, and Allon (Figure 7).

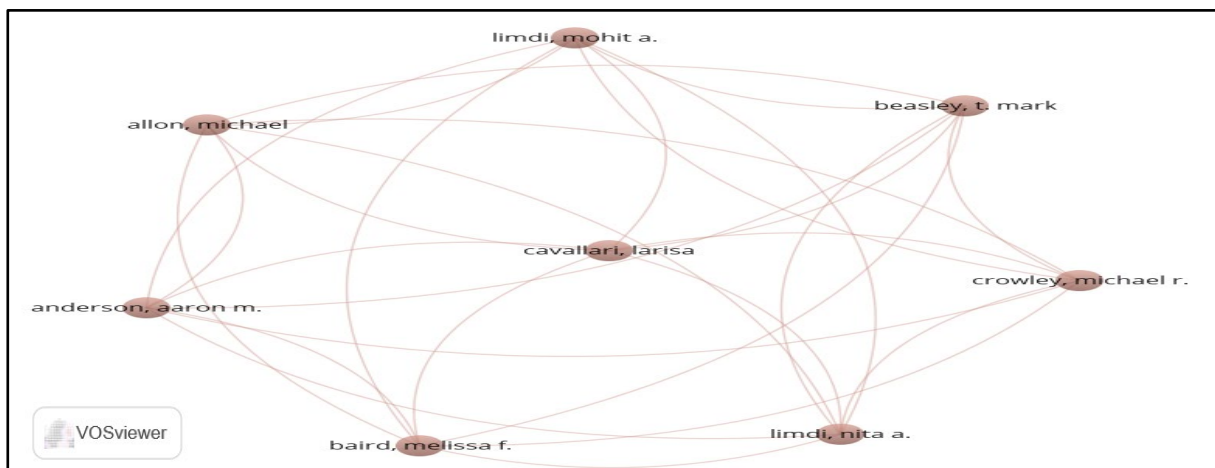

Figure 7. Distribution of foreign authors with the most citations about green hospital

When analyzing the groups of authors in Turkey based on citation counts, it was determined that the authors in the first group with the highest number of citations (f: 9) are Beldek, Aldemir, Hoşkara, and Camgöz-Akdağ. The second group, with the highest number of citations (f: 7), includes Üçüncü, Beyhun, Topbaş, Can, Çankaya, Karakullukçu, and Kolaylı (Figure 8).

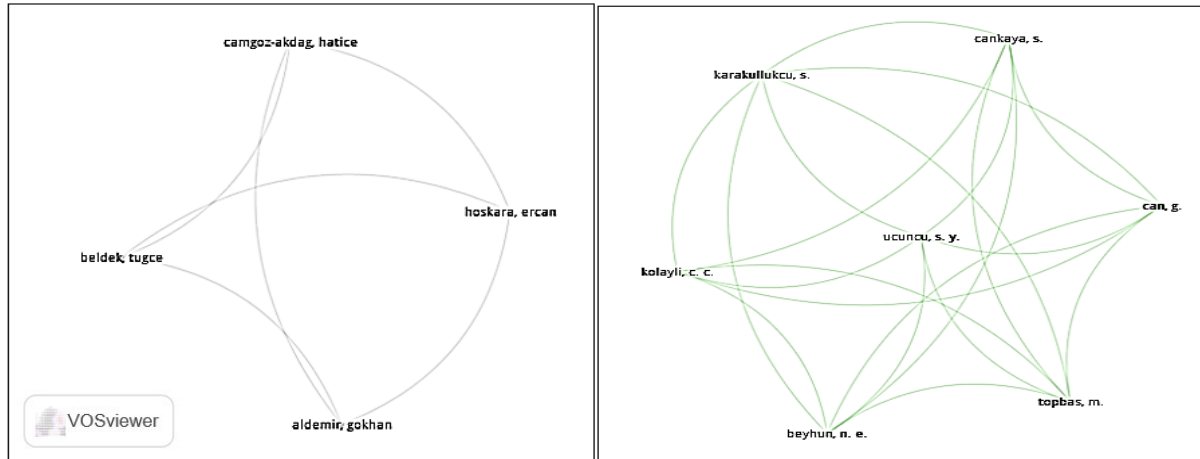

Figure 8. Distribution of Turkish authors with the most citations about green hospital

In the articles published on green hospitals, a total of 188 different keywords with at least one match were used. The most frequently used keyword was identified as “green hospital” (f: 19). Other commonly used keywords include “climate change” (f: 5), “environment” (f: 4), “hospital” (f: 4), “green healthcare” (f: 3), “carbon footprint” (f: 3), “sustainability” (f: 3), “sustainable healthcare” (f: 3), and “waste management” (f: 3) (Figure 9).

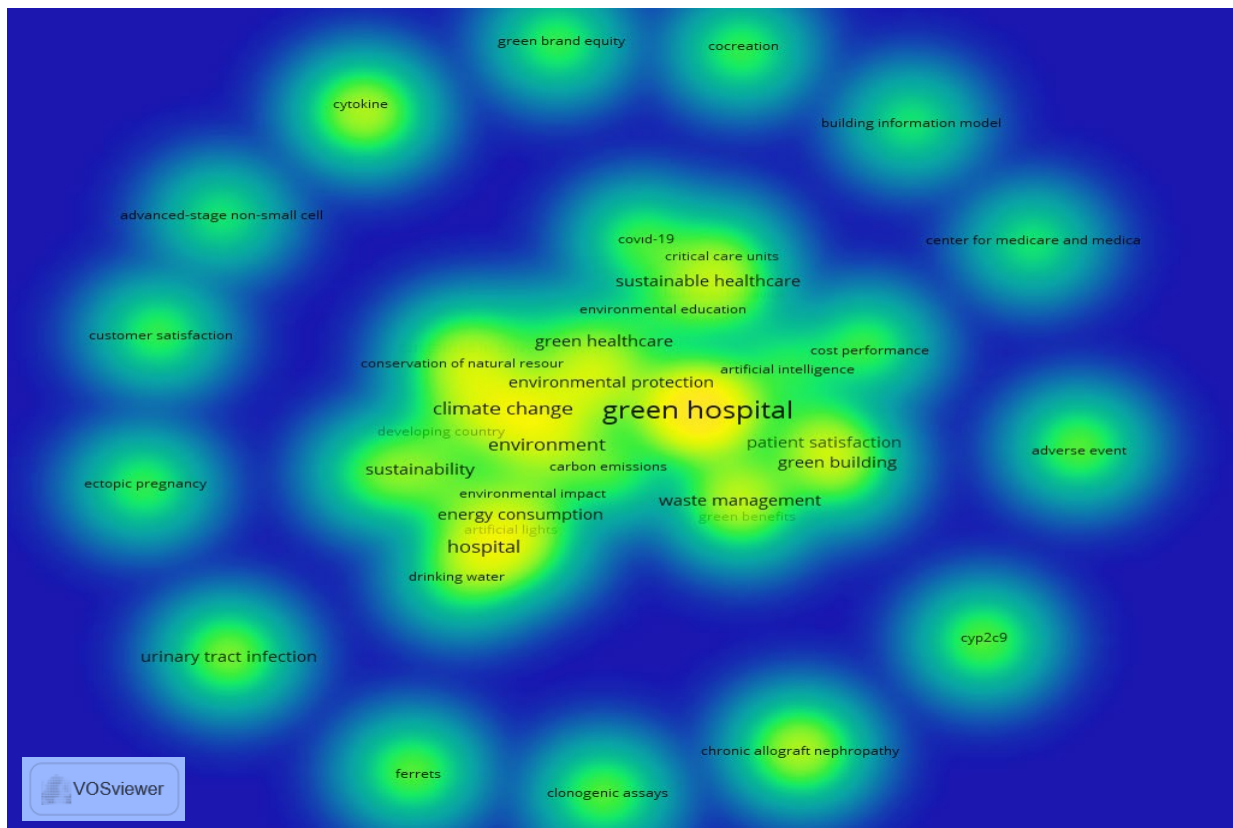

Figure 9. Distribution of the most used keywords in publications about green hospital

The journals that have published the highest number of articles on the topic of green hospitals were found to be the *International Journal of Healthcare Management* (f: 2), *Journal of Cleaner Production* (f: 2), *Journal of Environmental Protection and Ecology* (f: 2), *Journal of Green Building* (f: 2), and *Sustainability* (f: 2) (Figure 10).

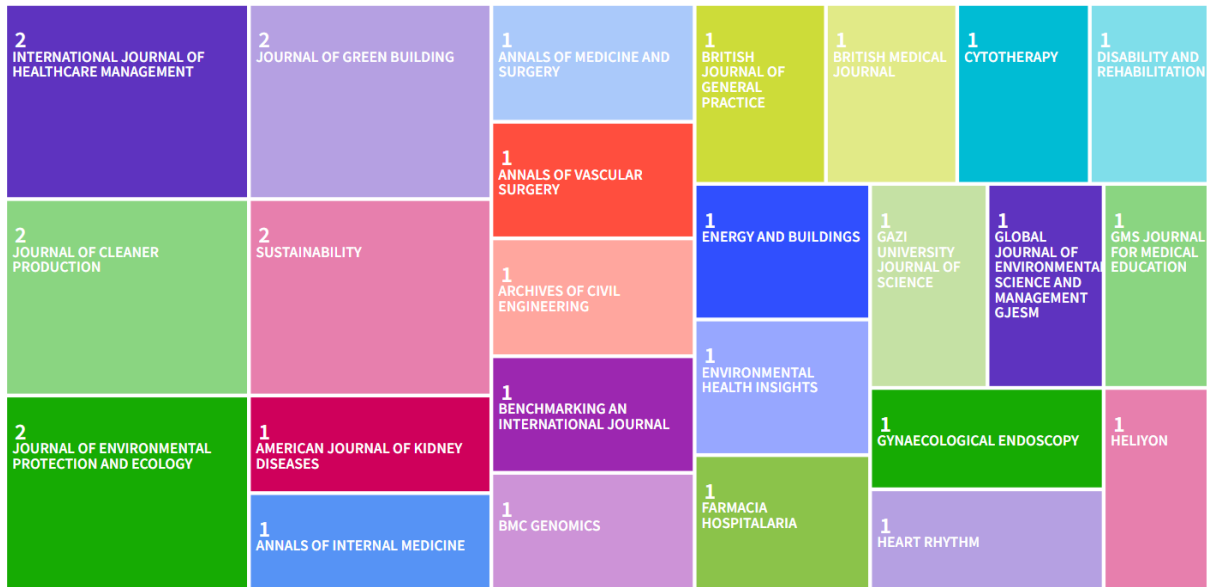

Figure 10. Distribution of journals that publish the most articles on green hospital

Nine journals were identified as having received the highest number of citations (≥ 50) on the topic of green hospitals. In terms of citation counts, these journals are ranked as follows: *American Journal of Kidney Disease* (f: 129), *Radiology* (f: 128), *Annals of Internal Medicine* (f: 116), *Journal of Cleaner Production* (f: 111), *Journal of Oncology* (f: 88), *Energy and Buildings* (f: 56), *Journal of Infection and Chemotherapy* (f: 54), *British Journal of Medical* (f: 52), and *Journal of Biological Chemistry* (f: 50) (Figure 11).

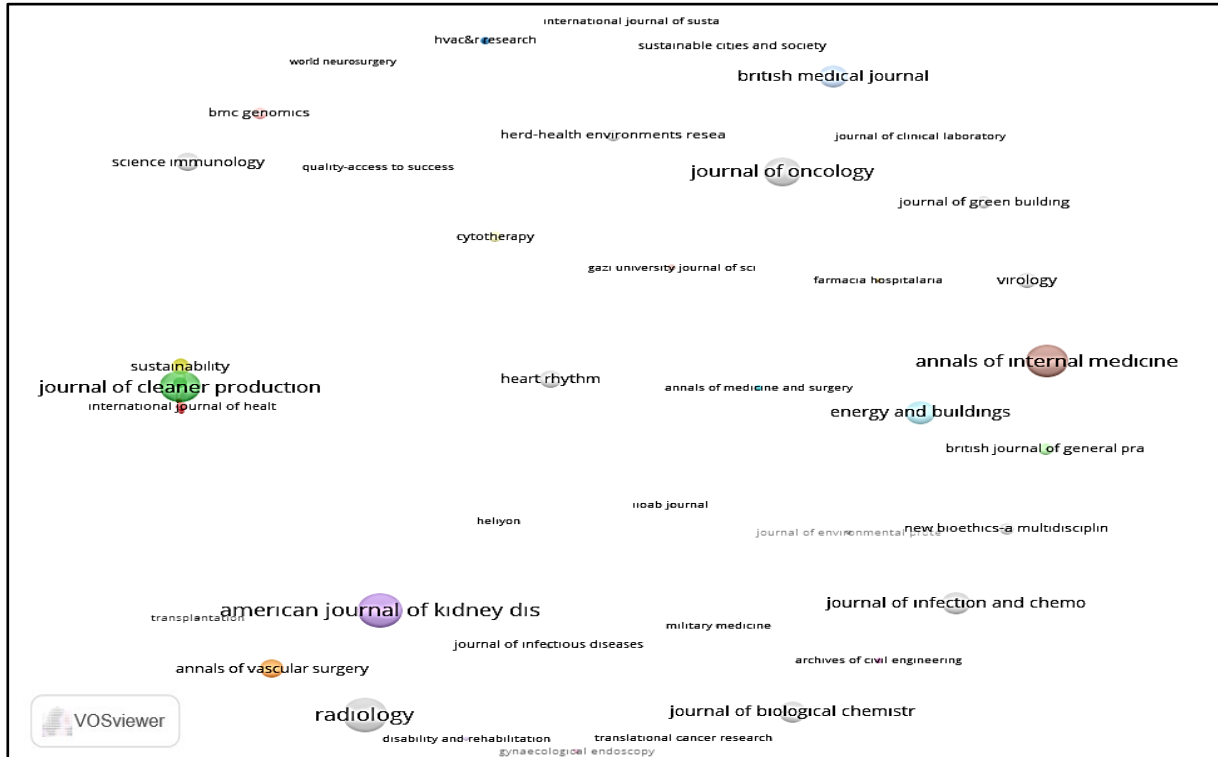

Figure 11. Distribution of the most cited journals on green hospital

It was determined that the articles written on the subject of green hospitals were published under the roof of 30 different publishing organizations. Among these, the publisher

with the most articles was “Elsevier” (f: 13). Other publishers with the most articles on the subject were “Taylor & Francis” (f: 8), “Wiley” (f: 3), “College Publication” (f: 2), “Emerald Group Publishing” (f: 2), “Mdpi” (f: 2), “Sage” (f: 2) and “Scibulcom Ltd” (f: 2) (Figure 12).

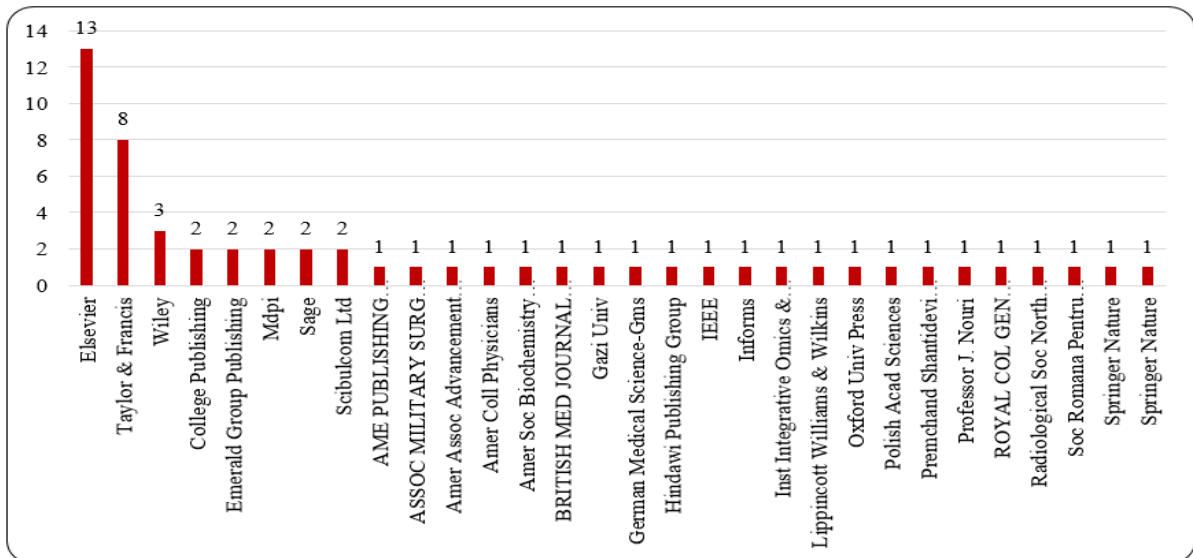

Figure 12. Distribution of publishing groups with the most articles about the green hospital

When the relationship between the articles written on the subject of green hospitals and the United Nations Sustainable Development Goals is examined, it is understood that 69.6% are closely related to the goals of “Good Health and Well Being” (f: 39), 25% to “Climate Action” (f: 14), 17.9% to “Life Below Water” (f: 10), 14.3% to “Sustainable Cities and Communities” (f: 8), 10.7% to “Affordable and Clean Energy” (f: 6), 7.1% to “Life on Land” (f: 4) and 5.4% to “Responsible Consumption and Production” (f: 3) (Figure 13).

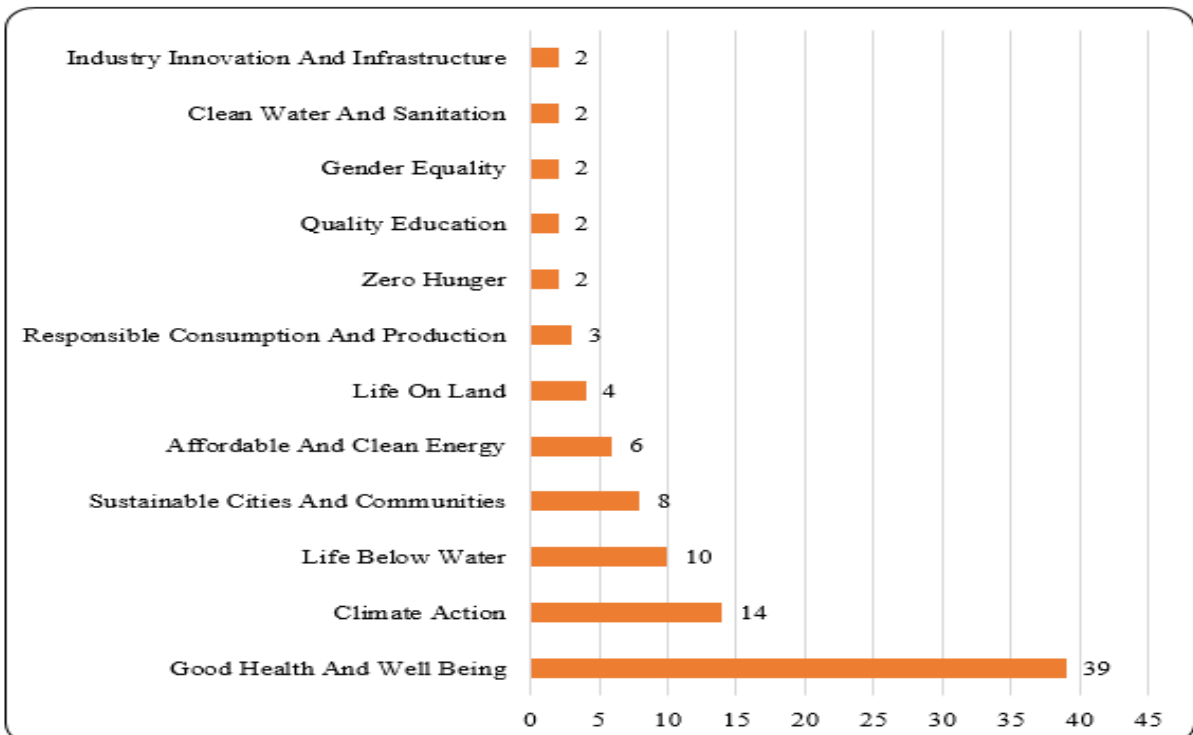

Figure 13. Distribution of sustainable development goals in publications related to green hospital

4. CONCLUSION, DISCUSSION AND RECOMMENDATIONS

In this study, the existing literature on the green hospital concept is examined within a bibliographic framework, aiming to explore academic trends, research gaps, and key focal points in this field using visual mapping methods. For this purpose, the Web of Science database and the WOSviewer program as a visual mapping method have been used.

As a result of the research, 56 English language research articles published between 1987-2024 were included in the study. It was concluded that the year in which the most articles were written on the subject of green hospitals was 2023, and this rate decreased by 62.5% in 2024. The integration of the concept of green hospitals with broader sustainable health systems or new concepts such as smart hospitals may have caused a decrease in academic interest in this specific topic. In addition, it can be said that the following factors are effective in this decrease: the changing priorities of the health sector after the pandemic, the saturation of research trends on the subject, the decrease in funds for sustainable hospital projects, and the popularity of relatively more current topics such as artificial intelligence, digital health, and data analytics. Therefore, it is obvious that more empirical research is needed to determine the reasons for this decrease.

The research results showed that the country with the highest number of publications and co-authorship-based connections on the subject of green hospitals is the USA. Although Turkey has four publications on the subject, it has been understood that there is no international co-publication connection. This situation reveals that Turkey's academic contribution to green hospitals is limited and that it is not sufficiently integrated into the global scientific network.

The mapping results revealed that the author with the highest co-authorship (connection) power on the green hospital topic was Oldston; the researchers with the highest citations were Cavallari, Limdi, Beasley, Crowley, Limdi, Baird, Anderson, and Allon. In Turkey, the researchers with the highest citations were Beldek, Aldemir, Hoşkara, and Camgöz-Akdağ. In general, it can be said that Turkish authors who have publications on the green hospital topic have great deficiencies in terms of publishing collaborations with researchers from different countries of the world. In addition, it was concluded that there was a difference of nearly 15 times between the citation rates of Turkish and foreign researchers who have the most publications on the green hospital topic. Unfortunately, these rates show that the studies of foreign researchers on the green hospital topic provide much more academic impact and visibility compared to researchers in Turkey.

As a result of the study, heat maps showed that the most frequently used keywords on the subject are “green hospital”, “climate change”, “environment”, “hospital”, “green healthcare”, “carbon footprint”, “sustainability”, “sustainability healthcare”, “waste management”. These results show that issues such as sustainability, environmental impacts and waste management are at the forefront in research on green hospitals. The frequent use of keywords such as “green hospital”, “sustainability” and “carbon footprint” reveals that academic studies focus on environmentally friendly healthcare services and their impacts on climate change. This shows that environmental sustainability is becoming increasingly important in the healthcare sector and that research is being shaped in this direction.

The journal that publishes the most articles on the subject of green hospitals is the “International Journal of Healthcare Management”; the most cited journal is the “American Journal of Kidney Disease”. This situation shows that the subject of green hospitals is generally published in journals focused on health management and sustainability, but more clinically focused journals can also increase the academic value and impact of studies in this field. In

addition, these results can be interpreted as the green hospital concept is beginning to be accepted in different disciplines and its integration into clinical practices is increasing.

It was concluded that Elsevier is the publishing group that hosts the most articles on the subject. The fact that Elsevier is the publishing group that hosts the most articles on the subject indicates that most of the research on topics such as green hospitals is concentrated in fields such as medicine, health management and environmental sustainability, and that Elsevier has a strong publishing network in these fields. This shows that Elsevier serves as an important platform for disseminating and sharing academic contributions in this field.

It has been concluded that more than half of the articles written on the topic of green hospitals are closely related to the United Nations' Sustainable Development Goal of "Good Health and Well Being." These findings can be interpreted as indicating a conscious focus on sustainability and public health in the healthcare sector.

Based on the findings of this study, the following recommendations can be made:

✍ The lack of international co-authorship connections in Turkey requires the establishment of more international collaborations and project partnerships among researchers. In this context, encouraging participation in international conferences and supporting joint research projects can contribute to the increase of international cooperation.

✍ The reasons for the decline in the number of publications on green hospitals in 2024 should be analyzed in detail, and new research incentives should be created to ensure the sustainability of academic interest in this field.

✍ Future research should focus on in-depth examinations of themes such as "green hospital," "climate change," and "sustainability healthcare," which are frequently used as key terms.

✍ By examining the works of the researchers with the highest citations in Turkey, effective academic writing and publication strategies should be developed to increase citation impact.

✍ It is recommended to develop feasible projects in collaboration with healthcare institutions and conduct joint efforts with policymakers to ensure the practical application of academic studies on the green hospital concept.

✍ It has been determined that the majority of the articles are published by specific journals and publishers, therefore, it is recommended to expand the academic impact by publishing in a variety of journals and with different publishers. All these recommendations could contribute to creating a broader academic and practical impact for green hospital research in Turkey.

REFERENCES

- Ahmad, S., Verma, T., & Kamal, M. A. (2024). Emerging Trends in Green Healthcare Building Design of Saudi Arabia: A Sustainable Approach. *Library of Progress-Library Science, Information Technology & Computer*, 44(3), 19986-20001.
- Aslan, I., Çınar, O., & Özen, Ü. (2014). Developing strategies for the future of healthcare in Turkey by benchmarking and SWOT analysis. *Procedia-social and behavioral sciences*, 150, 230-240.

- Azmal, M., Kalhor, R., Dehcheshmeh, N. F., Goharinezhad, S., Heidari, Z. A., & Farzianpour, F. (2014). Going toward green hospital by sustainable healthcare waste management: segregation, treatment and safe disposal. *Health*, 6(19), 2632-2640.
- Bajwa, B., Zhang, Z., Tuen, Y. J., Courtemanche, R., & S. Arneja, J. (2025). How Can Non-Hospital Surgical Centres Improve Their Environmental Footprint (and Reduce Costs)?. *Plastic Surgery*, 22925503241305635.
- Baytaş, V., & Aydın, G. Ç. (2022). Sağlık Kurumlarında Çevreye Duyarlı Politikalar: Yeşil Hastane Örnekleri. *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 5(2), 336-356.
- Berniak-Woźny, J., & Rataj, M. (2023). Towards green and sustainable healthcare: a literature review and research agenda for green leadership in the healthcare sector. *International journal of environmental research and public health*, 20(2), 908.
- Chen, C., Dubin, R., & Kim, M. C. (2014). Emerging trends and new developments in regenerative medicine: a scientometric update (2000–2014). *Expert opinion on biological therapy*, 14(9), 1295-1317.
- Cohen, E. S., Kringos, D. S., Kouwenberg, L. H., Weiland, N. H. S., Richie, C., Aarts, J. W., & Hehenkamp, W. J. (2025). Patient perspectives on climate friendly healthcare: an exploratory study in obstetrics and gynaecology. *Patient Education and Counseling*, 130, 108427.
- Ç. Koçyiğit, S., Çilhoroz, İ. A., Çelik, G., & Günenç, E. Ö. (2023). Bibliometric mapping of studies on green accounting in health. *Journal of Mehmet Akif Ersoy University Economics and Administrative Sciences Faculty*, 10(2), 1627-1645.
- Ding, X., Cui, Y., Chen, Z., & Zhang, H. (2024). Energy Efficiency in Biophilic Architecture: A Systematic Literature Review and Visual Analysis Using CiteSpace and VOSviewer. *Buildings*, 14(12), 3800.
- Febianti, E., Ilhami, M. A., Ekawati, R., & Setiawan, H. (2024). Bibliometric analysis of lean and green healthcare integration using Publish or Perish (PoP). *Journal Industrial Servicess*, 10(1), 7-12.
- Hospital Manager, (2019). Amerikan hastanesi Yeşil Bina Sertifikası Almaya Hak Kazandı. <https://www.hospitalmanager.com.tr/amerikan-hastanesi-yesil-bina-sertifikasi-almaya-hak-kazandi/>
- Hoşgör, D. G., Güngördü, H., & Hoşgör, H. (2023). Sustainable consumption behavior measurement of three generations using descriptive variables. *Opportunities and Challenges in Sustainability*, 2(2), 71-80.
- Hoşgör, H. (2014). Yeşil hastane konsepti ve Türkiye deneyimi. *Sağlık Bilimleri ve Meslekleri Dergisi*, 1(2), 75-84.
- Hoşgör, H., Gündüz Hoşgör, D. (2019). Hastaların Hastane Seçimini Etkileyen Faktörler: Sistematik Derleme (1996-2017). *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 22(2): 437-456.
- Johnson, S. W. (2010). Summarizing green practices in US hospitals. *Hospital topics*, 88(3), 75-81.

- Kamath, S., Kamath, R., Kamath, L., Salins, P., Soman, B., Raj, A. L., & D'Souza, R. (2019). Engineering green hospitals: An imperative for a sustainable future. *International Journal of Civil Engineering and Technology*, 10(2), 538-544.
- Kara, M. E. (2024). Yeşil Teori. *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), 20-28.
- Koçyiğit, S. Ç., Çilhoroz, İ. A., Çelik, G., & Günenç, E. Ö. (2023). Bibliometric mapping of studies on green accounting in health. *Journal of Mehmet Akif Ersoy University Economics and Administrative Sciences Faculty*, 10(2), 1627-1645.
- Konakoğlu, Z. N., & K. Açıcı, F. (2021). Assessment of Green Hospital Criteria: Case of Trabzon (Yeşil Hastane Ölçütlerinin İrdelenmesi: Trabzon Örneği). *Social Mentality and Researcher Thinkers Journal (Smart Journal)*, 7(54), 3512-3522.
- Kuzior, A., & Sira, M. (2022). A bibliometric analysis of blockchain technology research using VOSviewer. *Sustainability*, 14(13), 8206.
- Miura, S. I., Nose, D., Kanamori, K., Imaizumi, S., Shimura, H., & Saku, K. (2021). Sustainable hospital management by a cross SWOT analysis in a medium-sized hospital. *Sustainability*, 13(23), 13042.
- Moral-Muñoz, J. A., Herrera-Viedma, E., Santisteban-Espejo, A., & Cobo, M. J. (2020). Software tools for conducting bibliometric analysis in science: An up-to-date review. *Profesional de la Información*, 29(1): 1-20.
- Movahed, Y., Bakhtiari, A., Eslami, S., & Noorollahi, Y. (2021). Investigation of single-storey residential green roof contribution to buildings energy demand reduction in different climate zones of Iran. *International Journal of Green Energy*, 18(1), 100-110.
- Oyewola, D. O., & Dada, E. G. (2022). Exploring machine learning: a scientometrics approach using bibliometrix and VOSviewer. *SN Applied Sciences*, 4(5), 143.
- Perdana, A., Sedayu, A., Permana, K. A., Maulana, R., Nurfadilah, R., & Jasim, M. I. (2025). Comparative Study of Physical Design Principles in Green Hospital Concept (Case Study: Teaching Hospital). In *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science* (Vol. 1439, No. 1, p. 012027). IOP Publishing.
- Shaabani, Y., Vafae Najar, A., Shafiee, M. N., Meraji, M., & Hooshmand, E. (2020). Designing a green hospital model: Iranian hospital. *International Journal of Healthcare Management*, 13(sup1), 427-433.
- Silva, B. V., Holm-Nielsen, J. B., Sadrizadeh, S., Teles, M. P., Kiani-Moghaddam, M., & Arabkoohsar, A. (2024). Sustainable, green, or smart? Pathways for energy-efficient healthcare buildings. *Sustainable Cities and Society*, 100, 105013.
- Thomas, A., Ma, S., Ur Rehman, A., & Usmani, Y.S. (2023). Green Operation Strategies in Healthcare for Enhanced Quality of Life. *Healthcare*, 11, 37.
- Türkmen, İ., Emikönel, S., & Tekin, E. (2024). Teleradyoloji Alanındaki Bilimsel Yayınların Bibliyometrik ve İçerik Analizi ile İncelenmesi. *Izmir Democracy University Health Sciences Journal*, 7(3), 272-286.

Yu, Y., Li, Y., Zhang, Z., Gu, Z., Zhong, H., Zha, Q., ... & Chen, E. (2020). A bibliometric analysis using VOSviewer of publications on COVID-19. *Annals of translational medicine*, 8(13): 816.

Zhan, Z., Xu, W., Xu, L., Qi, X., Song, W., Wang, C., & Huang, Z. (2022). BIM-based green hospital building performance pre-evaluation: A case study. *Sustainability*, 14(4), 2066.

GÜMRÜK BİRLİĞİNİN TÜRKİYE-AB ARASINDAKİ TURUNÇGİLLER DIŞ TİCARETİ ÜZERİNDE ETKİSİ¹

Geliş Tarihi : 07.05.2025

Fatime NAS²

Kabul Tarihi: 30.05.2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Özet

Avrupa Birliği ile gerçekleştirdiğimiz önemli bitkisel dış ticaret ürünlerden birisi turunçgillerdir. Zaman içerisinde AB ile yürüttüğümüz turunçgiller dış ticareti ciddi bir gelişme kaydetmiştir. Bu çalışmada Türkiye-AB arasındaki gümrük birliğinin turunçgiller ihracat ve ithalatı üzerindeki etkisinin incelenmesi amaçlanmıştır. Gümrük birliği öncesinde AB'ye yapılan toplam turunçgiller ihracatının toplam değeri 425 milyon dolar civarındadır. Gümrük birliğine katılımdan sonra ise toplam ihracat 2 milyar 944 milyon dolar yükselmiştir. Gümrük birliğine katılımdan sonra ihracatta meydana gelen artış önceki döneme göre, 6,92 kat artış göstermiştir. Dış ticaretin ithalat tarafına bakıldığında ise, gümrük birliği öncesi dönemde toplam 715 bin dolarlık olan ithalat miktarı gümrük birliğine katılımdan sonra 692 bin dolara düşmüştür. Turunçgiller toplam ithalatında %3,3 bir düşüş yaşanmıştır. Ülkemizde, turunçgillerin en önemli pazarlama kanallarının başında ihracat gelmektedir. Üretimdeki artış ve bu artışı dengeleyecek tüketimin artmaması ürün ihracatının daha fazla yapılmasını gerekli kılmaktadır. Ayrıca turunçgillerin piyasa fiyatı ile ihracat arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Turunçgillerin ihracatının artması üretim fazlalığından kaynaklanan fiyat düşüklüğünü üretici lehine döndürecek ve ülkeye döviz kazandırmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, Gümrük Birliği, Turunçgiller, İhracat, İthalat.

JEL Kodları: F02, F13, N70, Q17, Q18.

EFFECT OF CUSTOMS UNION ON CITRUS FRUIT FOREIGN TRADE BETWEEN TURKIYE AND EU

Abstract

One of the important plant foreign trade products we carry out with the European Union is citrus fruits. Over time, our citrus foreign trade with the EU has made significant progress. This study aims to examine the impact of the customs union between Türkiye and the EU on citrus exports and imports. Before the customs union, the total value of citrus exports to the EU was around 425 million dollars. After joining the customs union, total exports increased by 2 billion 944 million dollars. The increase in exports after joining the customs union increased by 6.92 times compared to the previous period. When we look at the import side of foreign trade, the total import amount, which was 715 thousand dollars before the customs union, decreased to 692 thousand dollars after joining the customs union. There was a 3.3% decrease in total citrus imports. In our country, export is one of the most important marketing channels for citrus fruits. The increase in production and the lack of increased consumption to balance this increase necessitate more product exports. In addition, there is a close relationship between the market price of citrus fruits and exports. The increase in citrus exports will turn the price decrease caused by excess production in favor of the producer and will earn foreign exchange for the country.

Keywords: European Union, Customs Union, Citrus Fruits, Export, Import.

JEL Codes: F02, F13, N70, Q17, Q18.

¹ Bu araştırma, Fatime NAS tarafından, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalına sunulmak üzere hazırlanan "Gümrük Birliği Sürecinde Türkiye-AB Arasındaki Bitkisel Ürün İthalat ve İhracatı" başlıklı doktora tez çalışmasından üretilmiştir

² Dr., fatimenas@hotmail.com, ORCID: 0009-0000-4025- 8725

1.GİRİŞ

Türkiye'nin bitkisel ürün ihracatının önemli kalemlerinden birisi turunçgillerdir. Bilindiği gibi turunçgiller kapsamında limon, portakal, mandalina, portakal, greyfurt ve benzeri ürünler yer almaktadır.

Turunçgillerin esas coğrafik çıkış yeri Güneydoğu Asya'dır. Piyasaya yönelik ilk ciddi üretim 19. yüzyılda ABD'de başlamış ve hızla yayılmıştır. Yetiştirilen çeşitlerin büyük bir kısmı Türkiye'ye İtalya üzerinden gelmiştir. Türkiye turunçgiller yetiştiriciliği için ekolojik koşullar açısından oldukça uygundur. Turunçgiller dünyada en çok yetiştirilen ve tüketilen meyve grubudur. Bu bitkilerin meyvelerinden gıda olarak yararlanıldığı gibi kabuklarından, yapraklarından ya da çiçeklerinden parfümeride koku vermekte kullanılan uçucu yağlar da elde edilmektedir (Ziraat Mühendisleri Odası, 2014). Gıda sanayinin yanı sıra yine turunçgiller, kabuklarının işlenmesi suretiyle, çeşitli gıdalara tat vermek amacıyla, kimya sanayinde ise parfüm, sabun ilaç vb. ürünlerin üretiminde yararlanılan uçucu yağ asitlerinin elde edilmesinde kullanılmaktadır. Turunçgillerin işlendikten sonra arta kalan posaları ise hayvan beslenmesinde kullanım alanı bulmaktadır (Aygören, 2022, s. 1).

2. GÜMRÜK BİRLİĞİ ÖNCESİNDE TÜRKİYE-AVRUPA BİRLİĞİ ARASINDAKİ TURUNÇGİLLER DIŞ TİCARETİ

2.1. Limon

Dünyada yaygın olarak yetiştiriciliği yapılan turunçgil çeşitleri arasında büyük öneme sahip olan limon ülkemizde de önemli ölçüde üretimi yapılmaktadır. Limon yıl boyunca büyümeyi sürdüren, kışın yapraklarını dökmeyen küçük bir ağaç türüdür. Yapısında uçucu yağ taşıyan bu küçük ağaçların meyveleri Türkiye'de Ege ve Akdeniz gibi bölgelerde yaygın bir şekilde üretilmektedir (Aygören, 2024, s.1).

Limonun vatanı Hindistan ve Malaya adalarıdır. Bu ürün halen tropik ve subtropik bölgelerde yetiştirilmektedir (Ketenoglu vd., 2016, s. 137). Ülkemizde limonun tür ve çeşit dağılımı, bölgelere özgü kimlik kazanmış ve her bölge kendi çeşitleriyle özdeşleşmiştir. Durum bu açıdan değerlendirildiğinde; Doğu Akdeniz Bölgesi'nde Kütdiken, İtalyan memeli, interdonato, Molla Mehmet ve Lamas limonları yetiştirilmektedir. Bu bağlamda, Batı Akdeniz Bölgesi'nde interdonato ve Kıbrıs limonu üretimi yapılmaktadır. Ege Bölgesi'nin güney kısmında ise interdonato limonu üretimi yapılmaktadır. Türkiyede üretimin %93'ü Akdeniz, %7'si Ege Bölgesi'nden karşılanırken, iller açısından bakıldığında Mersin, Adana, Muğla ve Hatay illeri üretimin %95'ini karşılamaktadır (Aygören, 2024, s.1).

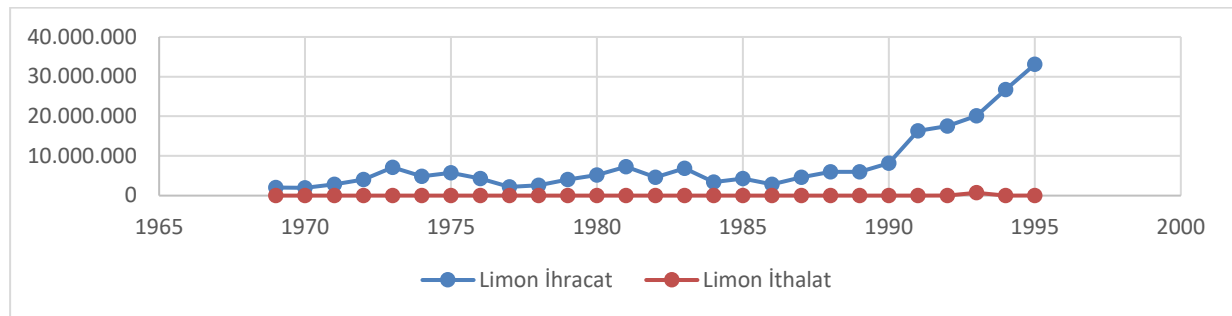
Türkiye ürettiği limonunun önemli bir kısmını ihraç etmektedir. Limonda önemli bir pazarımızda AB'dir. Gümrük birliği öncesi dönemde Türkiye'nin AB'ye limon ihracatı genel olarak parasal değer açısından yıllar itibariyle bir artış kaydetmiştir. Ancak bu artış gerek miktar gerekse oransal olarak her yıl kaydedilmemiştir. Örneğin 1981 yılında 7,2 milyon dolarlık bir ihracat gerçekleştirilmiş iken bu rakam 1984'te 3,3 milyon dolara düşmüştür. 1984 yılında ihracatın düşmesinde başlıca etken üretim seviyesinin yaşanan soğuklardan dolayı düşmesidir. 1995 yılında ise 33 milyon dolara yükselmiştir. Gerek üretim miktarının artması gerekse limonda verimliliği artırıcı metotların uygulanması sonucu AB'ye yapılan limon ihracat 33 milyon dolar gibi bir rakama ulaşmıştır. Yine aynı dönem içerisinde ithalata bakıldığında ise ülkemize AB'den iki yıl hariç (1993 ve 1995) hiç ithalat gerçekleştirilmemiştir.

Tablo 1. Türkiye-AB arasındaki limon ihracat ve ithalatı (1969-1995)-(ABD Doları)

Yıl*	Limon		Cari Açık veya Cari Fazla	Değişim Oranı (%)
	İhracat	İthalat		
1969	2.016.046	-	2.016.046	-
1970	1.961.899	-	1.961.899	-0,026858018
1971	2.875.996	-	2.875.996	47
1972	4.016.823	-	4.016.823	40
1973	7.118.829	-	7.118.829	77
1974	4.859.124	-	4.859.124	-32
1975	5.775.813	-	5.775.813	19
1976	4.257.361	-	4.257.361	-26
1977	2.167.812	-	2.167.812	-49
1978	2.638.665	-	2.638.665	22
1979	4.022.837	-	4.022.837	52
1980	5.200.101	-	5.200.101	29
1981	7.291.987	-	7.291.987	40
1982	4.647.203	-	4.647.203	-36
1983	6.917.351	-	6.917.351	49
1984	3.383.915	-	3.383.915	-51
1985	4.276.312	-	4.276.312	26
1986	2.880.863	-	2.880.863	-33
1987	4.588.849	-	4.588.849	59
1988	6.028.406	-	6.028.406	31
1989	5.955.486	-	5.955.486	-1
1990	8.176.483	-	8.176.483	37
1991	16.314.224	-	16.314.224	100
1992	17.561.937	-	17.561.937	8
1993	20.153.553	706.605	19.446.948	11
1994	26.707.169	-	26.707.169	37
1995	33.078.207	400	33.077.807	24
1969 - 1995	214.873.251	707.062	214.166.189	-

Kaynak: TÜİK 2022 verilerinden yararlanılarak düzenlenmiştir. *AB Genişleme sürecine göre hesaplanmıştır.

Gümrük birliği öncesinde ülkemizden AB'ye yapılan limon dış ticaretinde, dönem boyunca 425 milyon dolarlık bir ihracata karşılık, 71 bin dolarlık bir ithalat gerçekleştirilmiştir. Limonda dış ticaret ihracat lehine yaklaşık 424 milyon dolarlık bir fazlalık göstermiştir.

Şekil 1. Türkiye-AB arasındaki limon dış ticareti (1969-1995)

Türkiye, gümrük birliği öncesi dönemde AB ile yaptığı limon dış ticaretinde net bir ihracatçı ülkedir (Şekil 1). AB'nin limona olan talebi ihracatı etkileyen önemli faktörlerin başında gelmektedir. Başka bir deyişle, AB ülkelerinde yaşayan insanlar belirli bir miktarda taze meyve yeme ya da meyve suyu içme alışkanlığına sahiptir. Dolayısıyla sürekli bir aktif talepten söz etmek mümkündür. AB ülkeleri gerek iç tüketimleri için gerekse ticari bağlantılarını yerine getirebilmek için limon ithal etmek zorundadır. Bu ülkeler zaman zaman koydukları ekstra vergilere rağmen Türkiye-AB'ye her zaman limon ihracatında önemli bir ülke olmuştur. Limonun dış ticaretindeki artışlar, ihracatçılara verilen desteklere bağlı olarak değişmektedir. Ayrıca belirli bir kalite standardında olan üretimin artırılması, pazarlamada da iyi bir organizasyonun kurulması turunçgillerde ihracat/üretim oranını, önemli rakiplerimizden birisi olan İspanya seviyesine çıkaramasa bile, önemli bir oranda artırabilecektir (Demirtaş, 2005, s. 131-138).

2.2. Greyfurt

Turunçgiller meyve türlerinden olan greyfurta olan talep artmaktadır. Greyfurta olan talebin artması, bu ürünün dünyada olan üretim ve ihracatını olumlu yönde etkilemektedir. Piyasada meyvesinin greyfurt diye adlandırılmasına karşın, ülkemizde bilimsel literatürde altıntop olarak adlandırılmaktadır. Altıntop diyetlerin gözde meyvesi yapan onun iyi bir beslenme imajına sahip olmasıdır (Turgutoğlu, 2020, s. 4).

Greyfurt turunçgiller içerisinde sıcaklık toplamı en yüksek tür olarak öne çıkmaktadır. Bu da kaliteli bir üretim için en belirleyici özelliğin ekolojik faktörler olduğunu ortaya koymaktadır. Sıcaklık toplamının karşılanamadığı yerlerde yetiştirilen altıntop meyvelerinde acılık ve ekşilik baskın olarak görülmektedir. Bu da tercih edilen bir durum değildir. Fakat ülkemiz ekolojisinin, greyfurtun ihtiyacı olan sıcaklık toplamını karşılayamaması sebebiyle, uluslararası pazarlarda kabul görmüş olan kalite parametrelerine ulaşmasını zorlaştırmaktadır (Bostan vd., 2016, s. 20).

Türkiye'de greyfurt üretiminin %96'sı Akdeniz, %4'ü ise Ege Bölgesi'nden karşılanmaktadır. İllere göre greyfurt üretimine bakıldığında %87 üretim payı ile Adana'nın ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Adana'yı Mersin (%5) ve Muğla (%3) illeri izlemektedir (Aygören, 2022, s. 12).

Türkiye'nin önemli greyfurt pazarlarından birisi de AB'dir. Gümrük birliğine katılımdan önceki 1969-1995 döneminde Türkiye AB'ye gerçekleştirdiği greyfurt ihracatı zaman içerisinde yıllar bazında ve toplamda genel bir artış eğiliminde görülmektedir. Örneğin 1970 yılından Türkiye'den AB'ye gerçekleştirilen greyfurtun değeri 26,4 bin dolarken, 1981'de bu rakam 1,4 milyon dolara, 1995 yılında pik noktası yaparak 10,5 milyon dolara yükselmiştir. Aynı dönem içerisinde AB'den Türkiye'ye greyfurt ithalatı gerçekleşmemiştir. Türkiye'nin AB'ye gerçekleştirdiği ihracat kadar bir ticaret fazlası oluşmuştur.

Tablo 2. Türkiye-AB arasındaki greyfurt ihracat ve ithalatı (1969-1995)-(ABD doları)

Yıl*	Greyfurt			
	İhracat	İthalat	Cari Açık veya Cari Fazla	Değişim Oranı (%)
1969	141.708	-	141.708	-
1970	26.484	-	26.484	-81
1971	191.286	-	191.286	622
1972	124.954	-	124.954	-35
1973	297.718	-	297.718	138
1974	103.542	-	103.542	-65
1975	213.750	-	213.750	1
1976	268.580	-	268.580	26
1977	137.453	-	137.453	-49
1978	337.360	-	337.360	145
1979	124.558	-	124.558	-63
1980	576.127	-	576.127	363
1981	1.403.598	-	1.403.598	144
1982	1.101.528	-	1.101.528	-22
1983	1.059.454	-	1.059.454	-4
1984	1.537.782	-	1.537.782	45
1985	2.308.745	-	2.308.745	50
1986	2.352.693	-	2.352.693	2
1987	3.546.044	-	3.546.044	51
1988	4.229.178	-	4.229.178	19
1989	7.037.172	-	7.037.172	66
1990	7.781.059	-	7.781.059	11
1991	7.367.009	-	7.367.009	-5
1992	5.194.531	-	5.194.531	-29
1993	9.321.438	-	9.321.438	79
1994	9.946.937	-	9.946.937	7
1995	10.598.016	-	10.598.016	7
1969 - 1995	77.328.704	-	77.328.704	-

Kaynak: TÜİK 2022 verilerinden yararlanılarak düzenlenmiştir. *AB Genişleme sürecine göre hesaplanmıştır.

Gümrük birliği öncesi dönemde Türkiye, AB'ye 26 yıllık bir süre zarfında toplamda 77,3 milyon dolarlık bir ihracat gerçekleştirmiş buna karşılık ithalat yapılmamıştır. Greyfurt dış ticaret farkı toplam ihracat kadar oluşmuştur.

Türkiye gümrük birliği öncesi dönemde AB ile gerçekleştirdiği greyfurt dış ticaretinde net bir ihracatçı ülke konumundadır (Tablo 2). Türkiye greyfurt dış ticaretinde AB'ye karşı fazlalık vermekle beraber bu konuda potansiyelini değerlendirmekten uzak bulunmaktadır. Başka bir deyişle, greyfurt ihracatında Türkiye güçlü bir karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olmakla birlikte, AB pazarında rakip ülkelerin rekabeti ile karşılaşmaktadır. Türkiye'nin, uluslararası pazarlarda konumunu korumak amacıyla greyfurtu daha ucuza satması ülkenin rekabet gücünü olumsuz etkilemektedir. Yaş meyve ve sebze olarak yapılan ihracatın, işlenmiş ürün olarak daha fazla katma değer yaratacak şekilde işlenerek ihraç edilmesi greyfurtun ülke ekonomisine katkısını artıracaktır. Greyfurtun üretim sezonunun yeni kaliteli ve tercih edilen çeşitler ile uzatılması, pazar talebinin karşılanması yanında konumunun güçlendirilmesi açısından önemlidir. Ayrıca bu konuda ekonomik getirinin yüksek olabilmesi için dünyadaki üretim teknolojilerindeki gelişmelerin de takip edilmesi gerekmektedir (Bostan vd., 2016, s. 20). Yeni çeşitlerin geliştirmesi ihracat artışına katkı sağlayacaktır.

2.3. Portakal

Portakal binlerce yıl önce kültüre alınmış bir narenciye türüdür. İlk kültüre alındığı yerin Çin olduğu kabul edilmektedir. 15. yüzyılın ortalarında Akdeniz Bölgesi'ne oradan da dünyanın diğer ılıman bölgelerine yayılım göstermiştir. Çeşitli kültür formları olan portakalın ekonomik değeri yüksektir. Sofralık ve meyve suyu olarak kullanımı yanında kabuğundan çıkarılan yağ likör ve bonbon yapımında kullanım alanı bulmaktadır (Ketenoğlu vd., 2016, s. 134-135).

Ülkemizde portakal üretiminin %83'ü Akdeniz, %17'si Ege Bölgesi'nden karşılanırken, iller açısından bakıldığında Antalya, Adana, Hatay, Muğla ve Mersin illeri üretimin %95'ini karşılamıştır.

Türkiye ürettiği portakalın bir kısmını iç piyasada tüketirken bir kısmını da dış piyasalara ihraç etmektedir. AB portakal ihracatımızın önemli pazarlarından birisidir. Gümrük birliğine katılmadan önceki dönem olan 1969-1995 yıllarında Türkiye'nin AB'ye yaptığı ihracatta iniş çıkışlar yaşanmıştır.

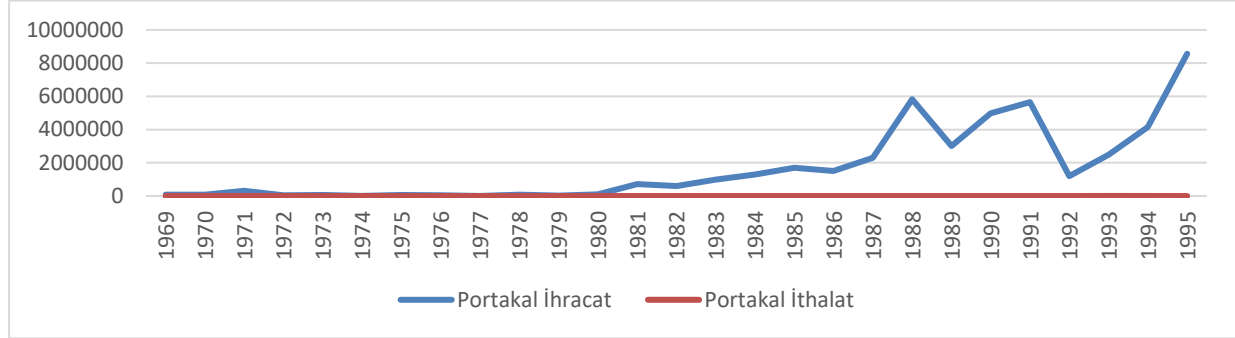
Tablo 3. Türkiye -AB arasındaki portakal ihracat ve ithalatı (1969-1995)-(ABD Doları)

Yıl*	Portakal*			Değişim Oranı (%)
	İhracat	İthalat	Cari Açık veya Cari Fazla	
1969	82.880	-	82.880	-
1970	81.521	-	81.521	-2
1971	304.803	-	304.803	274
1972	41.708	-	41.708	-86
1973	65.473	-	65.473	57
1974	7.831	-	7.831	-88
1975	56.735	-	56.735	624
1976	39.720	-	39.720	-30
1977	10.933	-	10.933	-72
1978	76.147	-	76.147	596
1979	17.387	-	17.387	-77
1980	105.798	-	105.798	508
1981	723.367	-	723.367	584
1982	599.595	-	599.595	-17
1983	997.375	-	997.375	66
1984	1.297.592	-	1.297.592	30
1985	1.700.276	-	1.700.276	31
1986	1.509.302	-	1.509.302	-11
1987	2.293.218	-	2.293.218	52
1988	5.826.795	-	5.826.795	154
1989	3.019.757	-	3.019.757	-48
1990	4.967.923	-	4.967.923	65
1991	5.653.921	-	5.653.921	14
1992	1.202.243	-	1.202.243	-79
1993	2.492.794	2.067	2.490.727	107
1994	4.146.015	2.859	4.143.156	66
1995	8.564.101	-	8.564.101	107
1969 - 1995	45.885.210	4.926	45.880.284	-

Kaynak: TÜİK 2022 verilerinden yararlanılarak düzenlenmiştir. *AB Genişleme sürecine göre hesaplanmıştır.

Örneğin 1973 yılında AB'ye 65 bin dolar değerinde bir ihracatta bulunmuş, 1974'te ise bu miktar 7,8 bin dolara düşmüş, daha sonra bu rakam 1995 yılında 8,5 milyon dolara

yükselmiştir. 1974 yaşanan düşüşte ilkim koşulları yanında Kıbrıs Barış Harekâtı'nın etkisi de vardır. Gümrük birliğine katılımdan önceki dönemde AB'den yalnızca 1993- 1994 yıllarında ve çok az miktarda bir portakal ithalatı gerçekleştirilmiştir. İnceleme konusu olan 1969-1995 yılları arasındaki süre zarfında Türkiye AB'ye toplamda 45,8 milyon dolar ihracatta bulunmuş, buna karşılık aynı süre zarfında gerçekleştirilen toplam ithalatın değeri ise 4,9 bin dolardır. Görüldüğü gibi, Türkiye-AB ile gerçekleştirdiği portakal dış ticaretinde çok açık bir ara ile fazlalık vermektedir.

Şekil 2. Türkiye -AB arasındaki portakal dış ticareti (1969-1995)

Türkiye her ne kadar AB'ye karşı portakal dış ticaretinde net ihracatçı bir ülke ise de ihracata alınacak çok mesafe vardır. Başka bir deyişle, Türkiye portakal ihracatında potansiyelini tam değerlendirememektedir. Bunun başlıca sebepleri arasında işletmelerin pazar araştırmasına gereken önemi vermemesi ve yeni pazarlara girmede çekincelerinin olması gösterilebilir. Uluslararası ticaretin önem kazandığı bu dönemlerde artık iç pazarlarda uygulanan pazarlama stratejileri dış pazarlarda da önem kazanmaktadır. Dış pazarlarda ürünün kalitesi, tutundurma faaliyetleri, taşıma şekilleri, ürünü fiyatlandırma şekilleri ve ithalatçı ülkenin veya müşteri isteğinin karşılanması rekabet edebilirliği etkileyen unsurların temelini oluşturmaktadır.

2.4. Mandalina

Mandalina dünyaya kuzeybatı Hindistan ve Güneybatı Çin'den yayılmıştır. Sıcaklık açısından geniş bir toleransa sahiptir. Meyve oluşumu kısa sürer. Çok çeşitleri vardır. Satsuma, Akdeniz ve diğer çeşitleri yanında, ticari açıdan daha uygun çeşitlerin geliştirilmesine çalışılmaktadır (Obalı, vd., 2015, s.136)

Türkiye'de mandalina üretiminin %84'ü Akdeniz, %15'i Ege Bölgesi'nden karşılanmaktadır. İllere göre mandalina üretimine bakıldığında ise, %39 üretim payı ile Hatay'ın, Türkiye mandalina üretiminde ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Hatay'ı Adana (%36) ve Mersin (%19) illeri izlemektedir (Aygören, 2022, s. 10).

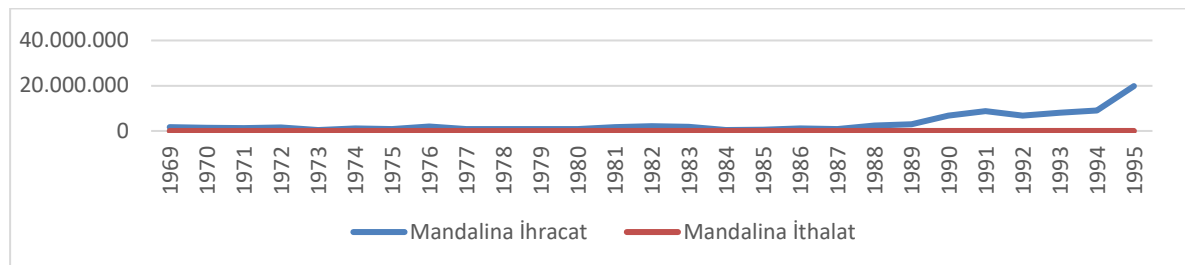
Türkiye'nin meyve ihracatının en önemli ürünlerinin başında mandalina gelmektedir. Mandalina ihracatının bir kısmı AB'ye yapılmaktadır. AB'ye yapılan mandalina ihracatı 1969-1995 döneminde yıllara bağlı olarak iniş ve çıkışlar yaşamakla beraber dönem sonlarına doğru ihracatta ciddi bir artış kaydedilmiştir.

Tablo 4. Türkiye-AB arasındaki mandalina ihracat ve ithalatı (1969-1995)-(ABD Doları)

Yıl*	Mandalina			Değişim Oranı (%)
	İhracat	İthalat	Cari Açık veya Cari Fazla	
1969	1.731.939	-	1.731.939	-
1970	1.349.548	-	1.349.548	-22
1971	1.220.641	-	1.220.641	-10
1972	1.513.947	-	1.513.947	24
1973	408.773	-	408.773	-73
1974	1.184.367	-	1.184.367	190
1975	836.686	-	836.686	-29
1976	1.999.782	-	1.999.782	139
1977	778.580	-	778.580	-61
1978	805.532	-	805.532	3
1979	861.453	-	861.453	7
1980	805.758	-	805.758	-6
1981	1.690.757	-	1.690.757	110
1982	2.107.704	-	2.107.704	25
1983	1.865.917	-	1.865.917	-11
1984	457.697	-	457.697	-75
1985	605.760	-	605.760	32
1986	1.157.550	-	1.157.550	91
1987	912.651	-	912.651	-21
1988	2.370.153	-	2.370.153	160
1989	3.035.144	-	3.035.144	28
1990	6.784.246	-	6.784.246	124
1991	8.781.304	-	8.781.304	29
1992	6.787.636	-	6.787.636	-23
1993	8.106.011	3.505	8.102.506	19
1994	8.984.504	-	8.984.504	11
1995	19.832.932	-	19.832.932	210
1969 - 1995	67.144.040	3505	67.140.535	-

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak düzenlenmiştir. *AB genişleme sürecine göre hesaplanmıştır.

Gümrük birliğine katılmadan önceki dönemde AB'ye toplam 86,9 milyon dolarlık bir mandalina ihracatı yapılmış, ithalat ise 26 yıllık bir süreçte ise yalnızca 1993 yılında 3,5 bin dolar şeklinde gerçekleşmiştir.

Şekil 3. Türkiye-AB arasındaki mandalina dış ticareti (1969-1995)

Türkiye-AB ile gerçekleştirdiği mandalina dış ticaretinde net bir ihracatçı ülkedir (Şekil 3). Türkiye-AB'ye yönelik mandalina dış ticaretinde açık bir ara ile fazlalık vermesine rağmen gerçek potansiyelinin çok düşük bir kısmını kullanmaktadır. Türkiye'nin, AB pazarında konumunu korumak amacıyla naranciya ürünlerini daha ucuza satması ülkenin rekabet gücünü

olumsuz etkilemektedir. Yaş meyve ve sebze olarak yapılan ihracatın, işlenmiş ürün olarak daha fazla katma değer yaratacak şekilde işlenerek ihraç edilmesi sektörün ülke ekonomisine katkısını artıracaktır. Narenciye üretim sezonunun yeni çeşitler ile uzatılması, pazar talebini sürekli karşılayabilmek, konumunu koruyabilmek ve geliştirmek için gereklidir (Aygören, 2022, s. 15).

3. GÜMRÜK BİRLİĞİNE KATILDIKTAN SONRA TÜRKİYE-AVRUPA BİRLİĞİ ARASINDAKİ TURUNÇGİLLER DIŞ TİCARETİ

3.1. Limon

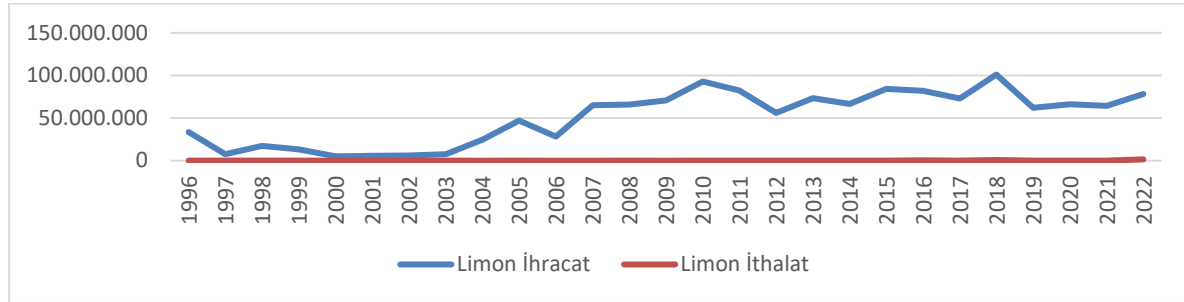
Türkiye'nin gümrük birliğine katılımdan sonraki dönem olan 1996-2022 yılları arasında AB'ye olan ihracatı yıllar itibarıyla çok ciddi gelişmeler kaydetmiştir. Ancak AB'ye gerçekleştirilen limon ihracatı iniş ve çıkışlı bir seyir izlemiştir. Örneğin 1996 yılında 33,5 milyon dolarlık bir ihracat gerçekleştirilirken bu rakam 2000 yılında 5,1 milyon dolar düşmüş, 2018 yılında 101 milyon dolarla pik noktası yapmış, 2022 yılında ise 78,3 milyon dolara düşmüştür. Aynı dönemde yapılan ithalatla bir artış olmakla birlikte, bu artış ihracatta meydana gelen değişime göre çok düşük kalmıştır.

Tablo 5. Türkiye-AB arasındaki limon ihracat ve ithalatı (1995-2022)-(ABD Doları)

Limon				
Yıl*	İhracat	İthalat	Cari Açık veya Cari Fazla	Değişim Oranı (%)
1996	33.526.222	16.212	33.510.010	-
1997	7.542.863	58.642	7.484.221	-78
1998	17.360.828	1.487	17.359.341	132
1999	13.369.853	8.564	13.361.289	-23
2000	5.116.824	-	5.116.824	-62
2001	5.687.022	1.068	5.685.954	11
2002	6.312.144	8.898	6.303.246	11
2003	7.739.040	8.863	7.730.177	23
2004	24.614.793	-	24.614.793	218
2005	47.147.849	9.864	47.137.985	92
2006	28.418.024	-	28.418.024	-40
2007	65.110.911	-	65.110.911	129
2008	65.822.339	4.335	65.818.004	1
2009	70.771.596	-	70.771.596	8
2010	92.884.041	4.550	92.879.491	31
2011	82.312.595	18.319	82.294.276	-11
2012	56.195.839	19.482	56.176.357	-32
2013	73.361.895	42.414	73.319.481	31
2014	66.649.722	81.394	66.568.328	-9
2015	84.171.821	38.122	84.133.699	26
2016	81.869.697	552.536	81.317.161	-3
2017	73.081.872	232.368	72.849.504	-10
2018	101.041.968	986.715	100.055.253	37
2019	61.956.508	190.876	61.765.632	-38
2020	66.238.312	168.593	66.069.719	7
2021	64.358.692	279.724	64.078.968	-3
2022	78.338.153	1.559.983	76.778.170	20
1996 - 2022	1.381.001.423	4.293.009	1.376.708.414	-

Kaynak: TÜİK 2022'den yararlanılarak düzenlenmiştir. *AB genişleme sürecine göre hesaplanmıştır.

Gümrük birliğine katılımdan sonraki dönemde toplam limon ihracatı 2 milyar 944 milyon dolar ithalat ise 4,29 milyon dolar olmuştur. Türkiye'nin AB'ye yönelik limon dış ticaretinde çok açık bir farkla ihracat lehine fazlalık vermektedir. Türkiye gümrük birliğinden sonraki dönemde limonda net ihracatçı konumu ilk döneme göre daha güçlendirmiştir. Bunun temel sebepleri limon üretim sahalarının genişlemesi ve limon üretiminde verimliliği artırıcı tekniklerin uygulanmasıdır. Gerek üretim sahalarının genişlemesi gerekse verimlilikte sağlanan artışlar limon üretimi miktarını artırmış buda beraberinde AB'ye yapılan ihracat miktar olarak değerinin artmasına yardımcı olmuştur.

Şekil 4. Türkiye -AB arasındaki limon dış ticareti (1996-2022)

Limon üretimi ve ihracatında sağlanan gelişmelere rağmen, Türkiye-AB'ye limon ihracatındaki gerçek potansiyelini değerlendirememektedir. Bunun çeşitli nedenleri vardır. Bunlar Türkiye'de son yıllarda dövizin kurunun ve enflasyonun yüksek seyretmesi maliyet hesaplarının tutmamasına dolayısıyla belirsizlik ya da zarara sebebiyet verilmesi, AB ülkelerine sevkiyatta Bulgaristan sınır kapısında yapılan analizlerde zorluk çıkarılması, pazarlamanın yeterince yapılmaması, soğuk hava depolarının yetersizliği ve iyi bir üretim planlamasının yapılmamasıdır.

3.2.Greyfurt

Türkiye'nin gümrük birliğine katılımdan sonraki dönemde AB'ye yaptığı greyfurt ihracatı yaklaşık on kat artış kaydetmiştir. Gümrük birliğine katılımdan önceki dönemde AB'den hiç greyfurt ithal edilmezken ikinci dönemde ithalatta bir artış kaydedilmiştir. İthalattaki artış miktarı ihracata göre oldukça düşük kalmıştır. AB'ye greyfurt ihracatı özellikle 2004 yılından itibaren artmaya başlamıştır. AB'ye greyfurt ihracatının artmasında, döviz kurlarının ihracat açısından uygun olması, greyfurtla ilgili kapama bahçelerinin yaygınlaşması, üreticilerin ihracat konusunda daha bilinçli olmaları ve verimlilik gibi etmenlerin etkisi olmuştur.

Tablo 6. Türkiye -AB arasındaki greyfurt ihracat ve ithalatı (1995-2022)-(ABD Doları)

Yıl*	Greyfurt			Değişim Oranı (%)
	İhracat	İthalat	Cari Açık veya Cari Fazla	
1996	12.016.895	-	12.016.895	-
1997	10.748.938	-	10.748.938	-11
1998	10.492.198	2.787	10.489.411	-2
1999	8.868.526	-	8.868.526	-15
2000	8.720.402	-	8.720.402	-2
2001	6.007.965	692	6.007.273	-31
2002	9.229.761	-	9.229.761	54
2003	9.622.826	-	9.622.826	4
2004	23.627.100	11.216	23.615.884	145
2005	23.693.626	24.006	23.669.620	0
2006	32.367.881	-	32.367.881	37
2007	40.314.284	-	40.314.284	25
2008	41.533.608	11.189	41.522.419	3
2009	41.416.348	-	41.416.348	0
2010	44.881.137	3.040	44.878.097	8
2011	44.925.840	11.834	44.914.006	0
2012	45.935.479	-	45.935.479	2
2013	32.947.948	-	32.947.948	-28
2014	46.360.121	14.895	46.345.226	41
2015	34.418.960	-	34.418.960	-26
2016	42.868.419	7.681	42.860.738	25
2017	34.992.616	-	34.992.616	-18
2018	44.272.155	12.672	44.259.483	26
2019	33.023.617	20.172	33.003.445	-25
2020	40.093.265	16.375	40.076.890	21
2021	33.798.928	95.388	33.703.540	-16
2022	30.002.869	298.589	29.704.280	-12
1996 - 2022	787.181.712	530.536	786.651.176	-

Kaynak: TÜİK 2022 verilerinden yararlanılarak düzenlenmiştir. *AB genişleme sürecine göre hesaplanmıştır.

1996-2022 dönemi boyunca, Türkiye'nin AB ile gerçekleştirdiği toplam greyfurt dış ticaret rakamlarına bakıldığında ihracatta toplam değer 787 milyon dolar, ithalatın ise 530 bin dolar şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. Dış ticaret fazlası ihracat lehine 786,5 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye'nin AB ile gerçekleştirdiği greyfurt dış ticaretinde açık bir ara ile net bir ihracatçı ülkedir (Tablo 6). Türkiye her ne kadar greyfurtta AB ile yaptığı dış ticarete net bir ihracatçı ülke ise de bu konuda alınacak çok mesafe vardır. Başka bir deyişle Türkiye'nin greyfurt ihracatını daha fazla artırma imkânı vardır. Türkiye'nin greyfurt ihracatı artırması için piyasalarda oluşan greyfurt arz fazlasının pazarlamada etkin pazarlama yoluyla çözülmesi gerekmektedir. Ayrıca üretim sezonunun genişletilmesi amacıyla tüketici taleplerine ve dış pazar isteklerine cevap verebilecek nitelikte ürünler üretime sokulmalı ve markalaşma teşvik edilmelidir. Erkenci ve geçişi çeşitlerin geliştirilmesine ve üretimine önem verilerek, hasat periyodu daha uzun zamana yayılmalı ve dış pazarlarda rekabet şansı artırılmalıdır (Aygören, 2022, s. 18).

3.3. Portakal

Turunçgillerden olan portakalda bu dönemde Türkiye’de üretim, tüketim ve dış ticaret açısından bir dalgalanma yaşanmıştır. İnceleme konusu yaptığımız gümrük birliğine katılım sonrası dönemin son yıllarında portakalın üretim ve ihracatında bir düşme gözlenmektedir. 2016 yılında AB’ye gerçekleştirilen 13,7 milyon dolarlık ihracat, 2022 yılında 4 milyon dolara düşmüştür. Portakal ihracatının düşüşünde dış talebin azalmasına bağlı olarak üreticilerin portakal üretimlerini düşürmesidir. Başka bir deyişle üretimin düşmesi, ihracatı düşürmüştür. Görüldüğü gibi, portakal ihracatını belirleyen faktörlerin başında portakal oluşan dış taleptir. Bunun başlıca sebeplerini, değişen tüketici eğilimlerine bağlı olarak sofralık tüketimde kolay soyulabilir grup olarak da nitelenen mandarinlerde yaşanan talep artışı, yeni portakal çeşitleri ile mevcut üretim alanlarının yeniden tesisi ve özellikle büyük üretici ülkelerde yaşanan portakalla ilgili bitkisel hastalıklardır.

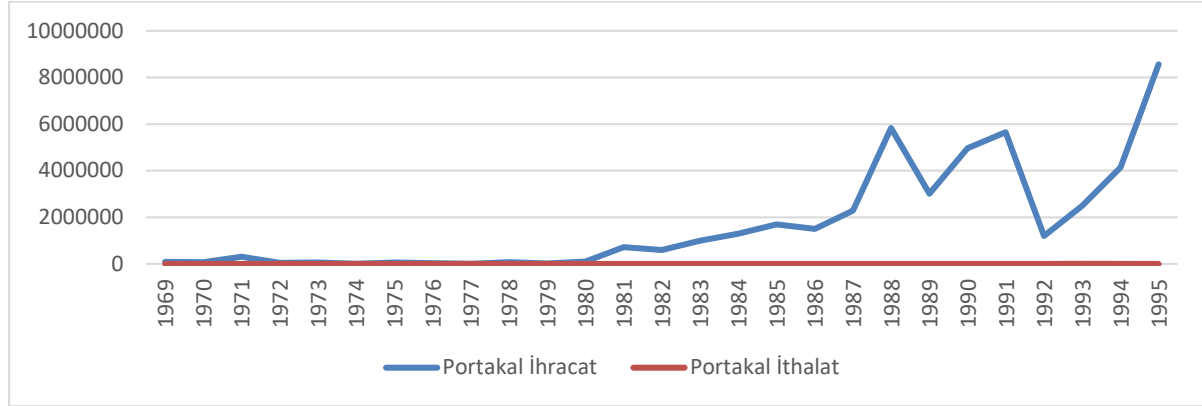
Tablo 7. Türkiye-AB arasındaki portakal ihracat ve ithalatı (1995-2022)-(ABD Doları)

Yıl*	Portakal			
	İhracat	İthalat	Cari Açık veya Cari Fazla	Değişim Oranı (%)
1996	12.321.846	4.417	12.317.429	-
1997	8.164.712	-	8.164.712	-34
1998	3.813.070	-	3.813.070	-53
1999	5.368.613	1.250	5.367.363	41
2000	2.397.941	-	2.397.941	-55
2001	5.476.857	-	5.476.857	128
2002	7.302.234	14.589	7.287.645	33
2003	6.329.568	4.912	6.324.656	-13
2004	6.555.279	-	6.555.279	4
2005	13.368.693	11.343	13.357.350	104
2006	5.147.839	25.056	5.122.783	-62
2007	15.308.688	-	15.308.688	199
2008	13.600.755	-	13.600.755	-11
2009	16.521.245	23.957	16.497.288	21
2010	9.183.035	22.261	9.160.774	-44
2011	7.092.361	-	7.092.361	-23
2012	6.706.921	-	6.706.921	-5
2013	9.468.624	-	9.468.624	41
2014	5.599.279	-	5.599.279	-41
2015	6.816.356	105.174	6.711.182	20
2016	13.716.362	-	13.716.362	104
2017	10.243.119	3.002	10.240.117	-25
2018	13.081.517	4.119	13.077.398	28
2019	6.154.896	9.357	6.145.539	-53
2020	10.667.219	50.604	10.616.615	73
2021	4.601.012	112.329	4.488.683	-58
2022	4.045.701	93.624	3.952.077	-12
1996-2022	219.731.896	485.994	228.567.748	-

Kaynak: TÜİK 2022 verilerinden yararlanılarak düzenlenmiştir. *AB genişleme sürecine göre hesaplanmıştır.

İlgili dönemde AB’ye toplamda 229 milyon dolarlık bir ihracata karşılık toplamda 485 bin dolarlık bir ithalat gerçekleşmiştir. Türkiye-AB ile gerçekleştirdiği portakal dış ticaretinde açık bir ara ile dış ticaret fazlası vermektedir. Portakalda üretim alanlarının artırılması ile

ihracatın daha da aratabileceği varsayılarak daha fazla döviz girdisi sağlanabilir (Ertek vd., 2020, s. 7).

Şekil 5. Türkiye-AB arasındaki portakal dış ticareti (1995-2022)

Ayrıca ihracatta gelir artışı sağlayabilmek için kaliteli ve bol ürün çeşitlemesine gidilmeli, üretim ve ihracatta standart, kalite ve ambalaja dikkat edilmeli, pazarlama hizmetleri ve kalitesini geliştirmeye yönelik faaliyetler, yeni pazarlara girme konusundaki çalışmalar ve markalaşma faaliyetleri önemsemelidir

Bilindiği gibi, portakalın ve diğer turuncgillerin en önemli pazarlama kanallarının başında ihracat gelmektedir. Üretimdeki artış ve bu artışı dengeleyecek kadar artmaması ürünün ihracatının daha fazla yapılmasını gerekli kılmaktadır. Portakalın üreticiden tüketiciye ulaşmaya kadar olan pazarlama zincirinin uzunluğuna bağlı olarak pazarlama marjı düşmektedir. Pazarlama zincirinin uzaması sonucunda üretici fiyatları ile tüketici fiyatları arasındaki makasta gittikçe açılmaktadır (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021, s. 65). Portakalın piyasa fiyatı ile ihracat arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Portakalın ihracatının artması üretim fazlalığından kaynaklanan fiyat düşüklüğünü üretici lehine döndürecek ve ülkeye döviz kazandırmış olacaktır. AB gibi, zengin tüketici kitlesinin bulunduğu bir coğrafyaya portakal ve diğer narenciye ürünlerin ihracatının artırılması için daha fazla çaba gösterilmelidir.

3.4.Mandalina

Türkiye dünyanın önemli mandalina ihracatçı ülkelerinden biridir. Dünyadaki mandalina ihracatının %7,7'si Türkiye tarafından gerçekleştirilmektedir. Türkiye bu ihracat oranıyla dünyada 4.sırada bulunmaktadır. Diğer pazarların yanında AB de mandalina ihracatında Türkiye'nin önemli pazarlarından birisidir. Türkiye'nin gümrük birliğine katılımdan sonra genel olarak AB'ye gerçekleştirdiği ihracat miktarında bir artış kaydedildiği görülmektedir. Özellikle bu artış 2012 yılından sonra daha dikkat çekici bir duruma gelmiştir. 2012 yılında 14 milyon dolar olan yıllık ihracat 2022 yılında 44 milyon dolara yükselmiştir. Şunu ifade etmek gerekir ki ihracata sağlanan artışın temelinde üretim sahalarının gelişmesine bağlı olarak üretimin artmasıdır. Mandalina üretimin artması üreticilere ihracat yapma yolunu hızlandırmıştır. Üretim ve dolayısıyla ihracatta meydana gelen artışların temel nedenleri arasında verimde meydana gelen artış, üretim bölgelerinde modern yetiştiriciliğin yaygınlaşması ile tercih edilen tür ve çeşitlerin nispeten yüksek verime sahip olması gelmektedir (Aygören, 2022, s. 8).

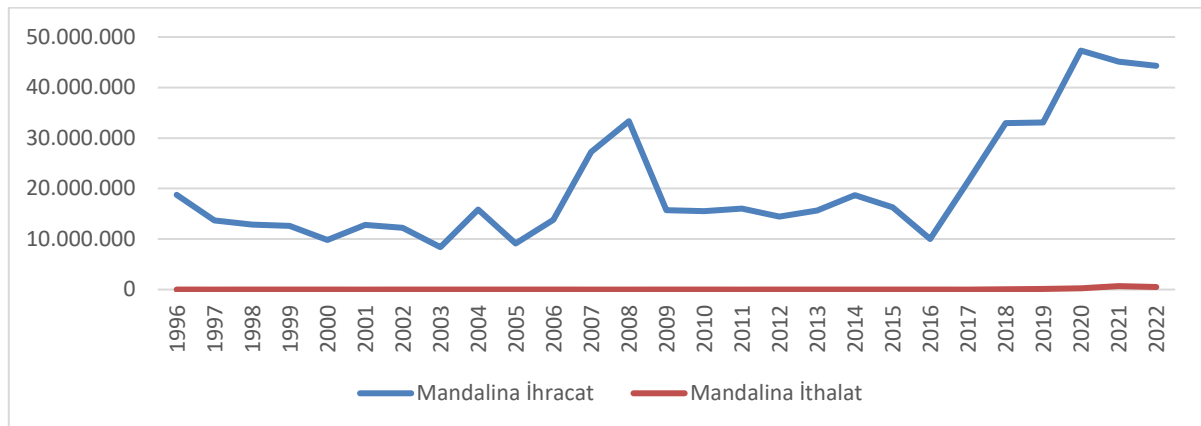
Gümrük birliğine katılımdan sonra AB ile gerçekleştirilen mandalina dış ticaretine bakıldığında, dönem boyunca toplam olarak, 546 milyon dolarlık bir ihracat yapılmış buna karşılık olarak 1,6 milyon dolarlık bir ithalat gerçekleştirilmiştir. Dış ticaret 545,2 milyon dolar fazlalık vermiştir.

Tablo 8. Türkiye-AB arasındaki mandalina ihracat ve ithalatı (1995-2022)-(ABD Doları)

Yıl*	Mandalina			Değişim Oranı (%)
	İhracat	İthalat	Cari Açık veya Cari Fazla	
1996	18.772.334	-	18.772.334	-
1997	13.700.189	319	13.699.870	-27
1998	12.879.904	-	12.879.904	-6
1999	12.618.134	-	12.618.134	-2
2000	9.821.261	-	9.821.261	-22
2001	12.796.085	1.420	12.794.665	30
2002	12.211.926	-	12.211.926	-5
2003	8.388.898	-	8.388.898	-31
2004	15.808.070	-	15.808.070	88
2005	9.097.818	-	9.097.818	-42
2006	13.832.676	-	13.832.676	52
2007	27.271.282	18.794	27.252.488	97
2008	33.302.835	2.643	33.300.192	22
2009	15.708.965	-	15.708.965	-53
2010	15.533.320	-	15.533.320	-1
2011	16.013.259	586	16.012.673	3
2012	14.414.041	-	14.414.041	-10
2013	15.660.410	-	15.660.410	9
2014	18.719.019	-	18.719.019	20
2015	16.286.606	-	16.286.606	-13
2016	10.000.630	-	10.000.630	-39
2017	21.342.292	6.326	21.335.966	113
2018	32.928.614	26.000	32.902.614	54
2019	33.046.332	109.360	32.936.972	0
2020	47.305.677	236.842	47.068.835	43
2021	45.123.880	682.231	44.441.649	-6
2022	44.278.751	526.347	43.752.404	-2
1996-2022	546.863.208	1.610.868	545.252.340	-

Kaynak: TÜİK 2022 verilerinden yararlanılarak düzenlenmiştir. *AB genişleme sürecine göre hesaplanmıştır.

Görüldüğü gibi Türkiye mandalina dış ticaretinde AB ile yürüttüğü dış ticarete açık bir ara ile net bir ihracatçı bir ülkedir (Tablo 8).

Şekil 6. Türkiye-AB arasındaki mandalina dış ticareti (1995-2022)

Türkiye'nin son yıllardaki net ihracatçı ülke konumu daha bir iyi duruma gelmiştir. Bu olumlu gelişmelere rağmen bu konuda alınacak mesafe vardır. Başka bir deyişle, Türkiye mandalina yetiştiriciliği açısından; coğrafi konum, iklim şartlarının uygunluğu, yeterli ve mevcut üretim miktarı, üretim alanlarında verimin yüksek olması gibi avantajlara sahip olmasına rağmen bu avantajlarını yeterli bir şekilde kullanamamaktadır. Mandalina ihracatından daha fazla gelir elde edilebilir. Üretim, pazarlama, nakliye, depolama, ambalajlama gibi konularda çeşitli sorunlar da yaşanması yurtdışı pazarlardan daha yüksek gelir elde edilmesini engellemektedir.

Ayrıca Türkiye'de mandalina üretiminin büyük kısmının Eylül ile Ocak aylarını kapsayacak dönemde gerçekleşmesi, üretim sezonunun dar bir zaman dilimine sıkışması sektörün önemli sorunlarından birisini oluşturmaktadır. Üretim sezonunun geniş bir zaman dilimini kapsayacak şekilde genişletilmesi, sektörün sürdürülebilir bir üretim yapısına kavuşmasını sağlayacak, böylece hem rekabet gücünün artırılması hem de sürdürülebilir rekabet için önemli bir adım atılmış olacaktır. Mandalinanın daha uzun süre saklanabileceği modern depolama ve saklama altyapısının oluşturulması, ürünlerin kalitesini koruma, uzun süreli saklama ve dış pazarlama için kritik bir öneme sahiptir (Özözen, 2023, ss. 944-967). İlave olarak mandalina ihracatının daha artırılması için ihracat yaptığımız AB ve diğer ülkelerin tüketicilerinin talepleri doğrultusunda yapılması sağlanmalıdır. Bu kapsamda talep edilen çeşitlerin kaliteli bir şekilde üretilmesi için üreticiler bu konuda bilgilendirilip, yönlendirilmelidir (Meyve, sebze ve diğer bahçe bitkileri sektörü analiz raporu, 2021, s. 66).

4. TÜRKİYE-AVRUPA BİRLİĞİ TURUNÇGİLLER DIŞ TİCARETİNİN GÜMRÜK BİRLİĞİ ÖNCESİ VE SONRASININ KARŞILAŞTIRILMASI

Tablo 9. Türkiye-AB arasındaki gümrük birliğinin turunçgiller üzerinde etkisi

Turunçgiller (1969-1995)*				
Ürün	İhracat	İthalat	Cari Açık veya Cari Fazla	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
Limon	214.873.251	707.062	214.166.189	30.390
Greyfurt	77.328.704	-	77.328.704	-
Portakal	45.885.210	4.926	45.880.284	931.490
Mandalina	86.976.972	3.505	86.973.467	2.481.511
1969 - 1995	425.064.137	715.493	424.348.644	59.409

Kaynak: TÜİK 2022'den yararlanılarak düzenlenmiştir.

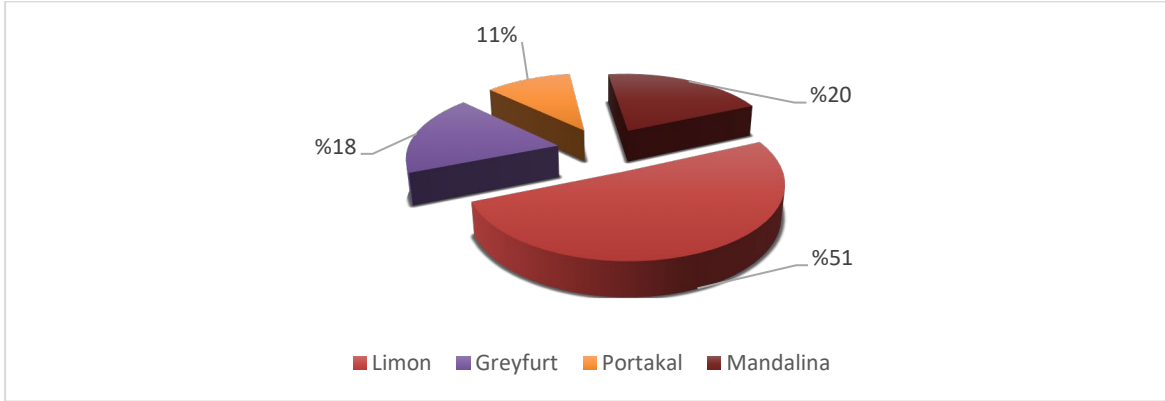
Tablo 10. Türkiye-AB arasındaki gümrük birliğinin turunçgiller üzerinde etkisi

Turunçgiller (1996-2022)*				
Ürün	İhracat	İthalat	Cari Açık veya Cari Fazla	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
Limon	1.381.001.423	4.293.009	1.376.708.414	32.169
Greyfurt	787.181.712	530.536	786.651.176	148.375
Portakal	229.053.742	485.994	228.567.748	4.7131
Mandalina	546.863.208	1.610.868	545.252.340	33.948
1996-2022	2.944.100.085	6.920.407	2.937.179.678	42.542

Kaynak: TÜİK 2022'den yararlanılarak düzenlenmiştir.

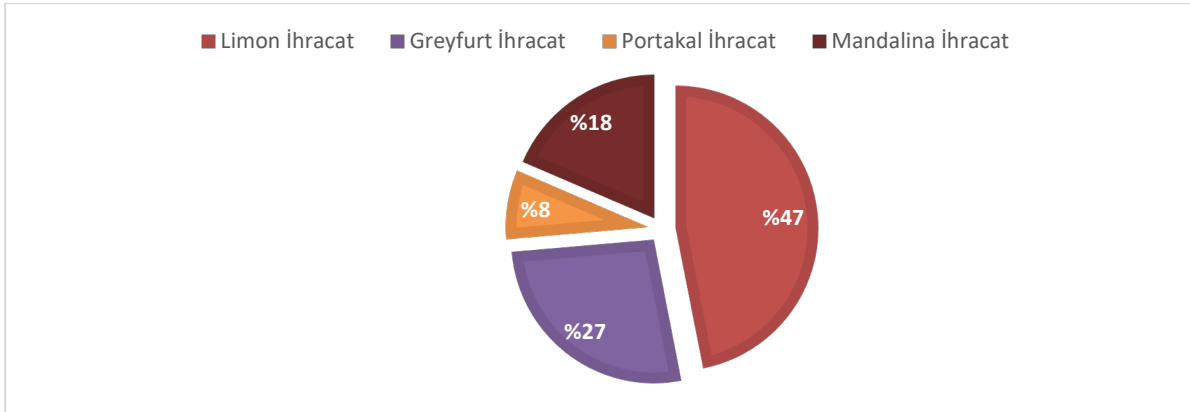
Gümrük birliği öncesinde AB'ye yapılan toplam narenciye ihracatının değeri 425 milyon dolar civarındadır. Gümrük birliğine katılımdan sonra toplam ihracat 2 milyar 944 milyon dolar yükselmiştir. Gümrük birliğine katılımdan sonra ihracatta meydana gelen artış önceki döneme göre, 6,92 kat artış göstermiştir. Dış ticaretin ithalat tarafına bakıldığında ise, gümrük birliği öncesi dönemde toplam 715 bin dolarlık olan ithalat miktarı gümrük birliğine katılımdan sonar 692 bin dolara düşmüştür. Görüldüğü gibi turunçgiller toplam ithalatında %3,3 bir düşüş yaşanmıştır.

İlgili dönemde ürün bazında en fazla artış gerek miktar gerekse oransal olarak portakalda gerçekleşmiştir. Gümrük birliği öncesi dönemde toplamda 45 milyon dolarlık portakal ihracı, gümrük birliğine katılımdan sonra toplamda 2 milyar 290 milyon dolara yükselmiştir. Portakaldaki miktarsal artış 2 milyar 245 milyondur. Portakaldaki artış %5000 bin olmuştur. Başka bir deyişle portakal ihracatında ikinci dönemde meydana gelen artış ilk döneme göre 50 kat olmuştur. Portakal ihracatının artmasında gümrük tarifeleri ve diğer sınırlamaların düşürülmesi veya kaldırılması yanında portakal üretiminde verimliliğin artması etkili olmuştur.

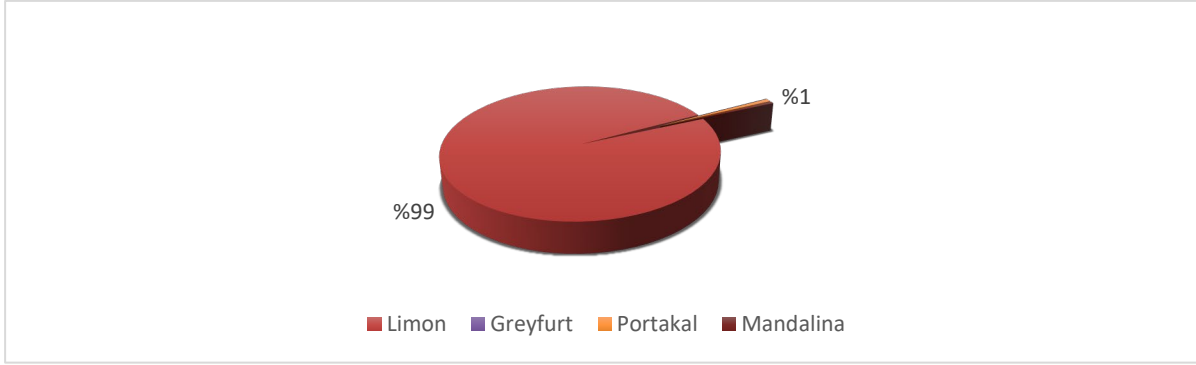
Şekil 7. Türkiye'nin AB'ye turunçgiller ihracatı (1969-1995)

Gümrük birliğine katılımdan sonra ürünlerin ihracat pastasından aldıkları payların oranlarında önemli değişiklikler yaşanmıştır. 1969-1995 döneminde gerçekleştirilen ihracatın en fazla payı %51 oranıyla limon olmuştur. Limonu sırasıyla %20 oranıyla mandalina, %18 oranıyla greyfurt, %11'le de portakal olmuştur.

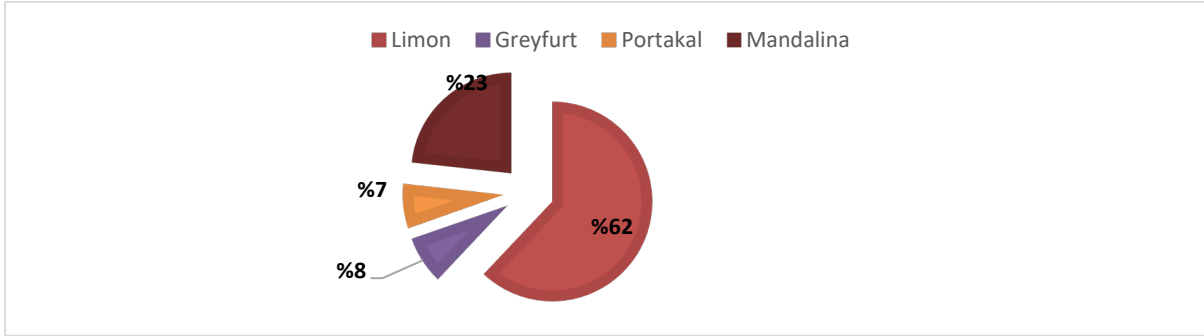
Şekil 8. Türkiye'nin AB'ye turunçgiller ihracatı (1996-2022)

Gümrük birliğine katılımdan sonra, toplam ihracatta portakalın payı %47'e çıkmıştır. Greyfurtun payı %27, mandalının %18 ve limonun payı %8 olmuştur. Görüldüğü gibi, portakal ve greyfurtun ihracatta aldıkları payda artış mandalina ve limon da düşüş olmuştur. Oransal olarak en fazla düşüş %51 gibi bir orandan %8'e düşen limonda olmuştur.

Şekil 9. Türkiye'nin AB'ye turunçgiller ithalatı (1969-1995)

Gümrük birliğine katılmadan önce ki dönemin toplam ithalat yapısına oransal açıdan bakıldığında, ithalatın %99'nın limondan oluştuğu görülmektedir. Geri kalan %1'lik kısım portakal ve mandalinalardan oluşmuştur. İlgili dönemde greyfurt ithalatı gerçekleşmemiştir.

Şekil 20. Türkiye'nin AB'ye turunçgiller ithalatı (1995-2022)

Türkiye'nin gümrük birliğine katılmadan sonraki dönemdeki toplam ithalat yapısı ilk döneme göre değişiklikler göstermiştir. Limonun ithalatındaki payı %99'dan 62'ye düşmüş, buna karşılık, mandalinaların payı %0'dan %23'e, greyfurtun payı sıfırdan %8'e çıkmış, portakalın payda %7'e çıkmıştır. Ancak her iki dönemde gerçekleşen toplam ithalatları değer olarak miktarları toplam ihracat yanında oldukça düşük kalmıştır.

AB, özel anlaşmalar dışında kalan portakal ithalatına, ürünün türüne göre %3,2-12 aralığında bir gümrük vergisi uygulamaktadır. Bunun yanında, %3,2 gümrük vergisi uygulanan ürünlerde 64,79 avro/100 kg şeklinde bir birim fiyatı ile Türkiye'ye gümrük vergisi uygulamaktadır. Türkiye ise portakal ithalatına %54 gümrük vergisi uygulamaktadır (Alkan, 2015, s. 93-94). AB'nin portakalda Türkiye'ye gümrük vergisi uygulamaması ve bu kapsamda tarımsal ürünlerin gümrük birliğine kapsamına alınması halinde portakal ihracatında ciddi bir artış beklenilmemektedir. AB OGT'nin Kabul Edilmesi ile birlikte, Türkiye'nin portakalla ilgili gümrük vergisini %54'ten sıfıra çekmesi halinde kısmi de olsa ithalatla bir artış öngörülmektedir.

Turunçgillerin bir alt türünün oluşturan limonda, AB gümrük vergisinden ayrı olarak ithalatın gerçekleştiği aya göre giriş fiyatı uygulamaktadır. Başka bir deyişle, AB üçüncü ülkelerden limon ithalatına Haziran-Temmuz döneminde giriş fiyatı uygulamaktadır. Limon giriş fiyatı 55,80 avro/100 kg'dır. Bu fiyatın üzerindeki limon ithalatı için %6,40 gümrük vergisi uygulamaktadır. Bu fiyatın altındaki ürünler için aradaki farka göre %6,40 ad valorem gümrük vergisine ilave 1,10 avro/100 kg – 25,60 avro/100 kg arasında spesifik vergi uygulamaktadır. Türkiye için indirimli bir gümrük vergisi uygulamaktadır. Giriş fiyatının üzerindeki ithalata gümrük vergisi uygulamaz iken bu fiyatın altındaki ithalata spesifik vergi

uygulamaktadır (Alkan, 2015., s. 93,94). Türkiye limon ithalatına %54 gümrük vergisi uygulamaktadır. Limona uygulanan giriş fiyatının kaldırılması halinde limon ihracatımızın artışı beklenmektedir. Aynı şekilde limonla ilgili gümrük vergisini kaldırdığımızda ülkemize AB'den limon ithalatının kısmi olsa da artışın yaşanması öngörülmektedir.

Ancak Türkiye'nin AB'ye turunçgiller ihraç etme kapasitesi fazladır. Bazı sebepler yönünden bu kapasite tam değerlendirilememektedir. Turunçgiller ihracatımızı olumsuz etkileyen sebepler arasında, ihracatta düzenli bir pazarlama organizasyonunun olmaması, talep edilen çeşitlerin zamanında, istenilen kalite ve miktarda temin edilememesi ve iklimsel değişimlere bağlı olarak üretimde meydana gelen dalgalanmalardır. Ayrıca ihracatçıların kendi aralarında rekabete girerek çok parçalı bir biçimde pazara girmeleri ihracat yapılan ülkelerdeki pazar payının yeterince artırılmamasına yol açtığı gibi, mevcut pazarların daralmasına sebep olabilmektedir (Tarım ve Orman Bakanlığı , 2021, s. 65).

Türkiye ile AB arasındaki turunçgiller dış ticaretinde yukarıda da ifade edildiği gibi, Türkiye net bir ihracatçı ülke konumundadır. Gümrük birliğinin uygulamalarında AB'ye dahil ülkeler arasında ortak gümrük tarifesi uygulanmaktadır. Ancak AB'ye dahil ülkeler çeşitli dış ticaret mekanizmaları ile ithalat veya ihracatı zorlaştırabilmektedir. Ortak Tarım Politikası'na veya işlenmemiş tarımsal ürünlerin gümrük birliği kapsamına alınmaları durumunda Türkiye ithalat vergilerini düşürme veya diğer mekanizmaları sınırlandırmak zorunda kalabilir. AB'nin narenciye üretiminde genelde kendine yeterli olmaması nedeniyle Türkiye'ye fazla bir ithalat gerçekleşmeyebilir.

Yukarıda ifade edildiği gibi, Türkiye turunçgillerde AB ile yürüttüğü dış ticarete net ihracatçı bir ülkedir. Türkiye'deki turunçgillerde fiyatları genellikle AB ortalamasının altındadır. Ancak ihracatta nakliye ve diğer benzeri maliyetleri de göz önünde tutması gerekir.

AB tarafından pazar engellerinin kaldırılması halinde ülkemiz içinde tüketilen turunçgillerin bir kısmının AB pazarına ihraç edilmesi nedeniyle iç fiyatların kısmen yükselmesi beklenmelidir (Grethe, 2007, s. 446).

Ayrıca bir kısım AB üyesi ülkeler, kalite, standardizasyon ve sertifikasyon adı altında tarım ürünlerine bu kapsamda turunçgillerde tarife dışı engeller uygulayabilmektedir. Bilindiği gibi, tarife dışı engeller, kısıtlamalar, mali - idari ve teknik engeller gibi pek çok konu dış ticaretin üzerine olumsuz etkiler yapabilmektedir. İthalatı kotalarla kısıtlamanın bir uygulaması olan ithalat yasaklarına ülkeler; ekonomik, politik, sağlık ve ahlaki nedenlerle başvurulabilmektedirler. Politik yasaklamalarda, bazı ülkelerin ürün ya da hizmetlerinin ülkeye girişine engel koyulabilmektedir. Bazı durumlarda, sağlık nedenleriyle bazı ürünlerin ülkelere girişi yasaklanabilmektedir (TAGEM, 2021, s. 42-43). AB'nin bir kısım ülkeleri tarife dışı engellere başvurarak turunçgiller ihracatımızı olumsuz etkileyebilmektedir.

5. SONUÇ

Türkiye'nin gümrük birliğine katılımından sonra, AB ile yaptığı turunçgiller dış ticaretinde çok ciddi değişimler yaşanmıştır. Gümrük birliğine katılımından önce AB'ye yapılan toplam turunçgiller ihracatımızın değeri 425 milyon dolardır. Gümrük birliğine katılımından sonra toplam ihracat 2 milyar 944 milyon dolar yükselmiştir. Gümrük birliğine katılımından sonra ihracata meydana gelen artış önceki döneme göre, 6,92 kat artış göstermiştir. Dış ticaretin ithalat tarafına bakıldığında ise, gümrük birliği öncesi dönemde toplam 715 bin dolarlık olan ithalat miktarı gümrük birliğine katılımından sonra 692 bin dolara düşmüştür.

Her ne kadar ülkemiz AB'ye karşı turunçgiller dış ticaretinde net ihracatçı bir ülke ise de ihracatta alınacak çok mesafe vardır. Başka bir deyişle, Türkiye turunçgiller ihracatında potansiyelini tam değerlendirememektedir. Bunun başlıca sebepleri arasında işletmelerin pazar

araştırmasına gereken önemi vermemesi ve yeni pazarlara girmede çekincelerinin olması gösterilebilir. Uluslararası ticari ilişkilerin çok önem kazandığı bu dönemlerde artık iç pazarlarda uygulanan pazarlama stratejileri dış pazarlarda da önem kazanmaktadır. Dış pazarlarda ürünün kalitesi, tutundurma faaliyetleri, taşıma şekilleri, ürünü fiyatlandırma şekilleri ve ithalatçı ülkenin veya müşteri isteğinin karşılanması rekabet edebilirliği etkileyen unsurların temelini oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- Alkan, U. (2015). *Türkiye-Avrupa Birliği Gümrük Birliği Alanı'na Tarımsal Ürünlerin Dâhil Edilmesinin Hukuki Rejimi ve Muhtemel Etkileri*, [Uzmanlık tezi]. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı.
- Aygören, E. (2022). *Turuncgiller*. Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü (TEPGE).
<https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Ürün%20Raporları/2022%20Ürün%20Raporları/Turuncgiller%20Ürün%20Raporu-TEPGE-353.pdf>
- Aygören, E. (2023). *Ürün Raporu Turuncgiller 2023*. Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü (TEPGE).
<https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Ürün%20Raporları/2023%20Ürün%20Raporları/Turuncgiller%20Ürün%20Raporu%202023-382%20TEPGE.pdf>
- Aygören, E. (2024). *Tarım Ürünleri Piyasaları Limon*. Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü (TEPGE).
<https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tarım%20Ürünleri%20Piyasaları/2024Temmuz%20Tarım%20Ürünleri%20Raporu/Limon%20Tarım%20Ürünleri%20Piyasaları%20Raporu%20Temmuz-2024-v4.pdf>
- Budak, D., Gültekin U., Uysal O., Subaşı S., Kafa G., ve Aras Y. (2016). *Türkiye Turuncgiller Sektörü ve İhracat Yapısı*. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı.
https://www.researchgate.net/publication/339874889_Turkiye_Turuncgil_Sektoru_ve_Ihracat_Yapisi
- Demirtaş, B. (2005). *Türkiye'de Limon Üretim Ekonomisi ve Pazar Yapısı*, Enstitüsü [Basılmamış Doktora Tezi]. Çukurova Üniversitesi.
- Demir, M., (8 Kasım 2023). *Limon ihracatının çözümü 'Bitki Karantina Protokolü'*
<https://www.dunya.com/ihracat/limon-ihracatinin-cozumu-bitki-karantina-protokolu-haberi-710220>.
- Ertek, N., Demir, O., Keskin, A. (2020). Türkiye'de Portakal Piyasasının Ekonomik Analizi ve Pazarlama Marjları. *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 51(1), 1-7.
<https://doi.org/10.17097/ataunizfd.562115>.
- Grethe, H. (2007). The challenge of integrating EU and Turkish Agricultural Markets and Policies, *Int. J. Agricultural Resources, Governance and Ecology*, Vol. 6, Nos. 4/5, 440-459.
- Obalı, O., Geven, F., Güney, K., Kurt, L., Tuğ, G., Bingöl ve M., Körüklü, T. (2016). *Ekonomik Bitkiler*, Palme Yayıncılık.
- Özözen, S. (2023). Türkiye'nin Narenciye Sektöründe Karşılaştırmalı Rekabet Gücü, *Yönetim Bilimleri Dergisi Cilt/21, Özel Sayı*, 994-967.

- Tarım ve Orman Bakanlığı. (2021). *Meyve, Sebze ve Diğer Bahçe Bitkileri Sektörü Analiz Raporu: IPARD III programının hazırlanmasında sektörel analizler projesi*. <https://kutuphane.tarimorman.gov.tr/vufind/Record/1245727/Description>.
- Tarım ve Orman Bakanlığı (2021). *Tarımsal Dış Ticaret Sektör Politika Belgesi 2021-2025*. <https://www.tarimorman.gov.tr/TAGEM/Belgeler/yayin/TARIMSAL%20DIŞ%20TİCARET%20SPB%202021-2025.pdf>
- Turgutoğlu, E. (2020). *Altıntop Yetiştiriciliği*. Tarım ve Orman Bakanlığı Tarımsal Araştırmalar ve Politikalar Genel Müdürlüğü.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (1969-2023), Gümrük Tarife İstatistikleri Pozisyonu (GTIP).
- Ziraat Mühendisleri Odası. (2014). *Türkiye’de Turuncgiller Üretimi, Dış Ticareti ve Sorunları*. <https://www.zmo.org.tr/icerik/turkiye-8217-de-turuncgil-uretimi-dis-ticareti-ve-sorunlari-19530>

ENHANCING ACTIVE CITIZENSHIP THROUGH SOCIAL ENTREPRENEURSHIP EDUCATION IN TURKIYE AND LITHUANIA: A THEORETICAL AND COMPARATIVE STUDY

Geliş Tarihi: 30.05.2025

Susran Erkan EROĞLU¹

Geliş Tarihi: 25.06.2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Abstract

This study presents a comparative conceptual analysis of how social entrepreneurship education fosters active citizenship in Turkey and Lithuania. Social entrepreneurship, beyond economic innovation, reflects a value-based approach centered on civic responsibility and social impact. Education in this field enables students to identify societal challenges, develop innovative solutions, and participate actively in democratic life. In Turkey, social entrepreneurship education remains emergent, mostly led by NGOs and short-term projects, with limited integration into formal curricula. Civic education often emphasizes national identity over participatory democracy or critical engagement. In contrast, Lithuania has implemented a more structured, EU-aligned strategy, integrating social entrepreneurship and civic education through inclusive pedagogies and community-based learning. The study suggests that Turkey requires systemic reforms to align civic education with social entrepreneurship principles. Lithuania, meanwhile, offers replicable policy models and institutional practices. The findings underscore the value of cross-national dialogue and cooperation to strengthen civic and entrepreneurial learning across European education systems.

Keywords: Social entrepreneurship, active citizenship, civic education, Türkiye, Lithuania.

JEL Kodları: Z00, Z19.

TÜRKİYE VE LİTVANYA'DA SOSYAL GİRİŞİMCİLİK EĞİTİMİ YOLUYLA AKTİF VATANDAŞLIĞIN GÜÇLENDİRİLMESİ: KAVRAMSAL VE KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME

Özet

Bu çalışma, sosyal girişimcilik eğitiminin Türkiye ve Litvanya bağlamında aktif vatandaşlığı nasıl güçlendirdiğine dair kavramsal bir karşılaştırmalı analiz sunmaktadır. Sosyal girişimcilik, yalnızca ekonomik bir yenilik biçimi değil, aynı zamanda toplumsal sorumluluk ve sosyal etki odaklı değer temelli bir yaklaşımdır. Bu alandaki eğitim, öğrencilerin toplumsal sorunları tanımlamalarını, yenilikçi çözümler geliştirmelerini ve demokratik yaşama etkin yurttaşlar olarak katılmalarını sağlamaktadır. Türkiye’de sosyal girişimcilik eğitimi hâlen gelişmekte olup çoğunlukla STK’lar ve proje bazlı girişimlerle yürütülmekte, resmi müfredata sınırlı düzeyde entegre edilmektedir. Vatandaşlık eğitimi ise çoğunlukla ulusal kimlik vurgusuyla şekillenmekte, katılımcı demokrasi ve eleştirel düşünme yeterince öne çıkarılmamaktadır. Buna karşılık, Litvanya sosyal girişimcilik ve vatandaşlık eğitimini kapsayıcı pedagojiler ve topluluk temelli öğrenme yoluyla sistemli biçimde uygulamakta ve AB stratejileriyle uyumlu bir yaklaşım benimsemektedir. Bulgular, Türkiye’nin yapısal reformlara ihtiyaç duyduğunu, Litvanya’nın ise ilham verici politika modelleri sunduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Sosyal girişimcilik, aktif vatandaşlık, vatandaşlık eğitimi, Türkiye, Litvanya.

JEL Codes: Z00, Z19.

¹ Prof. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, e-mail: susranerkaneroglu@osmaniye.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1522-9652

1. INTRODUCTION

In recent years, social entrepreneurship has gained global importance as a field focused on creating innovative solutions to social problems through non-profit-oriented ventures. This concept represents a new approach that aims not only to generate economic value but also to deliver environmental and social benefits (Coşkun & Sarıkaya, 2016). In a similar vein, active citizenship refers to individuals' effective engagement in democratic processes and social life, their awareness of their rights and responsibilities, and their willingness to assume responsibility for the common good (European Commission, 2013). Globalization has increased the complexity of social issues and transformed societal expectations regarding citizenship roles. Today, higher education institutions are expected not only to provide students with professional skills but also to cultivate active citizens (Hoskins, 2006). In literature, active citizenship is often defined as the effective participation of individuals in civil society, communities, and political life based on the principles of mutual respect, democracy, and human rights (Hoskins, 2006; Hoskins et al., 2008). Educational institutions are regarded as crucial mechanisms for fostering both the spirit of social entrepreneurship and the awareness of active citizenship. As such, these two dimensions are increasingly seen as mutually reinforcing (Empter & Hackenberg, 2012). Particularly within the framework of European Union education policies, promoting youth participation in social and political life has become a key priority. For instance, the EU's Youth Strategy 2010-2018 explicitly identified active citizenship, social inclusion, and solidarity among young people as core objectives (European Commission, 2010). Within this strategy, participation in civil society, engagement in democratic processes, and involvement in voluntary activities through both formal and non-formal education were emphasized as important tools.

These international trends have led to a growing number of initiatives at the higher education level aimed at strengthening students' sense of social responsibility and civic engagement. One approach that has gained notable attention in this context is social entrepreneurship education. Social entrepreneurship entails adapting the principles of entrepreneurship to address social challenges (Karğın et al., 2018). Social entrepreneurs strive not merely for profit but also for creating social value and achieving transformative change (Karğın et al., 2018). In the educational domain, social entrepreneurship is gaining significance as an approach that simultaneously enhances students' innovative thinking and entrepreneurial skills, while also fostering sensitivity to societal needs (Azqueta, Sanz-Ponce & Núñez-Canal, 2023). It is widely acknowledged that the proliferation of social entrepreneurship courses and programs in universities contributes to equipping students with the ability to address social problems from a business-oriented perspective (Karğın et al., 2018). In this way, social entrepreneurship education not only imparts business creation competencies but also inspires young people to become "changemakers" who are motivated to make a positive impact on society (Azqueta et al., 2023).

Literature provides substantial evidence that social entrepreneurship education can enhance students' active citizenship characteristics. For example, Azqueta and colleagues (2023) highlight that social entrepreneurship education provides a pedagogical framework centered on students, one that grants them autonomy and responsibility and encourages experiential learning. Such a learning environment enables students to adopt roles as agents of change working for a better society and world, while also increasing their social awareness. This approach also fosters emotional engagement in the learning process, thereby reinforcing students' sense of self-efficacy and their motivation to act for the public good (Hockerts, 2018). Hockerts' (2018) study on

experiential social entrepreneurship education demonstrates that such programs enhance students' confidence in their abilities and their intention to pursue social entrepreneurship. Similarly, Steiner and colleagues (2018) report significant improvements in empathy, leadership, and collaboration skills among students participating in social entrepreneurship projects. These skills align with the fundamental elements of active citizenship, such as social participation, responsibility-taking, and working together for common goals.

At the intersection of social entrepreneurship education and active citizenship in higher education, the concept of *student empowerment* emerges. Student empowerment refers to learners having a voice in their educational processes, developing awareness of societal issues, and growing into individuals capable of driving change. Through social entrepreneurship projects and courses, students gain opportunities to engage with real-world social problems and develop concrete solutions, which in turn enhances their self-awareness and confidence (Hockerts, 2018; Karğın et al., 2018). As a result, students transition from being passive recipients of knowledge to active agents of change. As emphasized in Freire's critical pedagogy, individuals who break away from rote learning through education become empowered by believing in their capacity to transform the world (Freire, 1970). Similarly, social entrepreneurship education encourages students to take responsibility not only for their careers but also for their communities, thereby strengthening their civic identities.

This study aims to conduct a comparative analysis of policies and practices related to social entrepreneurship education in Türkiye and Lithuania, with a focus on how these approaches contribute to the development of active citizenship. Despite differing cultural and institutional backgrounds, both countries offer meaningful cases for comparison due to their shared characteristics, such as dynamic youth populations and their relationships with the European Union. This study is based entirely on literature review and provides a theoretical exploration of similarities and differences between the educational policies, pedagogical approaches, and social contexts of the two countries. The study is structured as follows: first, the conceptual framework of social entrepreneurship education and active citizenship will be outlined; second, the situation in each country will be presented separately; third, a comparative analysis will identify commonalities and divergences; and finally, policy recommendations will be proposed.

2. CONCEPTUAL AND THEORETICAL FRAMEWORK

2.1. Social Entrepreneurship Education

Social entrepreneurship is defined as a form of entrepreneurship that seeks to produce sustainable solutions to social problems with a primary focus on social benefit rather than economic gain (Coşkun & Sarıkaya, 2016). Social entrepreneurship education aims to equip individuals with the knowledge, skills, and values required to initiate such ventures. According to Coşkun and Sarıkaya (2016), the goal of social entrepreneurship education is to cultivate individuals who are sensitive to social issues, capable of empathy, innovative, and entrepreneurial. Similarly, Ndou (2021) emphasizes that social entrepreneurship education goes beyond theoretical instruction by integrating experiential learning and competencies for solving social problems.

Participants in such education programs are expected to acquire skills such as creativity, problem-solving, social sensitivity, leadership, and teamwork, as well as values centered on ethics and responsibility (Empter & Hackenberg, 2012). Empter and Hackenberg (2012) stress that social entrepreneurship education enables young people to "play a role in social change by launching their own initiatives, taking the initiative, and assuming responsibility." International organizations

like UNESCO also view social entrepreneurship education as a process that encourages individuals to identify social issues and develop human-centered solutions (UNESCO, 2015). According to this perspective, social entrepreneurship education supports students in developing both entrepreneurial competencies and global citizenship awareness, thereby contributing to social transformation.

Over the past decade, the number of social entrepreneurship courses and programs offered at universities worldwide has significantly increased. For instance, as early as the 1990s, initiatives and courses related to social entrepreneurship were introduced at institutions like Harvard and Yale. By the 2000s, many business schools and universities across different countries had begun incorporating social entrepreneurship into their curricula. Kargın et al. (2018) argue that designing and implementing social entrepreneurship courses within universities is itself an innovative step that fosters the dissemination of a social entrepreneurship culture by teaching students how to manage social issues using business principles. The same study highlights that the establishment of social entrepreneurship centers at universities, along with the rise in research and publication in this field, has enhanced the visibility of the topic at both academic and practical levels (Vveinhardt & Celat, 2016).

Therefore, social entrepreneurship education is viewed not merely as the transmission of knowledge but as a pedagogical model that encourages participants to engage actively in learning and in social projects. Empter and Hackenberg (2012) point out that such programs not only introduce youth to inspiring social entrepreneurship stories but also guide them to analyze problems in their communities and develop solutions. Similarly, a UNESCO-organized workshop emphasized that social entrepreneurship education shares common goals with Global Citizenship Education (GCED), aiming to cultivate critical thinkers and socially engaged individuals.

2.2. Active Citizenship and Its Relation to Education

The concept of active citizenship goes beyond the passive status of being a citizen; it refers to the individual's active participation in societal and political processes. According to Hoskins et al. (2008), active citizenship means participation in civil society, community life, and/or political engagement based on mutual respect, non-violence, and in alignment with human rights and democratic values. This definition frames active citizenship not in the narrow sense of voting or complying with laws, but rather as encompassing a broad spectrum of activities including volunteering, civil initiatives, participation in public debates, advocacy, and taking responsibility.

An active citizen is someone who perceives needs within their environment, takes initiative to produce solutions, and feels responsible for others and the institutions within their community. Educational institutions play a pivotal role in developing active citizenship. In democratic societies especially, education is seen not only as a process of transmitting knowledge but also as one in which individuals internalize democratic values and acquire the skills necessary for civic engagement. John Dewey, in his work *Democracy and Education*, describes the school as a microcosm of society where students must learn democracy through lived experience. This understanding resonates with contemporary education policies.

The European Commission's 2018 revision of the Key Competences for Lifelong Learning framework included "social and civic competences" as essential for 21st-century citizens (European Commission, 2018). These competencies include social participation, cultural awareness, critical thinking, collaboration, understanding of rights and responsibilities, and respect

for diversity. Consequently, modern education programs aim to instill civic competencies on par with subjects like mathematics and science.

Within the EU context, active citizenship is defined as citizens' meaningful participation in democratic processes, public service shaping, and the resolution of societal issues. EU frameworks emphasize that active citizenship involves taking responsibility in public life and internalizing values such as social justice, human rights, and tolerance. According to EU sources, an active citizen is one who "plays an active role in their community," and the concept is closely tied to the fundamental tenets of democracy and human rights. Moreover, active citizenship supports a more inclusive, participatory, and solidaristic vision of society.

Education plays a critical role in developing active citizenship. Courses on citizenship, democracy, and human rights, as well as co-curricular activities in formal education systems, aim to instill knowledge of rights and responsibilities, critical thinking, and a culture of dialogue. For example, citizenship education in Lithuanian schools is designed to provide students with the knowledge, skills, and values necessary for "active and responsible participation." Similarly, Türkiye's secondary school curriculum includes a course titled "Human Rights, Citizenship, and Democracy," which emphasizes active participation and civic responsibility (Tatlıcıoğlu & Demir, 2020). Curriculum guidelines specify that concepts like active citizenship should be illustrated with examples and highlighted as integral to being a citizen. However, whether schools effectively foster a culture of active engagement remains subject to debate (Şönmez, 2015).

Civil society organizations in Türkiye have been active in promoting youth participation through various projects. Initiatives like the *Thematic Project Development Workshop* (TOG) offer training to help young people develop social projects and acquire active citizenship awareness. Türkiye's close relationship with the European Union has also facilitated funding opportunities for social entrepreneurship education through grant programs. Frameworks like Erasmus+ and the European Solidarity Corps have supported educational projects aimed at enhancing youth social entrepreneurship skills (Esen & Kaya, 2019). For instance, under the EU's Youth Programmes, the "Smart-Social Rural Entrepreneurship Programme" provided training to young farmers from Türkiye and Lithuania on rural social entrepreneurship. Such programs encourage cross-national knowledge exchange and aim to foster active citizenship among young people in both countries.

Although the literature on social entrepreneurship education in Türkiye is still developing, it has been growing steadily (Kayalar & Aslan, 2009). The social entrepreneurship ecosystem in Türkiye has been supported by pilot initiatives from civil society organizations and universities (TÜSEV, 2013). For instance, Koç University's Social Impact Forum (KUSIF) has published guidebooks and reports aimed at capacity-building in this area. International social entrepreneurship networks such as Ashoka have also organized training and innovation competitions for youth in Türkiye. In the academic realm, the study by Karğın et al. (2018) explores opportunities and recommendations for social entrepreneurship education in Turkish universities, noting that some institutions have launched programs titled "Social Entrepreneurship and Innovation." Nevertheless, the inclusion of social entrepreneurship as a distinct course in university curricula is relatively new in Türkiye (Karğın et al., 2018), and most universities still lack standalone courses on the subject. Often, the topic is covered over a few weeks within general entrepreneurship courses or through student clubs and projects that aim to raise awareness (TPF, 2012).

2.3. Social Entrepreneurship and Citizenship Education in Lithuania

Lithuania is one of the early adopters of social entrepreneurship among European countries. In 2004, it became one of the first new EU member states to pass a Social Enterprises Law, which defined social enterprises as "any enterprise that provides employment to severely disadvantaged groups in the labor market" (Law No. IX-2251). This legislation legitimized work integration social enterprises (WISEs) that create employment for vulnerable populations. In 2015, the government issued a decision approving the Concept of Social Business, thus broadening the policy framework surrounding social entrepreneurship. While Lithuania today possesses a largely established legal and institutional infrastructure for social entrepreneurship, certain perceptual challenges persist. According to an OECD (2019) report, the term "social" is still associated with Soviet-era connotations among some segments of the population, which hampers the public embrace of modern social entrepreneurship.

In terms of education policy, Lithuania began investing in entrepreneurship and citizenship education at an early stage. According to the OECD, Lithuania is one of the few countries to have implemented a strategy for entrepreneurship education from the primary level onward. The 2003–2012 National Education Strategy emphasized entrepreneurship education, while youth entrepreneurship programs launched in 2004 and 2008 sought to promote economic literacy in school curricula. Specifically, the 2014–2020 Entrepreneurship Action Plan was designed to ensure the continuous development of the education system and to strengthen the entrepreneurial culture (Council of Europe, 2016). This plan aimed to systematize entrepreneurship education by encompassing both social and regional entrepreneurship.

Citizenship education is central to formal education in Lithuania. The overall objective of citizenship education programs is to equip students with the knowledge, skills, and values necessary for "active and responsible participation in Lithuania's democratic state and civic life." From primary school onwards, citizenship awareness is fostered through coursework and social activities. For example, citizenship and democratic values are introduced under the theme of social integration from grades 5 to 10, while a compulsory course called *Fundamentals of Citizenship* is offered in grades 9 and 10. A study by Švietimo Tinklas (2017) found that while the annual funding allocated to citizenship education (approximately €15 million) is sufficient, challenges remain in teacher preparation and student engagement. Surveyed students often reported being unaware of civic participation mechanisms, and teachers cited a lack of materials and methods for effective instruction (Council of Europe, 2016).

Several universities play key roles in the field of social entrepreneurship education in Lithuania. The OECD (2019) noted that social enterprise education at Lithuanian academic institutions remains limited, with few permanent programs. Kolping University of Applied Sciences is the only institution offering undergraduate education specifically in social entrepreneurship. Kaunas University of Technology, in collaboration with the European Institute for Social Entrepreneurship, offers short-term programs on social enterprise for graduate students. However, social entrepreneurship-focused programs at the postgraduate and doctoral levels are still rare.

At the primary and secondary education levels, several pilot projects have been implemented. In 2017, the British Council developed and deployed a *Social Entrepreneurship School Toolkit* in ten schools. Since 2018, Junior Achievement Lithuania has collaborated with the Ministry of Social Security and Labour to introduce social entrepreneurship courses and project

competitions in 80 schools. These initiatives aim to foster awareness of social entrepreneurship and to encourage young people to take initiative.

Volunteering culture is relatively strong in Lithuania, and youth participation in organized activities is actively supported. Research has shown that participation in volunteer work significantly boosts young people's civic power. For instance, the civic index of volunteers is reported to be ten points higher than that of non-volunteers. This underscores the need to complement citizenship education in Lithuanian schools with real-world civic engagement experiences (Mardsen, 2020). In the broader European context, the rise of social entrepreneurship education in Lithuania has been aligned with the European Union's emphasis on the social economy and social innovation. While entrepreneurship education has entered higher education curricula over the past decade, this has largely occurred through private initiatives and EU-funded projects. Since 2011, entrepreneurship programs have been offered at the postgraduate level, though social entrepreneurship remains limited to specific courses offered by certain universities (Mažeikienė, 2019).

3. COMPARATIVE ANALYSIS

3.1. Educational Policies

In terms of education policy, both Türkiye and Lithuania display similarities and differences. In both countries, entrepreneurship is viewed as a strategic priority for economic growth and employment. Türkiye's 12th Development Plan (2024–2028) identifies entrepreneurship as a key component, highlighting the potential of social entrepreneurship alongside digital and green sectors. KOSGEB's strategic plan also emphasizes entrepreneurship education, aiming to increase participation among youth and disadvantaged groups. However, Türkiye has yet to enact a specific law or develop a comprehensive national strategy for social entrepreneurship; efforts in this area are largely driven by civil society initiatives.

By contrast, Lithuania has provided legal recognition and state support for social entrepreneurship. The 2004 Social Enterprise Law established the definition of social enterprises, and in 2015, the government adopted a social business strategy that laid structural groundwork for the sector (Ministry of Education and Science of Lithuania, 2015). In line with EU recommendations, Lithuania has committed to long-term national programs for democracy and citizenship education. For example, a 2016 report by the Lithuanian Education Development Centre emphasized the importance of teacher training, material development, and collaboration with NGOs under the *National and Citizenship Education Program*. Moreover, the 2016-2020 Inter-Institutional Action Plan comprehensively addressed democracy and national values education.

While Türkiye tends to approach entrepreneurship education as a tool for economic development with limited focus on its social dimension Lithuania has officially integrated the link between entrepreneurship and active citizenship through national programs and legislation. For example, Lithuania allocates dedicated public funding for citizenship education within its national curriculum, whereas in Türkiye, these efforts are often supplemented by private sector and civil society contributions. In both countries, EU youth and education policies have had a significant influence, with shared projects fostering methodological exchange and alignment with EU norms. However, as Türkiye remains a candidate country, the dynamics of policy integration with the EU differ significantly.

3.2. Pedagogical Approaches

From a pedagogical standpoint, social entrepreneurship education in both Türkiye and Lithuania generally employs applied, project-based methods. In Türkiye, university-level social entrepreneurship courses and incubator programs often adopt multidisciplinary approaches and experiential learning techniques (Ministry of National Education, 2017). For example, universities such as Boğaziçi and Yaşar offer mentorship-based courses where students work on real-life social entrepreneurship cases. NGOs involved in this field also organize workshops and mentorship sessions to help youth identify and address social issues. As Empter and Hackenberg (2012) note, such participatory and team-based educational models empower young people to take initiative and play an active role in social change.

In Lithuania, entrepreneurship and citizenship education are pedagogically integrated into school curricula. From early education onward, students are encouraged to participate in social activities such as student councils and volunteer projects. Group work and community research are incorporated into classroom practices. At the secondary level, Entrepreneurship and Citizenship courses often use case studies and discussion methods, while organizations like Junior Achievement connect students with the business world to provide entrepreneurial experience. According to the OECD, the fundamentals of social entrepreneurship are taught in approximately 350 vocational education programs in Lithuania. However, fixed curricula in higher education institutions remain rare. In both countries, extracurricular activities play a key role: youth projects, exchange programs, and competitions support applied learning experiences.

The differences in pedagogical approaches largely stem from cultural and institutional dynamics. Since social entrepreneurship education is relatively new in Türkiye, the field is primarily driven by civil society organizations and universities, with programs focused on awareness-raising and case study analysis. In contrast, Lithuania has long integrated entrepreneurship and citizenship into its curricula through systematically planned in-class and out-of-class activities. Nonetheless, both countries emphasize innovative teaching methods, highlighting problem-solving and project-based learning. As UNESCO (2015) points out, when effectively implemented, social entrepreneurship education not only imparts economic knowledge but also fosters “critical thinking, social sensitivity, and collective action” skills.

3.3. Cultural and Social Dynamics

The cultural and societal structures of Türkiye and Lithuania shape the understanding and implementation of social entrepreneurship education and active citizenship in distinct ways. In Türkiye, the proportion of young people is high, and communal ties remain strong. As social entrepreneurship is still a relatively new concept for the public, general awareness remains limited; the British Council report notes that “visibility and societal awareness of the sector are still constrained.” Nevertheless, social entrepreneurs in Türkiye primarily emerge in the fields of education and creative industries, often serving as pioneers of youth and women’s participation. Although the perception of citizenship in Türkiye has traditionally been more state-centered, recent years have witnessed increased civic engagement among urban youth, particularly through NGO activities and social media campaigns. For instance, large-scale volunteer search and rescue organizations or university clubs provide young people with leadership experience and a sense of social responsibility.

In Lithuania, the population is more homogeneous, and the education level is high (92% of adults have completed at least secondary education). A strong civil society has developed since the

post-Soviet era, with Lithuania ranking high in regional civil society sustainability (5th out of 24 countries according to USAID, 2017). This reflects a cultural appreciation for social solidarity. However, the OECD reports that cultural barriers to social entrepreneurship still persist in Lithuania, as the word “social” is often associated with the Soviet era, negatively influencing perceptions of the field. Furthermore, demographic issues such as population aging and rural-to-urban migration hinder equal opportunities for youth across the country, which may limit the focus of new entrepreneurs on social change.

In both countries, the education system plays a significant role in shaping cultural dynamism. A study in Lithuania found that youth participation in extracurricular volunteer activities significantly enhanced their civic empowerment. This finding indicates a positive relationship between social entrepreneurship education and social participation: Lithuanian youth with experience in organized activities tend to have stronger active citizenship capacities. Although similar studies are lacking in Türkiye, traditions of volunteering are relatively embedded in Turkish society. For example, community service projects and volunteer campus clubs at universities promote social awareness and responsibility among students. Culturally, both countries are increasingly adopting a vision of entrepreneurship that encourages youth involvement in innovative and community-oriented projects. However, it is also evident that socioeconomic inequalities caused by structural differences need to be more prominently addressed within educational agendas.

4. CONCLUSION AND POLICY RECOMMENDATIONS

This study has offered a comparative and conceptual examination of social entrepreneurship education and active citizenship practices in Türkiye and Lithuania two countries with distinct cultural, political, and educational legacies, yet both situated within the broader landscape of European integration and social transformation. The analysis reveals that while both countries acknowledge the transformative potential of education in shaping socially responsible, civically engaged individuals, the operationalization of this vision diverges due to institutional, legal, and cultural factors.

In Türkiye, social entrepreneurship remains a relatively nascent field. Although national development strategies emphasize entrepreneurship as a lever for economic growth, its social and civic dimensions have not yet been fully embedded within the formal education system. The policy landscape is fragmented, with social entrepreneurship initiatives largely spearheaded by civil society actors, universities, and donor-backed pilot programs. Active citizenship, though addressed in curricular frameworks, is often constrained by a traditional, state-centric notion of citizenship and a relatively limited culture of participatory democracy within formal education settings.

In contrast, Lithuania presents a more consolidated approach, having institutionalized social entrepreneurship through legal frameworks and linked it more clearly to citizenship education. The country’s post-Soviet transformation has led to a reinvigoration of civil society and a renewed emphasis on participatory democratic culture, which is reflected in its long-term educational strategies. Social entrepreneurship and civic education are supported by national policies, EU-aligned strategic frameworks, and public investment in teacher training and curriculum development.

Yet, despite these institutional differences, both contexts reveal a shared imperative: to foster a new generation of changemakers who are not only equipped with entrepreneurial competencies but also possess the civic courage, ethical sensitivity, and collective consciousness

necessary to contribute meaningfully to social progress. This is where sociological imagination—understood as the capacity to link personal experiences with larger structural forces—becomes indispensable. Education for social entrepreneurship and citizenship must not merely train technically proficient individuals but must cultivate critically conscious citizens who can decode the injustices embedded in social systems and envision alternative futures. Drawing from this sociological lens, and grounded in the academic commitment to transformative pedagogy, the following policy recommendations are proposed to strengthen the synergy between social entrepreneurship and active citizenship in both countries:

4.1. Policy Recommendations for Türkiye

- **Curricular Reform and Social Pedagogy:** Revise national curricula to embed social dimensions within entrepreneurship education, particularly at the secondary level. Modules that involve real-world problem-solving such as environmental justice, gender equality, and youth unemployment should be developed to encourage critical reflection and action.
- **Teacher Education and Faculty Empowerment:** Integrate courses on social innovation, civic learning, and participatory action research into teacher education programs. Faculties of education should act as incubators for social innovation by supporting interdisciplinary research and community-based learning initiatives.
- **Structural Support and Institutional Funding:** Allocate targeted funding within national development agencies such as KOSGEB for social entrepreneurship initiatives, particularly those led by youth and marginalized communities. State-backed incubators and mentorship networks should be expanded beyond major cities to include rural and disadvantaged regions.
- **Public-Private-Civil Collaborations:** Promote multi-stakeholder partnerships among universities, NGOs, municipalities, and the private sector to organize national-level hackathons, civic challenges, and social entrepreneurship festivals. These platforms should aim to make young people more visible as agents of change.

4.2. Policy Recommendations for Lithuania

- **Expanding the Legal Framework:** Amend and broaden the current Social Enterprise Law to encompass a more inclusive and participatory definition of social entrepreneurship. Legal recognition should extend to initiatives that focus on community empowerment and democratic innovation, not just labor market integration.
- **Capacity Building in Education:** Strengthen teacher training in both citizenship and social entrepreneurship education. Develop didactic toolkits and flexible learning modules that enable educators to conduct classroom and extracurricular projects addressing real social needs.
- **Curricular Integration of Practice-Based Learning:** Integrate project-based learning into citizenship education, enabling students to conduct community needs assessments, engage with local stakeholders, and design feasible social interventions. These experiences should be linked to formal assessment and academic credit.
- **Cultural Reframing Through Media Literacy:** Launch national media and education campaigns that deconstruct outdated perceptions of “social” as state-dependent and instead promote narratives of youth-led innovation, solidarity, and democratic participation. Media

literacy should be incorporated into civic education to strengthen students' capacity to engage with diverse public discourses.

4.3. Toward a Shared Vision

Both Türkiye and Lithuania stand at a critical crossroads in rethinking what it means to educate for the public good in the twenty-first century. This moment is not merely one of educational reform, but of deeper societal introspection. The convergence of intersecting global crises-climate change, democratic backsliding, economic precarity, mass displacement, and the erosion of social trust-has radically reframed the purpose of education. These are not isolated phenomena; they are systemic and interconnected. The world today demands not only skilled labor but also reflective, ethical, and socially engaged individuals who can navigate complexity, embracing diversity, and working collectively toward sustainable futures.

In this context, **social entrepreneurship and active citizenship are not optional add-ons to the curriculum**-they are core components of a pedagogy that aspires to be transformative rather than transactional. They represent the educational response to a crisis of imagination: a call to empower young people not only as economic actors, but as moral agents, community leaders, and architects of new public possibilities. This is particularly relevant in societies undergoing deep structural change, as is the case for both Türkiye and Lithuania-one shaped by its ongoing negotiation with modernity and democratic pluralism, the other by its post-Soviet renewal and integration into European civic ideals.

From a sociological perspective, this reorientation requires **a shift from schooling as social reproduction to schooling as social innovation**. It involves challenging the long-standing boundaries between the private and public spheres, between economy and morality, between the classroom and the street. Social entrepreneurship, understood sociologically, is not just about launching ventures-it is about cultivating a form of consciousness that identifies inequality, perceives opportunity in adversity, and seeks collective action over individual gain. Similarly, active citizenship is not simply compliance with civic duties, but a disposition of engagement-an orientation to the world that is critical, dialogic, and future-oriented.

Universities and schools must thus be reimagined as **civic ecosystems**, where students do not passively consume information but actively participate in shaping the knowledge and practices that define their communities. This requires an education that is experiential, dialogical, and rooted in real-world problem-solving. It means embedding ethical inquiry, systems thinking, and collaborative methodologies across disciplines-from business and political science to environmental studies and the humanities.

In a sociological perspective committing to critical pedagogy and curriculum transformation, it is argued that the **true measure of education is not only in job placement or test scores**, but in the degree to which students leave our institutions with a heightened sense of responsibility toward others and with the skills, confidence, and networks to act on that responsibility. Education must become a site where **democratic imagination is rehearsed**, where empathy is cultivated, and where the boundaries between "the self" and "the social" are continuously interrogated and reconstructed.

For Türkiye and Lithuania, this vision requires moving beyond instrumental understandings of entrepreneurship and citizenship. It means developing education systems that are not only aligned with EU directives but also responsive to local histories, identities, and

aspirations. Türkiye's dynamic youth population, combined with its vibrant civil society and increasing awareness of social issues among urban youth, provides fertile ground for nurturing socially conscious entrepreneurs. Lithuania's strong civil infrastructure and commitment to civic education offer a solid institutional base upon which more integrated, justice-oriented educational models can be built.

Moreover, **both countries must recognize that social innovation flourishes not in rigid systems but in spaces of co-creation** where teachers, students, community actors, and policymakers work together across silos. The university should become a laboratory of democracy, not a factory of credentialing. Classrooms must evolve into collaborative studios where imagination is not penalized but celebrated; where critical thinking is not an abstract exercise but a survival skill; and where social problems are not explained away but collectively explored and contested.

This transformation will not be easy. It will require confronting systemic inertia, resource constraints, and sometimes political resistance. But it is a necessary endeavor. As sociologist Ulrich Beck reminds us in his theory of reflexive modernity, modern societies must continuously reconstruct themselves in response to the risks and contradictions they themselves generate. Education, in this regard, is both a mirror and a motor of social change.

In conclusion, social entrepreneurship and active citizenship are not simply parallel tracks, they are **interwoven practices of democratic life**. They offer students not only tools for economic agency but also frameworks for ethical decision-making, solidarity, and social justice. If embraced fully, they can help build a generation that is not only employable but also indispensable to the moral and civic fabric of society. Thus, both Türkiye and Lithuania drawing on their unique trajectories, institutional strengths, and youth potential can lead the way in constructing an educational paradigm that values not only what students know, but **who they become and how they choose to engage with the world**.

REFERENCES

- Akçay, F. O. (2019). Türkiye'de sosyal girişimcilik: Kurumsal yapı ve uygulama örnekleri. *Gençlik ve Toplum Dergisi*, 29, 15–32.
- Azqueta, A., Sanz-Ponce, R., & Núñez-Canal, M. (2023). *Trends and Opportunities in Social Entrepreneurship Education Research*. *Administrative Sciences*, 13(11), 232. <https://doi.org/10.3390/admsci13110232>
- British Council Türkiye. (2019). *Türkiye'de sosyal girişimlerin durumu*. Erişim: https://www.britishcouncil.org.tr/.../se_research_report_the_state_of_social_enterprise_in_turkey_tr_double_page.pdf
- Coşkun, E., & Sarıkaya, M. (2016). *Sosyal girişimcilik eğitiminde gönüllü kuruluşlar*. *Strategic Public Management Journal*, (4), 72–82.
- Council of Europe. (2016). *Education for Democratic Citizenship and Human Rights: Lithuania* (State Report 2016). Erişim: <https://www.coe.int/en/web/edc/lithuania>
- Drayton, B. (2012). *Leading social entrepreneurs and active citizenship*. Ashoka Press.
- Empter, S., & Hackenberg, H. (2012). *Beyond economics in the schools: The case for social entrepreneurship education*. SSRN. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2210887>

- Esen, E., & Kaya, D. (2019). Sosyal girişimcilik eğitimi ve gençlik: Türkiye örneği. *Üniversite-Sanayi İşbirliği Dergisi*, 12(4), 205–218.
- European Commission. (2010). *Youth – Investing and Empowering: EU Youth Strategy 2010-2018*. Brussels: European Commission.
- European Commission. (2013). *Manual on fostering a culture of active citizenship*. <http://ec.europa.eu/...> (Erasmus+ proje rehberi)
- European Commission. (2018). *Council Recommendation on Key Competences for Lifelong Learning*. Official Journal of the European Union, 2018/C 189/01.
- Freire, P. (1970). *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Herder and Herder.
- Gökçekuş, H., & Ertürk, N. (2018). Girişimcilik eğitiminin toplumsal etkisi: Literatür analizi. *Eğitim ve Bilim Dergisi*, 43(193), 1–22.
- Hockerts, K. (2018). The Effect of Experiential Social Entrepreneurship Education on Intention Formation in Students. *Journal of Social Entrepreneurship*, 9(3), 234-256. <https://doi.org/10.1080/19420676.2018.1498377>
- Hoskins, B. (2006). *Working Definition of Active Citizenship*. Ispra: European Commission Joint Research Centre.
- Hoskins, B., Villalba, E., Van Nijlen, D., & Barber, C. (2008). *Measuring Civic Competence in Europe*. Ispra: European Commission Joint Research Centre.
- Karğın, M., Aktaş, H., & Gökbnar, R. (2018). Üniversitelerde sosyal girişimcilik: Fırsatlar ve öneriler. *Yönetim ve Ekonomi*, 25(1), 205-223. <https://doi.org/10.18657/yonveek.356668>
- Kayalar, M., & Arslan, E. T. (2009). Türkiye’de sosyal girişimcilik ve sorunları. *Akademik Bakış Dergisi*, 24, 34–49.
- Litvanya Eğitim ve Bilim Bakanlığı. (2015). *Citizenship and democracy education strategy*. (Resmî belge).
- Marsden, B. (2020). Educating active citizens: Civic outcomes from social entrepreneurship education. *Journal of Social Entrepreneurship*, 11(4), 345–363.
- Mažeikienė, N. (2019). Service learning in Lithuanian higher education: recent developments. *Social Education / Socialinis ugdymas*, 47(2), 68-83.
- Millî Eğitim Bakanlığı. (2017). *İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi Dersi Öğretim Programı*. (MEB, ders kitabı programı).
- Ndou, V. (2021). Social entrepreneurship education: A combination of knowledge exploitation and exploration processes. *Administrative Sciences*, 11(4), 112.
- NeSET (AB Eğitim Ağı Uzmanları). (2018). *Active citizenship and identity in education*. Erişim: <https://nesetweb.eu/.../policy-themes/active-citizenship-and-identity-in-education>
- OECD. (2019). *Boosting social entrepreneurship and social enterprise development in Lithuania*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/502fc6ef-en>
- Švietimo Tinklas. (2017). *Citizenship education in Lithuania’s schools*. Erişim: <https://svietimotinklas.lt/en/tyrimas/citizenship-education-in-lithuanias-schools/>

- Şönmez, R. (2015). Citizenship education in Turkey: Inclusive or exclusive? *Journal of Curriculum Studies*, 47(2), 245–264.
- Tatlıcioğlu, S., & Demir, E. (2020). Aktif vatandaşlık ve eğitim ilişkisi. *Eğitim Bilimleri Dergisi*, 45(1), 123–140.
- TPF (Turkish Philanthropy Funds). (2012). *Social entrepreneurship on the rise in Turkey* [Blog]. Erişim: <https://www.tpfund.org/2012/01/18/social-entrepreneurship-on-the-rise-in-turkey/>
- TÜSEV. (2013). *Sosyal Girişimcilik ve Türkiye’de Durum Analizi*. İstanbul: Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı Yayını.
- UNESCO. (2015). *Global Citizenship Education: Topics and learning objectives*. Erişim: <https://unesdoc.unesco.org/...>
- Vveinhardt, J., & Celat. (2016). Foundations of social entrepreneurship and social economy. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 4(1), 169–182.

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Karacaoğlan Yerleşkesi, Fakuşağı Mah., 80000, Osmaniye / Türkiye
<http://dergipark.gov.tr/oskauibfd>
iibfdergi@osmaniye.edu.tr
+90 328 827 10 00